

חלק שני ◀ מהי מדינה דמוקרטית?

דמוקרטיה « להיות אזרחים בישראל במדינה יהודית ודמוקרטית »
יהדות « להיות אזרחים בישראל במדינה יהודית ודמוקרטית »
ישראל « להיות אזרחים במדינה יהודית ודמוקרטית »
אזרחים « להיות אזרחים בישראל במדינה יהודית ודמוקרטית »

מבוא לחלק השני - מהי מדינה דמוקרטית?

הכרזת העצמאות כוללת מחויבות למאפיינים דמוקרטיים. בחלק זה נדון בשאלות - מהי דמוקרטיה ומהי מדינה דמוקרטית.

עם הצגת עקרונות הדמוקרטיה יוצגו גם ערכי דת - יהדות, נצרות, איסלאם ודרוזית - העולים בקנה אחד עם ערכי הדמוקרטיה. מתוך כך יובהר שהדמוקרטיה אימצה חלק מהערכים ההומניסטיים האוניברסליים המצויים במקורות הדתיים.

פרק י' - רעיון המדינה הדמוקרטית: נעסוק בנושא כינון מדינה על פי רעיון האמנה החברתית. נדון בערכי היסוד - חירות ושוויון - וכן בשני המובנים של דמוקרטיה: כצורת ממשל וכערך, כלומר כהשקפת עולם וכאורח חיים.

פרק י"א - תפיסות דמוקרטיות ליברליות: האינדיבידואלית, הרפובליקנית והרב-תרבותית: נכיר שלוש תפיסות ליברליות אשר מעמידות כולן את האדם במרכז אחריותה של המדינה. תפיסות אלה באות לידי ביטוי במדינות דמוקרטיות באופנים שונים.

בפרקים הבאים י"ב-י"ח נכיר את עקרונות המשטר הדמוקרטי.

פרק י"ב - עקרון שלטון העם ובחירות: בחלקו הראשון של הפרק נדון בריבונות העם ונכיר שיטות ממשל שונות. בחלק השני נכיר שיטות בחירות שונות הנוהגות במדינות הדמוקרטיות.

פרק י"ג - עקרון הכרעת הרוב: נלמד מהן ההצדקות לעקרון הכרעת הרוב, וכיצד הוא פועל במדינות הדמוקרטיות. נדון גם בדרכים נוספות ליישוב סוגיות שבמחלוקת.

פרק י"ד - סובלנות, פלורליזם והסכמיות: נדון בשלושת הערכים, המהווים גם עקרונות דמוקרטיים. עקרונות אלה מבטאים את הדמוקרטיה במובנה הרחב - כהשקפת עולם.

פרק ט"ו - עקרון זכויות האדם והאזרח: נכיר את רעיון זכויות האדם והאזרח, שהוא ביטוי לדמוקרטיה ליברלית, ונדון באופן מימושו.

פרק ט"ז - זכויות קבוצתיות: נתוודע לסוג נוסף של זכויות, המוענקות על ידי חלק מהמדינות הדמוקרטיות לקבוצות מיעוטים.

פרק י"ז - עקרון הגבלת השלטון: נבחן את האמצעים השונים (פורמליים ובלתי-פורמליים) לריסון עוצמתו של השלטון הדמוקרטי.

פרק י"ח - עקרון שלטון החוק: נלמד שהחוק, פרי הסכמה בין האזרחים, הוא עליון - וכולם שווים בפני החוק. נסקור בחלק השני של הפרק סוגים שונים של הפרות חוק.

פרק י"ט - תרבות פוליטית דמוקרטית: נכיר סוגים של תרבות פוליטית, דמוקרטית ולא דמוקרטית, ונשאל מהי התרבות הפוליטית בישראל.

פרק כ' - גבולות וביטחון בדמוקרטיה: נדון בסוגיה הערכית האם מותר לשלטונות במדינה דמוקרטית להשתמש באמצעים לא דמוקרטיים כדי להגן על המשטר הדמוקרטי. כמו כן נשאל באיזו מידה מותר למדינה דמוקרטית להשתמש באמצעים לא דמוקרטיים בעתות חירום.

פרק כ"א - גישות חברתיות-כלכליות: נכיר שתי השקפות עולם באשר לאופן התנהלותה של מדינה בתחום החברתי-כלכלי - הגישה הניאו-ליברלית והגישה הסוציאל-דמוקרטית.

פרק כ"ב - עידן הגלובליזציה והשלכותיו על המדינות בעולם: נציג את השפעותיה של התופעה הכלל-עולמית במספר תחומים ונבין כיצד משפיעה הגלובליזציה על מדינת ישראל.

פרק כ"ג - אתגרי הדמוקרטיה: נדון במורכבות של המשטר הדמוקרטי ובסכנות האורבות לו.

פרק י': רעיון המדינה הדמוקרטית

* דמוקרטיה

דמוס הוא עם ביוונית. קרטיה היא שלטון. וביחד: שלטון העם.

** הומניזם

השקפת עולם המבוססת על פיתוח הרוח האנושית ועידונה, וטיפוח התרבות, האמנות והמדע, שורשיה באיטליה, בתקופת הרנסאנס. להומניזם מקום חשוב בביסוסו של רעיון "האדם במרכז". הומניזם הוא רעיון מרכזי בדמוקרטיה.

מקובל לראות את ערש הדמוקרטיה באתונה העתיקה,* שם התפתחה כבר במאה החמישית לפני הספירה תפיסה שלפיה **העם מעניק לשלטון את סמכותו**. כלומר, **העם הוא הריבון**.¹

הרעיון הדמוקרטי המודרני התבסס בהדרגה במאה ה-19 באירופה ובארצות הברית. הוא התבסס על ההשקפה הקלאסית של ריבונות העם, ביחד עם עקרונות ההומניזם** והליברליזם, שעמדו ביסוד תנועת "ההשכלה" במאות ה-17 וה-18.

בשני הפרקים הבאים נעסוק ברעיונות העומדים בבסיס התפיסות הדמוקרטיות. בפרק זה נתמקד בהקמתה של המסגרת המדינית, בערכים המרכזיים שעליהם מתבסס המשטר הדמוקרטי ובמובנים השונים של הדמוקרטיה.

השאלות המרכזיות שבהן נעסוק הן:

- מה מניע בני אדם להתארגן במסגרת מדינית?
- מהם ערכי היסוד של הדמוקרטיה?
- מהם שני מובני הדמוקרטיה - כצורת ממשל (המובן הצר) וכהשקפת עולם (המובן הרחב)?

1 הדמוקרטיה האתונאית לא דמתה לדמוקרטיות מודרניות. האזרחים באתונה היו גברים בלבד, ואילו הנשים, הזרים והעבדים לא נחשבו לאזרחים.

מה מניע בני אדם להתארגן במסגרת מדינית?

ואיך נבטיח שהחוקים במדינה שלנו יהיו שוויוניים וצודקים

"האדם יצור מדיני"

(אריסטו, 322-384 לפנה"ס)

במאות ה-17-18 דנו הוגים פוליטיים בהצדקות לכינון של מדינות ושל שיטות המשטר השונות. ג'ון לוק*, ז'אן-ז'אק רוסו ומונטסקיה, שהניחו את התשתית למשטר הדמוקרטי, פיתחו את הרעיון של "אמנה חברתית", עליה מושתתת הקמת המדינות. הנחת היסוד שלהם דיברה על קיומו של מצב מדומיין, שכונה בפיהם "המצב הטבעי" - מצב שבו בני האדם חיו ללא מדינה. לדבריהם, מה שיצר את המדינה היה אותה "אמנה חברתית", שהיא הסכם שנחתם בין בני האדם לבין עצמם, ובכך לבין השליט.

* ג'ון לוק

ויקישיתוף.

פילוסוף אנגלי (1632-1704), שהתפרסם בעקבות חיבורו "מסה על שכל האדם", אשר עסק בתורת ההכרה. בספרו "על הממשל המדיני" ביסס תורה מדינית על רעיונות דמוקרטיים ליברליים, והשפיע על צמיחתם של המשטרים הדמוקרטיים המודרניים.

(מבוסס על פרופ' ג'. או. יורמסון, מאתר מטח).

רעיון האמנה מבוסס על ההשקפה שבני האדם הם ריבוניים. בני האדם בחרו לוותר על חירותם המוחלטת, כפפו עצמם לחוקיה ולסמכויותיה של המדינה, והם שהעניקו לשלטון את כוחו. כלומר, העם הוא מקור הסמכות השלטונית, ושותף בכינונם ובעיצובם של המדינה ומוסדותיה באופן שוויוני.

נציג מספר תפיסות של הוגי דעות, אנשי "תנועת ההשכלה", לגבי כינונה של המסגרת המדינית ויחסם לערכי היסוד של הדמוקרטיה:²

על פי ג'ון לוק, בני אדם חיו תחילה במצב הטבעי והיו בני חורין ושווים. כלומר, בני האדם נבראו כבעלי זכויות טבעיות לחיים, לחירות, לקניין. שרר ביניהם שלום, כל אחד חי את חייו והחזיק ברכושו, ולא הייתה עדיפות של אדם אחד על פני האחר. אך כיוון שקמו אנשים אלימים ובלתי מוסריים, אשר סיכנו את החיים השלווים על ידי פגיעה בזכויות של אחרים, בחרו בני האדם לכונן "אמנה חברתית": הם הסכימו להפוך את המסגרת החברתית שבה חיו למסגרת פוליטית - **מדינה**. במסגרת המדינה ייווצר כוח משותף, שיתמודד עם סכנות כגון אויב חיצוני, איתני הטבע ואלימות פנימית. על פי לוק, המטרה של יצירת המדינה הייתה להגן על זכויותיהם הטבעיות של בני האדם. עם הזכויות הללו - הזכות לחיים, הזכות לחירות והזכות לקניין - ברא האל את האדם.

לוק גרס, כי לאחר כריתת האמנה החברתית וייסוד המדינה יש לכונן שלטון, שיתבסס על הסכמת העם. כלומר, הריבונות היא של העם, והשליט הוא שליחו ועושה רצונו. השלטון אחראי בפני האזרחים, ומדווח להם בקביעות על פעולותיו. הממשל ראוי להתקיים ולזכות בתמיכת העם כל עוד הוא מקיים את חירויות האדם והאזרח, וכל עוד הוא זוכה לתמיכה של רוב הציבור.

תומס הובס, לעומת זאת, טען כי ב"מצב הטבע" שלפני האמנה החברתית אין כלל חובות מוסריות, אין זכויות לבני אדם ו"אדם לאדם זאב". אדם שפגע בחברו בתקופת "מצב הטבע" לא היה בלתי מוסרי - פשוט מפני שלא היה אז מוסר. הוא לא שאל את עצמו באיזו זכות הוא פוגע בחברו, בדיוק כמו שהאריה אינו שואל את עצמו באיזו זכות הוא טורף את הזברה. לכן, ב"מצב הטבע" חיו בני האדם בפחד מתמיד ששכניהם יפגעו בהם.

2 ד"ר הצגת ההוגים אינו כרונולוגי.

שאלה:

רבי חנינא סגן הכהנים אומר: "הוי מתפלל בשלומה של מלכות, שאלמלא מוראה, איש את רעהו חיים בלעו." (משנה, אבות ג', ב')

★ פסביו: אמי מרואי בדעות קרובה תפיסת אל רבי חנינא?

לשיטתו של הובס, בני האדם מעבירים את הריבונות לידי השליט כאשר הם מקימים שלטון מדיני באמצעות האמנה, כיוון שעריצות השליט טובה יותר ממלחמת הכל בכל של "מצב הטבע". השליט הופך לריבון, כדי להבטיח חיים וביטחון לאנשים, אך הוא אינו חלק מהאמנה ולכן אינו מחויב לאנשים. הריבון רשאי לחוקק חוקים ולקבוע מדיניות כאוות נפשו, כל עוד הוא שומר על חיי האנשים. הם אינם רשאים למרוד בו, אלא במקרה שנשקפת סכנה לחייהם. כלומר, כאשר הוא אינו עומד במחויבותו כלפיהם.

המכנים המשותפים בין ההוגים לוק והובס טמונים בשאלה: באיזו זכות שולט השלטון באזרחים, ובתשובה שהם נותנים לה: בזכות האמנה החברתית.

ג'ון רולס* שאל כיצד נדע שהחוקים שאנו מחוקקים במסגרת האמנה החברתית צודקים, שוויוניים, אינם מושפעים מאינטרסים אישיים של המחוקקים ומשקפים נאמנה את עקרונות היסוד של האמנה. והשיב: באמצעות "מסך הבערות": תרגיל מחשבתי בו צריך המחוקק לדמיין שהוא אינו יודע מהי זהותו ומהם האינטרסים שלו.

* ג'ון רולס

פילוסוף אמריקאי (1921-2002), שכתב בספרו הנודע "תיאוריה של צדק" על צדק חלוקתי, ושאל "כיצד הוא ייקבע?" תשובתו: "צדק חלוקתי יתקיים כאשר האחד יחתוך את ה'עוגה', והשני יקבע איזה חלק יקבל כל אחד".

רולס: כיצד ייקבעו החוקים באופן שוויוני ונייטרלי?

קבלת ההחלטות תתבצע מאחורי "מסך הבערות". כלומר, האדם המחליט צריך לדמיין שהוא אינו יודע מה האינטרסים שלו - האם הוא צעיר או זקן, בריא או חולה, גבר או אישה, עשיר או עני - אבל הוא יודע את כל השאר: חוקי הטבע, חוקי הכלכלה, התנאים החברתיים והכלכליים.

כך, לטענתו של רולס, תובטח האובייקטיביות המְרָבִית של מקבלי ההחלטות, מחוקקי החוקים: לכל אדם תהיה זכות שווה לחירות הנרחבת ביותר העולה בקנה אחד עם חירות דומה לאחרים. לצד זאת טען, כי ייתכנו חוקים צודקים שאינם שוויוניים, כאשר הם מקדמים את החלשים.

(מעובד על פי ג'ון רולס, תיאוריה של צדק, 1971, עמ' 60).

★ פסביו: את תשובת אל רולס על השאלה: כיצד ייקבעו החוקים באופן שוויוני ונייטרלי.

★ מקב דעותיך על רציון אל רולס? נאמן.

תוכנה של "האמנה החברתית" אינו זהה בכתבי ההוגים השונים, אך הם מאוחדים בתפיסה שלפיה השלטון שואב את כוחו מהסכמתם של האזרחים. בחלק מהתפיסות ניתן לזהות את שורשי המשטר הדמוקרטי, משום שיש בהן ביטוי לרעיון ריבונות העם, ביסוס של חירויות והכרה בזכויות האדם הטבעיות.

כדאי להעיר שתיאוריות האמנה החברתית, המדגישות את ההסכמה כבסיס למדינה, מתייחסות ל"מצב הטבע" של האדם כמצב לא חברתי, שבו כל פרט עומד לעצמו. לעומתן, קיימות מסורות פילוסופיות חשובות - מאז אריסטו ועד הוגים לאומיים בעת החדשה - שהבליטו את היותו של האדם יצור חברתי ומדיני מטבעו, ואת היותן של החברה והמדינה מרחב טבעי למימוש טבעו המוסרי של האדם, ולביטוי הזהות שלו - הן על ידי הוויכוח והדין הפוליטיים על הצדק והמוסר, והן על ידי ההזדהות עם הכלל ועם תרבותו, והנכונות לתרום להם ולהתמסר עבורם.

משמעותה של האמנה ביהדות

בניגוד להובס ולוק, שמשמשים ברעיון האמנה כתרגיל מחשבתי בדבר היווצרות המדינה, במסורת היהודית שימשה האמנה החברתית כביטוי להסכמה בין מנהיגי העם והציבור לגבי אופן חיי הקהילה או המדינה בפועל, והסכמתו של העם עמדה ביסוד הכפפתו למשטר שרשאי לצמצם את חירותו. לדעת היסטוריונים,³ משמעותה של האמנה בראשית ימי הבית השני הינה הסכם חברתי בין העם לבין המנהיגים לקבל את התורה כחוקה של עם ישראל השב ליהודה (מחוז ירושלים וסביבותיה, שהיו תחת שלטון הפרסים). אל מדינת יהודה הגיעו שבי ציון שעלו מבבל. כלומר, מדובר במערכת שלטונית הנבנית על יסוד הסכמת העם: **"ובכל זאת אנחנו כורתים אמנה וכותבים, ועל החתום שרינו, לְיָנוּ, כהנינו"**. (נחמיה י', א'-ב').

רעיון כריתת האמנה מומש גם בעת כינון של קהילות יהודיות. לדוגמה, בעת הקמת קהילה יהודית בימי הביניים: **"אנו, זקני ומנהיגי הקהילה, נוכחנו בדבר ודנו בו והסכמנו באסיפה של כלל הקהילה, וכולנו מקטון ועד גדול החלטנו לכונן אמנה בקהילה זו"**.⁴

**"בסיס למדינה
דמוקרטית הוא חירות".**
(אריסטו)

מהם ערכי היסוד של הדמוקרטיה הליברלית?

וכיצד ניסחו אותם הוגי הדעות לאורך השנים, בתרבויות שונות

שאלת חשיבה:

בדברי חז"ל אנחנו מוצאים התייחסויות לחירות:

"כל מי שעוסק בתורה הרי הוא בן חורין לעצמו. כלומר, החירות מושגת דווקא על ידי קבלת עול מלכות שמיים".

(אבות דרבי נתן, נוסחא א', פרק ב', ד"ה זה אחד)

★ **הלאו בין דהסבר אנושא "חירות" בתפיסה דמוקרטית-ליברלית**
ובתפיסה פאליקסית בקלא.

פסל החירות מול ניו יורק, מקבל את המבקרים והמהגרים לארה"ב.

ויקי שיתוף, ברשיון Creative Commons Attribution 2.0 Generic.

בהמשך לרעיון האמנה החברתית, שענה על השאלה כיצד ומדוע מתארגנים בני אדם במדינה, נסקור עתה את ערכי הדמוקרטיה הליברלית, המתבססים על השקפת עולם הומניסטית, ליברלית ודמוקרטית. השקפת העולם הזו נשענת על ההנחה שהאדם הוא תבוני, חופשי, עצמאי (אוטונומי), המסוגל להשתמש בתבונתו כדי להחליט מה מוסרי ומה לא וכיצד עליו להתנהל. האדם זכאי לכבוד ולזכויות האנוש הידועות כ"זכויות טבעיות". מאחר שהוא אוטונומי ובעל תבונה, ויכול לקבל החלטות הנוגעות לו בכוחות עצמו, הוא יכול לקבוע לעצמו גם את השלטון המדיני כך שישן על הדברים החשובים לו כאדם.

החירות והשוויון

ערכי החירות והשוויון נובעים מהתפיסה של **ערך האדם באשר הוא אדם**. מכאן נובעת המסקנה שכל בני האדם שווים בזכויותיהם ובחירויותיהם.

חירות משמעה שלכל אדם יש זכות לנהל את חייו באופן הנראה לו, ואין להכריח אותו לנהל את חייו באופן אחר, כל עוד הוא אינו מפריע לאחרים להשיג את טובתם. על פי הפילוסוף האנגלי ג'ון סטיוארט מיל, אסור למדינה להתערב בחיי הפרט - אלא אם קיים חשש לפגיעה באחרים.

3 ראו, למשל, שמעון דובנוב, **דברי הימים לעם ישראל**, ת"א: הוצאת דביר, תש"ז, כרך א'.

4 מתוך **ספר השטרות**, ספר חוזים שחובר במאה ה-11 בידי רבי יהודה הברצלוני. הספר הוא קובץ שלם וכולל של חוקי מופת לממשל יהודי בימי הביניים, וכולל אמנה לכינון קהילה.

בנוסף לכך, עילה בסיסית נוספת בכל חברה דמוקרטית לפגיעה בחירויות הפרט היא האינטרס הציבורי (צורכי הציבור). כך מחייבים על פי חוק להתגייס לצבא ולשלם מיסים, וכך אוסרים לבנות בית ללא רישיון. **שוויון** משמעו שכלל האזרחים משתייכים מרצונם לאותו ציבור, כל אחד שווה לרעהו* ולכל בני האדם יש זכות שווה לממש את זכותם לחירות.

ישנם שני סוגי שוויון:⁵

* כל בני האדם נבראים שווים

רעיון זכויות האדם בא לביטוי גם במגילת העצמאות של ארצות הברית: "כברורות מאליהן הן בעינינו אמיתות אלו: כי כל בני האדם נבראים שווים; כי מחוננים הם מידי בוראם בזכויות מסוימות מלידה, אשר אין להפקיען; כי בין אלה הם החיים, החירות ובקשת האושר".

שוויון בפני החוק, שבו כל האזרחים שווים בזכויות פוליטיות, ובהן הזכות לבחור והזכות להיבחר. כל חוק יחול באופן שוויוני על כלל האזרחים, וכאשר המדינה מעניקה הטבה או מטילה חובה, היא תעשה זאת כלפי כלל האזרחים, בלי להפלות אזרחים מטעמים שאינם ממין העניין.

שוויון כלכלי-חברתי, האומר כי לא זו בלבד שהמדינה מחוייבת להימנע מהפליה בין אזרחיה, אלא תפקידה לצמצם פערים טבעיים בין אזרחיה. אם אדם שנסיבות חייו הביאו אותו לעוני, מתקשה להתמודד מול אנשים אמידים, חובתה של המדינה לממן את תנאי חייו הבסיסיים של אותו עני, כדי לאפשר לו ולילדיו שוויון הזדמנויות מול חבריו האמידים במימוש הפוטנציאל הגלום בו. הוגי הדעות הדמוקרטיים תומכים כולם בשוויון בפני החוק, אך קיימים חילוקי דעות בשאלת מחויבותה של המדינה לשוויון חברתי-כלכלי.⁶

במציאות מתקיים מתח מתמיד בין ערכי החירות והשוויון הכלכלי-חברתי. שוויון כלכלי-חברתי מחייב הטלת מיסים על האזרחים האמידים, על מנת לממן את צורכיהם של האזרחים העניים. בכך נפגעת חירותם של האזרחים האמידים לבחור מה לעשות עם רכושם ולמה להקדיש את שכר עבודתם. מצד שני, אם שומרים על חירותם של אנשים ונמנעים מלכפות עליהם חלוקת משאבים מחודשת, אנשים רבים בחברה - הם וילדיהם - יסבלו מנחיתות כלכלית. הנחיתות הזו תקשה עליהם להיות חיים טובים ולנצל כראוי הזדמנויות להתקדם, למרות שהמדינה לא מפלה אותם לרעה. גם הגיוס לצה"ל, כחובה שחלה על מרבית האזרחים, נמצא במתח עם החירות של כל אדם לנהל את חייו כרצונו.

מהם שני מובני הדמוקרטיה - כצורת ממשל (המובן הצר) וכהשקפת עולם (המובן הרחב)?

ועל אלה ערכים, עקרונות וכללים הם מבוססים

- **דמוקרטיה כצורת ממשל** (במובן הצר) מתמקדת בכללים, בנהלים ובעקרונות אשר יבטיחו שהריבונות על המדינה תהיה בידי האזרחים. מיושמים בה עקרונות הכרחיים, כגון שלטון העם, הגבלת השלטון, קיום בחירות דמוקרטיות בפרקי זמן קבועים, קבלת החלטות על פי עקרון הכרעת הרוב, הפרדת רשויות, שלטון החוק, הזכות לבחור ולהיבחר, שוויון בפני החוק, והיא כוללת יישום של ערכי חירות ושוויון נוספים, בהיבטים הנוגעים ליכולת לקיים תחרות חופשית בין דעות פוליטיות, כגון חופש הביטוי, חופש ההתארגנות וחופש העיתונות.

5 להרחבה על מובני השוויון ראו פרק ט"ו, "עקרון זכויות האדם והאזרח", ופרק כ"א, "גישות חברתיות-כלכליות", בחלק השני.
6 על "חירות ושוויון" בתחום הכלכלי-חברתי ראו פרק כ"א, "גישות חברתיות-כלכליות", בחלק השני.

- **דמוקרטיה כהשקפת עולם** (במובן הרחב) מבקשת להוסיף למכלול הערכים הדמוקרטיים גם ערכי זכויות אדם, סובלנות ופלורליזם - לפי הפילוסופיה הליברלית ולעיתים על חשבון הדמוקרטיה במובן הצר. כך למשל, גישה זו איננה מקבלת כלגיטימית פגיעה לא מוצדקת בזכויות האדם של המיעוט, גם אם הרוב מעוניין בכך. על אף המתח שמתעורר לעיתים בין שני סוגי ההשקפות הדמוקרטיות, דמוקרטיה כהשקפת עולם בנויה ככלל כקומה שנייה על דמוקרטיה כצורת ממשל. זאת, כיוון שצורת הממשל הנשענת על הכרעת הרוב היא תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה. היא כשלעצמה מבטאת עולם ערכים הדוגל בזכותם של בני אדם - כיחידים וכאומות - לקבוע בעצמם את גורל מדינתם, בדרך של הכרעת רוב.

מובני הדמוקרטיה

כאמור, שני מובני הדמוקרטיה מתנגשים ביניהם לא פעם. כאשר נטען שמעשה מסוים איננו דמוקרטי, יש לבחון באיזה מובן של הדמוקרטיה הוא פוגע. לעיתים הכרעת רוב תוליד החלטה שתגרום לפגיעה בזכויות אדם ולפגיעה ממשית בזכויותיו של מיעוט. זוהי הכרעת רוב המבטאת דמוקרטיה במובנה הצר, כשיטת משטר, ומייצגת את ערכיה, למרות שהיא מנוגדת לדמוקרטיה במובנה הרחב, כהשקפת עולם ליברלית. מאידך יטענו תומכי הדמוקרטיה במובן הצר, כי אם יפסול בית המשפט את הכרעת הרוב משום שהיא מנוגדת לערכי הדמוקרטיה כהשקפת עולם - דווקא בכך תיפגע הדמוקרטיה. על פי גישה זו, אין הצדקה להעדיף את שיקול הדעת של בית משפט, שקבע כי נפגעת זכות, על פני שיקול הדעת של נבחר הציבור, שמסקנתם הערכית היתה שונה מזו של בית משפט. לכן, דווקא כפיית פרשנות מסוימת של זכויות אדם על נבחר הציבור היא זו שפוגעת בדמוקרטיה, במובנה הבסיסי כשלטון העם.

למרות המתח האמור, מדינות דמוקרטיות רבות, ובכללן מדינת ישראל, רואות עצמן מחויבות הן לערכיה של הדמוקרטיה במובן הצר, כצורת משטר, והן לערכיה במובן הרחב, כהשקפת עולם, ודואגות באופן מתמיד לאיזון הוגן בין שני סוגי הערכים, במצבי מתח שנוצרים ביניהם.

אל לנו להוציא מתחומה של הדמוקרטיה

"יש לייחס משקל ניכר גם לעצם השיטה הדמוקרטית, גם לעצם ההסכמה על כללי הכרעה בין צרכים או ערכים מתנגשים, עוד לפני הדיון המעמיק בשאלת מעמדם של הערכים והעקרונות הדמוקרטיים.

"אמת, הדמוקרטיה איננה מתמצה רק בשלטון הרוב: היא אמורה להגן גם על זכויות המיעוט והיחיד, ובמישור זה אי-אפשר להימנע מדיון ערכי מהותי. אמת, אני עצמי מבקש לחיות בחברה שתדבק לא רק במנגנון הדמוקרטי, אלא גם בערכים הומניסטיים העומדים ביסודו. אולם אני ממליץ שלא להפוך דרישות ערכיות אלה לתנאי בל יעבור לצורך ההכרה בנאמנותו של אדם לדמוקרטיה.

"אל לנו להוציא מתחומה של הדמוקרטיה את מי שדבק בה רק מפני שהיא מבטיחה באופן הוגן את סדרי החיים ושלום הבריות, או אפילו את מי שנאמן לה רק מחמת החשש מפני המחיר הכבד שגובה השיטה הנגדית, הטוטליטרית. על אחת כמה וכמה שעלינו להכיר בקיומם של אנשים ונשים דמוקרטים, שאינם בהכרח ליברלים".

(פרופ' אביעזר רביצקי, "רב-שיח ציבורי: מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית", האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ט).

★ ציין כיצד מלתקנים את המובנים של הדמוקרטיה בדברי הכותב. באיזה מובן הוא תואם?

כותב המאמר טוען: "אל לנו להוציא מתחומה של הדמוקרטיה את מי שדבק בה רק מפני שהיא מבטיחה באופן הוגן את סדרי החיים ושלום הבריות".

★ רצינו נאמר כיצד תפיסה זו, ונאמר נאמר.

סיכום !

עסקנו בפרק במחשבה מדינית, הצגנו רעיונות בדבר כינונה של מסגרת מדינית ודנו ביסודות הערכיים של הדמוקרטיה. רצונם של בני האדם לחיות במסגרת של מדינה מחייב אותם, במסגרת "האמנה החברתית", לוותר על חלק מחירויותיהם, כדי להשיג הגנה, לממש את עצמם בתחומים מגוונים, ולחיות במסגרת מדינית שבה הם אחראים ושותפים. קיימת מחלוקת בין התפיסות הדמוקרטיות השונות בשאלת היקף ההגנה הראוי על כל אחד מהערכים הדמוקרטיים. המחלוקת מתחדדת בשאלת היקף ההגנה על זכויות אדם במצבים שבהם היא מתנגשת בעקרונות שלטון העם ושלטון הרוב, אשר מעוניין לעיתים לפגוע בערכים האלה בשם האינטרס הציבורי. רעיונות הדמוקרטיה והליברליזם באים לביטוי במדינות דמוקרטיות באמצעות עקרונות דמוקרטיים, כגון שלטון העם, הגבלת השלטון, זכויות האדם והאזרח, פלורליזם, סובלנות ושלטון החוק. בפרקים הבאים נלמד על כל אחד מהעקרונות החיוניים לקיומו של משטר דמוקרטי, ותחילה נשאל את עצמנו כיצד מתממש הרעיון הליברלי של זכויות האדם במדינות הדמוקרטיות השונות.

תרגול

1. קראו את הקטע מתוך "הצהרת זכויות האדם והאזרח" (המהפכה הצרפתית, 1793).
 - א. הסבירו כיצד מתבטא בקטע רעיון האמנה החברתית.
 - ב. הסבירו איזו תפיסה של האמנה החברתית מיושמת בהצהרה הצרפתית."מטרת החברה היא האושר הכללי. השלטון מוקם למען הבטח לאדם את ההנאה מזכויותיו הטבעיות, הבלתי ניתנות לביטול.
"החוק הוא הביטוי החופשי והחגיגי של הרצון הכללי. הוא אותו חוק לכולם. בין אם מגן או מעניש, אינו יכול לרצות אלא מה שצודק ומועיל לחברה, אינו יכול לאסור אלא מה שמזיק לחברה.
"הריבונות שרויה בעם. היא אחת, בלתי ניתנת לחלוקה, בלתי ניתנת לביטול ובלתי ניתנת לויתור".
2. לפניכם הגדרות שונות לדמוקרטיה.
 - א. ציינו בכל הגדרה אם היא מבטאת דמוקרטיה במובן הצר, כצורת שלטון, או דמוקרטיה במובן הרחב, כהשקפת עולם. נמקו את תשובתכם.
 - "דמוקרטיה היא שלטון העם על ידי העם למען העם". (אברהם לינקולן)
 - חברה (או מדינה) דמוקרטית מורכבת מחברים (אזרחים) שווים וחופשיים, שכולם רשאים ליטול חלק בממשל, ושלטונה כפוף להכרעת רצון הרוב.
 - הדמוקרטיה הליברלית היא צורת ארגון של חברה או מדינה, שמטרתה המוצהרת היא לעשות סדר הוגן בין רצונותיהם של כל הפרטים המשתייכים אליה, תוך שמירה על זכויותיהם וחירותם.
 - משטר המאפשר החלפת הנהגה לעיתים מזומנות וקבועות בדרך של שלום, ועל פי כללים קבועים מראש.
 - שלטון על ידי העם, כאשר חירות, שוויון ואחווה מובטחים במידה המרבית האפשרית. במסגרת כזו היכולות האנושיות מתפתחות במידה המיטבית, באמצעים הכוללים ויכוח מלא וחופשי אודות הבעיות והאינטרסים המשותפים.

3. קראו את הקטע, והציגו את התפיסה הדמוקרטית המצויה בו. נמקו ובסו את קביעתכם.

"קשת המובנים של 'דמוקרטיה' בנויה בצורה היררכית. יש הסכמה שדמוקרטיה כוללת גרעין קשה, של היותה שיטת משטר המבוססת על הסכמת הנשלטים. אופני ההסכמה האלה יכולים להיות מגוונים, אולם לדרישת ההסכמה יש ערך מוסרי חשוב. במובן זה, הדמוקרטיה היא אוסף של כללי משחק מוסכמים, בלי מחויבות מוקדמת לתוכני ההסדרים המפורטים (פרט לכמה הסדרי מסגרת).

"אחרים מצרפים להגדרת הדמוקרטיה גם יסודות נוספים, כגון מחויבות לזכויות אדם או לצדק חברתי... הדמוקרטיה היא משטר הומניסטי, המייחס ערך לזכותו של האדם להשתתף, באופן שוויוני, בקביעת עתיד החברה שהוא חי בה. משטרים טוטליטריים, בהם לא מתקיימת השתתפות כזאת, לא יהיו דמוקרטיים אף אם מתקיימות בהם 'בחירות'. מימוש יעיל של זכות זו מקנה לדמוקרטיה, בצד הצדקה מוסרית מסוימת, גם הבטחה מסוימת של לכידות ושל יציבות.

"אנשים שחיים במדינה אחת, ויש להם שלטון אחד, צריכים להיות שותפים אמיתיים בניהול המפעל, שאמור להיות המפעל של כולם. מחלוקות והבדלי גישה, כמו גם הבדלי תרבות או דת, הינם לגיטימיים וחשובים, אולם המסגרת המשותפת, וההסכמה ההדדית לקבל אותה, הן המעניקות למדינה את הלכידות, שהופכת את חוקיה לניתנים להצדקה לכאורה לגבי כל האזרחים".

(פרופ' רות גביון, "מדינה יהודית ודמוקרטיה: אתגרים וסיכונים", רב-תרבותיות במדינת דמוקרטיה ויהודית, בעריכת מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר, ת"א: "רמות" - אוניברסיטת תל אביב, 1998).

פרק י"א: תפיסות דמוקרטיות ליברליות:

האינדיבידואלית, הרפובליקנית והרב-תרבותית

אנושיות היא תכלית

"עשה מעשיך כך שהאנושיות
שבך, ובכל אדם אחר, תשמש
לך גם תכלית, ולעולם לא
אמצעי בלבד".

(עמנואל קאנט, הנחת יסוד
למטפיסיקה של המידות, ירושלים:
האוניברסיטה העברית, מאגנס, תש"י).

הרעיון הדמוקרטי, כפי שלמדנו בפרק הקודם, מבוסס על השקפה המדגישה את ריבונותו של העם. הרעיון הליברלי מעמיד את האדם במרכז, ומציב את הדאגה למימוש זכויותיו בראש מעייניו.

מהי, אם כן, הדרך הראויה למימוש "טובתו" של האדם: כאשר המדינה מתייחסת אליו רק כפרט, כאשר היא מתייחסת אליו גם כחלק מהקולקטיב הלאומי-תרבותי, או כאשר היא רואה בו גם חבר בקבוצה תרבותית ייחודית?

הפרק הנוכחי עוסק אף הוא במחשבה מדינית, ונכיר בו שלוש תפיסות של דמוקרטיה: התפיסה הליברלית-אינדיבידואלית, התפיסה הליברלית-רפובליקנית והתפיסה הליברלית הרב-תרבותית. אלו הן תפיסות תיאורטיות, העוסקות ביחסי מדינה-אזרח. מדינות רבות משלבות וממזגות דפוסי התנהגות והתנהלות מכל שלוש התפיסות.

כל אחת מהתפיסות הללו נותנת תשובה אחרת לשאלה המרכזית: באיזו תפיסה דמוקרטית יממש האדם באופן המיטבי את יכולותיו וזכויותיו, את חירויותיו ואת כישוריו? או במילים אחרות: איזה סוג של מדינה דמוקרטית יממש את טובת האדם באופן הראוי ביותר?

בפרק זה נענה על השאלה:

מהן נקודות הדמיון ונקודות השוני בין התפיסות הדמוקרטיות הליברליות?

המשותף לתפיסות הדמוקרטיות שבהן נעסוק הוא היותן ליברליות. כלומר, שבכל הנוגע ליחסים שבין היחיד לחברה ולמדינה, הן מציבות במרכז את האדם ואת ההכרה בזכותו לקבל החלטות תבוניות עצמאיות. לכן, המדינה מחויבת לממש את טובתו, על ידי הבטחת חירויותיו ומימוש זכויותיו, תוך התייחסות שוויונית לכל אזרחיה.

כל שלוש התפיסות מתייחסות לדמוקרטיה במובנה הרחב, כהשקפת עולם. כולן מתייחסות לדמוקרטיה כאל ערך, המבוסס בעצמו על ערכים הומניסטיים, על כיבוד זכויות האדם ועל מחויבות למימושן. כזכור, הדמוקרטיה הרחבה, במובן של השקפת עולם, מבוססת על הדמוקרטיה הצרה, כצורת ממשל, ונדרש איזון מתמיד ביניהן.

ההבדלים בין שלוש התפיסות משתקפים בתשובות לכמה שאלות:

- א. כיצד האדם מממש באופן המיטבי את יכולותיו וזכויותיו, את חירויותיו וכישוריו?
- ב. מה יחסה של המדינה לזהות האישית והקבוצתית של אזרחיה (אתנית, לאומית, תרבותית ודתית)?
- ג. מה יהיה אופיו של המרחב הציבורי במדינה, וכיצד יקבע?
- ד. מהו סוג הלאומיות המתאים לתפיסות הדמוקרטיות השונות?

חירות

היא הערך המרכזי של התפיסה הליברלית.

"חופש זה ממרות שרירותית כה נחוץ הוא לשמירת קיומו של אדם... שאין אדם יכול לוותר עליו אלא מתוך שאבדה לו זכותו לשמור על קיומו ואף לחיות".

(ג'ון לוק, על הממשל המדיני, סעיף 23)

התפיסה הליברלית-האינדיבידואלית

א. מימוש טובת האדם

התפיסה הליברלית-אינדיבידואלית מעמידה את מימוש זכויותיו של האדם כיחיד בראש סולם העדיפויות. על פי הגישה הזו, מימוש מרבי של זכויות הפרט וחירויותיו יתקיים כאשר המדינה תתייחס אל האדם כאינדיבידואל. במילים אחרות: ה"טוב" שהמדינה אמורה לקדם הוא טוב אישי בלבד. המדינה נוסדה עבור האזרחים כיחידים, ותכליתה היא מימוש זכויותיהם, חירויותיהם, יכולותיהם וכישוריהם.

ב. יחס המדינה לזהות האישית והקבוצתית

המדינה אינה מתייחסת ל"צבעו" של האזרח: היא נייטרלית ביחסה לזהויות האתניות, הלאומיות, התרבותיות והדתיות של אזרחיה, מתייחסת בשוויון לאזרחיה רק כפרטים, ואינה מתייחסת לשונות שנובעת מהשתייכותם לקהילות מובחנות זו מזו. למשל, לא יינתן פטור מחוק כללי למי שמשתייך לקהילה אשר החוק הזה פוגע בה. החוק "עיוור" לקבוצות השונות בחברה, ולכן ייתכן שחוק יפגע באמונה דתית או במנהגים של אדם המשתייך לקבוצה דתית מסוימת (כל עוד הוא נחקק ממניעים כלליים, ולא במטרה מכוונת לפגוע באותה קבוצה).

המדינה אינה מכירה בזכויות קבוצתיות. חוקי המדינה אינם מזוהים עם מערכת ערכית או תרבותית מוגדרת. המדינה לא מקדמת או מזוהה עם ערכי לאום מסוים, ואינה כופה מערכת ערכים אחת על כולם.

זכות קדימה לזכויות

"בין חוקרי הליברליזם - תומכים ומבקרים כאחד - התפתחה גישה המפרשת את הליברליזם כסוג של "נייטרליות" בין תפיסת הטוב של יחידים. מעין הענקת קדימה למושג 'זכות', שניתנת לכל בני החברה באופן שוויוני, על פני מושג ה'טוב', שיכול להתפרש באופנים שונים על ידי יחידים וקבוצות. הדמוקרטיה הליברלית-נייטרלית אדישה, כביכול, לזיקות והעדפות פרטיקולריות".

(פרופ' רות גביון, ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכונים, ירושלים ובני-ברק: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 1999).

ג. המרחב הציבורי

החברה מורכבת מאזרחים, המתארגנים בקבוצות לשם גיבוש האינטרסים שלהם ומימושם. הקבוצות אינן קבועות, והן עשויות להשתנות. במאבק שנוצר ביניהן נוצרות שותפויות ובריתות בין קבוצות שמבקשות לגבש רוב לטובת ענייניהן. כדי להצליח במימוש האינטרסים שלהן, הקבוצות נאבקות ביניהן על חלוקת המשאבים. את החקיקה, סמלי המדינה ואופי המרחב הציבורי יקבעו האזרחים על ידי יצירת שותפויות, שמתלכדות ומשפיעות על קבלת ההחלטות. ואולם, יהיה זה בלתי לגיטימי לפי השקפה זו אם קבוצת רוב תנצל את כוחה, כדי לבטל את הנייטרליות של המדינה וכדי ליצור לה זיהוי עם קבוצות תרבותיות באופן המוצע בגישות הבאות.

במדינה עשויות להתקיים, כמובן, קהילות וקבוצות מגובשות - דתיות, אתניות ואחרות - שכן מדובר במדינה דמוקרטית, המאפשרת חופש התאגדות. ואולם, המדינה אינה מתייחסת לאינטרסים של הקבוצות הללו, ואינה מקדמת אותם. אין למדינה מערכת ערכים שהיא מנסה לקדם, והיא גם אדישה לערכים של קבוצות המרכיבות את החברה. המשותף לכלל האזרחים במדינה הוא האזרחות, החוקה והחוקים.

ד. סוג הלאומיות

לתפיסה הליברלית-אינדיבידואלית מתאימות לאומיות **אזרחית**¹ ו**מדינת הלאום האזרחית**, כיוון שאינה מזוהה עם קבוצה אתנית, לאומית, דתית או תרבותית מקרב אזרחיה, ואינה מקדמת ערכים ייחודיים של אזרחיה.

הביקורת על התפיסה הליברלית-אינדיבידואלית:

- מדינה אינה יכולה תמיד להיות נייטרלית לזהות של אזרחיה ולערכיהם. בפועל, גם אם היא תצהיר על עצמה כמדינה נייטרלית מבחינה תרבותית, היא תקדם ערכים וזהויות מסוימים על חשבון אחרים (לדוגמה: ארה"ב).
 - המדינה מדגישה את מחויבותה לפרט, ולא לכלל האזרחים או לחברה כולה, ויש סכנה שלא תטפח במידה מספקת את תחושת הלכידות בין האזרחים.
 - אי-הכרה בקבוצות אתנו-תרבותיות, דתיות ואחרות, ואי-מימוש של זכויותיהן, עלולים לפגוע במימוש ההיבט הקבוצתי של בני אדם, שהוא מרכיב מרכזי באופיים ובשאיפותיהם (מה שמוגדר כזכות לתרבות).
- הלכה למעשה, **אין מדינה שמממשת את התפיסה הליברלית-אינדיבידואלית בצורה מלאה**. הקרובה ביותר לכך היא ארצות הברית, בה מקדשים חירויות פרט, כמו חירות היוזמה הכלכלית. החוקה האמריקאית כוללת מגילת זכויות, שמקצה מקום מרכזי לחירויות האדם ולזכויות הפרט. עם זאת, גם בארה"ב יש סימנים במרחב הציבורי לאופי הנוצרי-פרוטסטנטי של תושביה בדורות הראשונים. נושאים אלה שנויים בארה"ב בוויכוח ציבורי.

ג'ון פיצג'רלד קנדי
ויקיפדיה.

שאלת חשיבה:

ג'ון פיצג'רלד קנדי (1917-1963), נשיא ארה"ב שנרצח, נודע בין השאר באמירה:
"אל תשאל מה המדינה יכולה לעשות בשבילך, שאל מה אתה יכול לעשות
בשביל מדינתך".

★ *האם דבריו אלה לא תולים קצת מהטאג את המדינה לא דמוקרטיה ליברלית
אינדיבידואלית? נאמן שלומכם*

1 הבהרת המונח "מדינת לאום אזרחית", ראו פרק ג', "לאומיות ומדינות לאום", חלק ראשון.

התפיסה הליברלית-רפובליקנית²

א. מימוש טובת האדם

רפובליקה

מהמונח הלטיני Res Publica, שפירושו המילולי: עניין הציבור.

השותפות העליונה היא מדינה

"מאחר שרואים אנו שכל מדינה שותפות היא, ושכל שותפות קיימת לשם איזה טוב, שהרי עושים כל בני האדם כל מה שהם עושים כדי להשיג מה להם כטוב... הרי השותפות העליונה היא הנקראת מדינה". (אריסטו, פוליטיקה, ספר א', פרק א').

מוסכם כי חשוב לקדם באופן המיטבי את יכולותיו, זכויותיו, חירויותיו וכישוריו של האדם, אבל על פי התפיסה הליברלית-רפובליקנית האדם הוא "תבנית נוף מולדתו", ויוכל לממש את עצמו בדרך המיטבית רק במסגרת החברה. במסגרת הקולקטיב. כלומר, החיים יהיו משמעותיים עבור הפרט רק כאשר יינתן ביטוי לערכיו ולתרבותו בשני המישורים: הפרטי והציבורי.

מאחר שמדובר בנקודת מוצא ליברלית, מודגשת מחויבותה של המדינה לטובתו של היחיד, ויחד עם זאת הקולקטיב הוא צורך חיוני של הפרטים על מנת לממש את הטוב עבורם.

מדינה שפועלת לפי התפיסה הליברלית-הרפובליקנית תממש את טובתו של היחיד בכך שתקבע את אופייה על פי הערכים המשותפים לכלל. הטוב האישי של הפרט משתלב אפוא עם הטוב המשותף לכל אזרחי המדינה.

התפיסה הליברלית-הרפובליקנית עוסקת ב"יכולתם של אנשים לחיות זה עם זה, ולא זה לצד זה כמו בתפיסה האינדיבידואלית"³. כלומר, נודעת חשיבות עליונה לשותפות בין האזרחים.

ב. יחס המדינה לזהות האישית והקבוצתית

נקודת המוצא של התפיסה הליברלית-רפובליקנית היא שיש למדינה זהות תרבותית-ערכית משותפת, שהיא מקדמת ומטפחת. ליישומה של התפיסה הזו קיימים מובנים שונים, ונדון כעת בשניים מהם:

- **המובן הראשון** הוא יצירת זהות משותפת לכלל האזרחים: מדינה השואפת ליצור זהות משותפת לכלל אזרחיה עושה זאת על ידי יצירת תרבות וערכים משותפים, ועל ידי מערכת חינוך שמנחילה את ערכי המדינה. מדינה כזו אינה נייטרלית ביחס לזהות האתנית או הדתית של אזרחיה, כפי שמציעה התפיסה הליברלית-אינדיבידואלית. יחד עם זאת, המוצא האתני, הלאומי והתרבותי השונה של אזרחים הוא עניינם הפרטי בלבד, ואינו משפיע על הזהות הכללית המשותפת שאותה מבקשת המדינה לטפח. המדינה אינה מקצה מקום לזהות הייחודית של אזרחיה ולרצונם לשמר את תרבותם ואת ערכיהם הנבדלים. בני קבוצות מיעוט, המעוניינים להשתלב בזהות האזרחית החדשה, יאלצו לעיתים לוותר על מאפייני זהות אתניים-תרבותיים ייחודיים.
- **המובן השני** הוא הענקת מעמד בכורה לזהות המשותפת של קבוצת הרוב הדומיננטית: הזהות המשותפת של אזרחי המדינה מתעצבת על ידי הרוב האתני-תרבותי שלה. לצד זה עשויה המדינה להכיר בזהויות הייחודיות של קבוצות שאינן חלק מהרוב הדומיננטי, ולהעניק להן, בנוסף לזכויות אדם, גם זכויות קבוצתיות, כדי שיוכלו לממש את ייחודן התרבותי, הלשוני והדתי.

2 יש מובנים שונים למונח רפובליקניזם, וחלקם אף סותרים זה את זה. בחרנו להציג בספר שני מובנים.

3 גל גרזון, ליברליזם: קשרים, הקשרים, ביקורות, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2004, עמ' 233.

במדינות שבהן רווח המובן הזה של התפיסה הליברלית-רפובליקנית, בני קבוצות המיעוט יתקשו להשתלב בזהות הלאומית שמשקפת את ערכי הרוב. בנוסף, ייתכן אף שהמדינה לא תכיר בקבוצות המיעוט, ולא תעניק להן זכויות קבוצתיות.⁴

ג. המרחב הציבורי

למדינה יש זהות תרבותית-ערכית לפי התפיסה הליברלית-רפובליקנית, והזהות הזו משפיעה על המרחב הציבורי. בניסיון ליצור אומה אזרחית משותפת אחת, המדינה מטפחת שפה אחת, תרבות אחת, מערכת סמלים אחת וזהות אחת. במדינות מסוימות כל אזרח נדרש להטמיע את הגורמים הללו, כדי ליצור זהות משותפת אזרחית, או - במדינות אחרות - המרחב הציבורי מעוצב על פי ערכיו של הרוב.

המדינה, בשיתוף אזרחיה, קובעת את מערכת הערכים הראויים, כלומר את **"הטוב המשותף"**, ומטפחת ערכים של **השתתפות, מעורבות ואחריות פוליטית** של האזרחים. הערכים האלה חיוניים ליצירת שותפות וסולידריות. היעד הוא לקבוע את הטוב הציבורי ולחזק את השותפות, כשהמטרה היא ליצור **"קהילה אזרחית"**.

תפקיד המדינה לפי התפיסה הליברלית-רפובליקנית הוא כפול: הן **לשמור על זכויות האזרחים** והן **לקדם ערכים משותפים**. המדינה מטפחת **סולידריות אזרחית**, כדי לממש את הטוב המשותף. **"הטוב הכללי"** הזה ייקבע במשותף על ידי כלל האזרחים במדינת לאום אזרחית, או על ידי הקבוצה הלאומית הדומיננטית במדינת לאום אתנית-תרבותית.

תודעה אזרחית מכוננת אחריות

"רפובליקנים מאמינים כי לא ייתכנו חיים אנושיים משמעותיים וחופשיים מחוץ לקהילה הפוליטית. קיומה של מדינה מתפקדת הוא עניינם של כל בני החברה, במובן זה שעל כל חברי הקהילה הפוליטית להיות אזרחים פעילים ומעורבים בחיים הציבוריים והפוליטיים."

"מעורבות זו היא בראש ובראשונה הצבעה בבחירות דמוקרטיות וחברות פעילה במפלגות ובארגונים שונים, לשם עיצוב החיים הציבוריים. הרפובליקנים הדמוקרטי המודרני מבקש לפתח בקרב בני החברה תודעה אזרחית, שמשמעותה ההכרה בצורך להבטיח את קיומה של המדינה, וכן בחשיבותם של מרחב ציבורי מפותח ושל דמוקרטיה, חוק וסדר."

"תודעה אזרחית כזו חשובה, משום שהיא מכוננת אחריות של האזרח כלפי האזרחים האחרים וכלפי המרחב הציבורי, וכן היא מכוננת זיקה אזרחית הדדית בין כל החברים בקהילה הפוליטית."

(ניר קידר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של בן-גוריון, באר שבע וירושלים: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ויד בן-צבי, 2009, עמ' 10-11).

★ ציין אצל מובן של התפיסה הרפובליקנית מכון הכותב, נאמן שלובתם.

ד. סוג הלאומיות

לכל אחד משני המובנים של התפיסות הליברליות-רפובליקניות מתאים סוג אחר של לאומיות.

הלאומיות האזרחית משתלבת היטב עם הניסיון ליצור **זהות לאומית משותפת** (המובן הראשון), אך בניגוד לליברליזם האינדיבידואלי מכוונת הלאומיות האזרחית לזהות קולקטיבית, כאשר תפיסת הטוב אמורה להיות משותפת לכל האזרחים.

הזהות עם ערכי הרוב (המובן השני) משתלבת עם **לאומיות אתנית-תרבותית**, כש"הטוב המשותף" הוא הטוב של קבוצת הרוב הדומיננטית, המורכבת מלאום אתני-תרבותי.

4 הענקה של זכויות קבוצתיות אינה קריטריון להיותה של המדינה דמוקרטית. ראו בפרק ט"ז, "זכויות קבוצתיות", בחלק שני.

לצד התפיסה של דמוקרטיה ליברלית-רפובליקנית, קיימת תפיסה רפובליקנית שעשויה להיות דמוקרטית על אף שאינה ליברלית. תפיסה זו מייחסת לקולקטיב חשיבות, שאינה נובעת מהמימוש המרבי של טובת היחיד. ערכו של הקולקטיב קודם לערך של טובת היחיד. תפיסה זו בולטת במשנתו של רוסו, שמדבר על שלטון למען הטוב הכללי: "כל מי שימאן להישמע לרצון הכללי, יכריחוהו לכך הגוף כולו. דבר זה אין פירושו אלא זה שיכריחוהו להיות חופשי".⁵

הביקורת על התפיסה הליברלית-רפובליקנית:

- **במובנה הראשון** של התפיסה הליברלית-רפובליקנית עלולות להיפגע קבוצות אתניות, לאומיות, תרבותיות ודתיות, החיות במדינה ואינן שותפות לאותו "טוב משותף" ולאותם ערכים משותפים. נגזר עליהן לוותר על זהותן הייחודית, על שפתן ועל תרבותן, ולפעמים אף מופעל לחץ על קבוצות המיעוט להיטמע ברוב. אך גם ללא לחץ, מיעוט שרוצה להתבדל יתקשה בכך. בנוסף, מדינה המקדמת תרבות אחת על פני השאר עלולה לפגוע בשוויון בין האזרחים. מימוש הטוב הכללי והערכים המשותפים עלול לפגוע בזכויות הפרט, כאשר זכויות הפרט מתנגשות עם הטוב המשותף לחברה כולה. מתן עדיפות לתרבות אחת פוגע בזכות לתרבות של הפרטים בקבוצות הייחודיות.
- **במובן השני** של התפיסה הליברלית-רפובליקנית עלולות להיפגע הקבוצות שאינן משתייכות לרוב. בניגוד למדינת לאום אזרחית, שנוהגת על פי התפיסה הליברלית-רפובליקנית, והמיעוט מוזמן להצטרף לקולקטיב, במדינת לאום אתנית-תרבותית, המאמצת את זהות הרוב, המיעוט שונה מהרוב האתני-תרבותי ואינו יכול להצטרף אליו. מאחר שהמדינה מודעת לשונאת בין קבוצת הרוב לקבוצות המיעוט ומכירה בה, היא אינה מצפה מהן לוותר על ייחודן התרבותי.

מדינות שבהן מתקיימת התפיסה הליברלית-הרפובליקנית

הגישה הנוהגת בצרפת, אשר דוגלת ב"שפה אחת, תרבות אחת וזהות אחת", ומערכת סמלים אחת שיש להנחיל לכלל האזרחים, היא הקרובה ביותר לגישה הרפובליקנית במובן של "הטוב המשותף" לכלל האזרחים. אין חשיבות למוצא האתני, בתנאי שהיחיד מקבל על עצמו את מערכת הערכים, השפה והתרבות המשותפים, ומצטרף בכך לקולקטיב האזרחי.

למרות היותה מדינה חילונית, ימי השבתון הרשמיים בצרפת מבוססים על לוח השנה הנוצרי, והדבר יוצר קשיים משמעותיים לבני דתות אחרות. יהודים חויבו בעבר, למשל, לעבוד בשבתות ובמועדי ישראל, ואפילו ביום כיפור. ב-1994 סירבו השלטונות לשנות את מועד הבחירות, שעמד לחול בחג הראשון של פסח. בנוסף, המדינה מטפחת את ההיסטוריה והתרבות הגאלית, ומחייבת את כל האזרחים, גם בני הקבוצות האחרות, לרכוש את השפה צרפתית ולהזדהות עם התרבות הגאלית.

כיוון שהמדינה הצרפתית אינה מכירה בקיומן של קבוצות אתניות ולאומיות, היא אינה חתומה על האמנה האירופית להגנה על זכויות המיעוטים הלאומיים. יתר על כן, ב-1999 קבעה המועצה החוקתית של צרפת, שהיא בית המשפט לחוקה, כי האמנה האירופית לשפות אזוריות ושפות של מיעוטים מנוגדת לחוקה הצרפתית.⁶

"ממלכתיות" בישראל מוצגת כתפיסה רפובליקנית במובן השני. כמדינת לאום אתנית, שבה הקבוצה הדומיננטית היא קבוצת הרוב היהודית, המדינה מטפחת את תרבותו וערכיו של העם היהודי כ"טוב המשותף", אך מכירה בזכותם של מיעוטים לשמור על ייחודם התרבותי, בין היתר על ידי קיום מערכת חינוכית נפרדת במסגרת המדינה.

5 זאן ז'אק רוסו, **האמנה החברתית**, ספר א' פרק ז'.

6 אלכסנדר יעקובסון ואמנון רובינשטיין, **ישראל ומשפחת העמים**, תל אביב: שוקן, 2003, עמ' 378.

הממלכתיות הציונית

"את הממלכתיות הציונית, שהיא מקרה פרטי של הרפובליקניזם, אפשר לפרוט לשלושה עניינים: ... ההכרה בחשיבות הסֶפֶרָה [המרחב] הציבורית היהודית... ההכרה בדרכי הפעולה הדמוקרטיות... ההכרה בחשיבות שבהשתתפות בחיים הציבוריים, והאחריות והזיקה של האזרח לקהילה הפוליטית ולחבריו האזרחים".

(אבי בראלי וניר קידר, "ממלכתיות ישראלית", מחקרי מדיניות 87, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011, עמ' 33).

★ בסבירו מופק בקריטריונים האצוניים בקטע אלה דומה ל"הממלכתיות הציונית".

★ האם בקריטריונים האלה מתאימים אתגרים ברוטובליקניות? נאמן.

מדינה רב-תרבותית

מדינה המגדירה את זהותה באמצעות הכרה בכלל הקבוצות המרכיבות אותה.

זאת, בניגוד לגישה רב-

תרבותית, המכירה בזכויות של קבוצות תרבותיות לשמר את תרבותן. גישה זו יכולה להתקיים גם במדינות לאום אתניות-תרבותיות, המכירות בזכויות של הקבוצות המצויות בה ומאפשרות להן לשמר את ייחודן - לעיתים אפילו באמצעות סיוע במימון התרבות הייחודית. ואולם, מדינות אלה אינן מגדירות את זהותן על פי התרבות של קבוצות המיעוט, אלא על פי זהותו של הרוב האתני הלאומי-תרבותי.

התפיסה הליברלית הרב-תרבותית

א. מימוש טובת האדם

כיוון שמדובר בתפיסה ליברלית, חלה על המדינה החובה להגן על זכויות האדם וחירויותיו ועל השוויון בין האזרחים. יחד עם זאת, נקודת המוצא של התפיסה הרב-תרבותית היא שזהותו של היחיד אינה יכולה להיות מנותקת מהתרבות שבה צמח, ועל כן היא תוכל להתממש בדרך הטובה ביותר כאשר יחיה ויתפתח במסגרת הקבוצה התרבותית הייחודית שהוא שייך אליה.

ההשתייכות לקבוצה תרבותית, לשונית או דתית היא מרכיב חיוני באישיותו של כל אדם ואדם. מכאן, שהטוב של האדם יתממש רק כאשר יחיה כחלק מהקבוצה האתנית-תרבותית שלו.

ב. יחס המדינה לזהות האישית והקבוצתית

המדינה הליברלית הרב-תרבותית מתייחסת לזהות האישית והקבוצתית של אזרחיה. על מנת להבטיח את המשך קיומן של התרבויות של הקבוצות השונות המתקיימות בתחומה, המדינה חייבת לדאוג לשימורן.

התפיסה הרב-תרבותית מיעדת מקום מרכזי לשמירת ייחודיותן של הקבוצות התרבותיות. במסגרת זאת היא מאפשרת להן להתקיים ולהתפתח, ואינה מעניקה עדיפות לתרבות או למערכת ערכים אחת על פני אחרת: הקבוצות שוות זו לזו, ולכל אחת הזכות לשמור על ייחודה. מכאן, שהמדינה מכירה ותומכת במימוש זכויותיהן של הקבוצות השוכנות בתחומה.

יתר על כן, המדינה מנהלת עם כל אחת מהקבוצות המרכיבות את הפסיפס האנושי שבה שיח ייחודי ונפרד, המתחשב בצרכיה ובמאפייניה של כל קבוצה.

בדומה לנייטרליות של התפיסה הליברלית-אינדיבידואלית, שאינה מתייחסת לזהות הייחודית התרבותית של אזרחיה, התפיסה הליברלית הרב-תרבותית נייטרלית בכך שאינה מעדיפה תרבות של קבוצה אחת על פני אחרת. אולם, בשונה מהתפיסה הליברלית-אינדיבידואלית, התפיסה הרב-תרבותית מתייחסת לזהות הייחודית התרבותית של אזרחיה. במילים אחרות, המדינה מודעת להבדלים בין הקבוצות התרבותיות שאזרחיה משתייכים אליהן, ומכירה במימוש זכותן לתרבות משלהן.

על פי התפיסה הרב-תרבותית, המדינה אינה מייצרת זהות קולקטיבית אחת, אלא דואגת לשמירת זכויותיהן של הקהילות השונות. התפיסה הזו מעניקה לגיטימציה לריבוי קבוצות, שחייבות להתייחס בסובלנות זו לייחודיות של זו.

הזכות לתרבות מתממשת דווקא בקבוצה

"ליצורי אנוש יש זכות לתרבות - לא לתרבות כלשהי, אלא לתרבותם הם. מעצם מהותה, התרבות נזקקת לקבוצה... לדעתנו, זכותו של הפרט לתרבות נובעת מהעובדה שזהות האישיות עומדת בראש מעייניו של כל אדם, ומכאן החשיבות העליונה שהפרט מייחס לשמירה על אורח החיים המקובל עליו, לרבות סימני ההיכר הנחשבים בעיניו ובעיני חבריו לקבוצת התרבות ולמרכיבי הזהות המרכזיים שלהם".

(פרופ' אבישי מרגלית ופרופ' משה הלברטל, "ליברליזם והזכות לתרבות", אבי שגיא, מנחם מאוטנר ורונן שמיר, עורכים, רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, רעננה: רמות, תשנ"ח-1998, עמ' 93, 101).

★ בסביון אף כי הכותבים את חשיבות הזכות לתרבות לאדם.

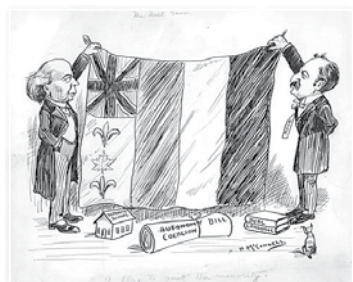
פסיפס מוזיאון השומרוני הטוב. ויקישיתוף, צלמת: חנה שיניס, 2010.

ג. המרחב הציבורי

אופיו של המרחב הציבורי במדינה ליברלית רב-תרבותית ייקבע בהשפעה הדדית של הקבוצות השונות המרכיבות את המדינה, תוך יצירת תרבות פוליטית משותפת לכלל האזרחים, בין היתר באמצעות חוקה וחוקים. הקצאת משאבים מדינתיים יאפשרו לקבוצות הלאומיות והתרבותיות לשמר ולקדם את מורשתן.

ד. סוג הלאומיות

המתאים ביותר לתפיסה הרב-תרבותית הוא מדינה שזהותה הלאומית היא **רב-תרבותית**.⁷ מדינה כזו מכירה בכל הקבוצות הלאומיות והתרבותיות שבתחומה, מטפחת את תרבותן, והזהות שלה מבטאת את הקבוצות המרכיבות אותה.

קריקטורה מקנדה על הפסיפס התרבותי 1911. ויקיפדיה.

הביקורת על התפיסה הליברלית הרב-תרבותית:

- קושי ביצירת מכנה משותף, שיסייע לקיומה של מדינה יציבה.
- חשש לפגיעה בזכויות אדם, כאשר רצון הקבוצה מתנגש עם רצון הפרט בתוכה.
- קושי ביכולתן של המדינה ושל הקבוצות המרכיבות אותה להתייחס לקיומן של קבוצות בעלות מנהגים לא-ליברליים. לדוגמה: האם המדינה הרב-תרבותית תהיה סובלנית כלפי פגיעה בזכות השוויון של נשים בקבוצה לא-ליברלית, מתוך התפיסה הרב-תרבותית של המדינה.

מדינות שבהן מתקיימת התפיסה הליברלית הרב-תרבותית

קנדה היא דוגמה למדינה רב-תרבותית. חוק הרב-תרבותיות מאפשר לקנדים בחלק האנגלוסקסי ללמוד ולטפח את השפה האנגלית, לפרנקופונים בחבל קוויבק לשמר את שפתם הצרפתית, ולאסקימואים ולאינדיאנים לטפח את תרבויותיהם הייחודיות. בחבל קוויבק לא מתממשת התפיסה הרב-תרבותית כלפי קבוצות תרבותיות שאינן דוברות צרפתית.

גם אוסטרליה וניו זילנד הכריזו על עצמן כמדינות רב-תרבותיות.

7 הסבר על מדינה שהלאומיות שלה היא רב-תרבותית ראו בפרק ג', "לאומיות ומדינות לאום", בחלק הראשון.

סיכום !

מטלה:

בחברה הישראלית מתקיים ויכוח בסוגיית "נישואים דתיים"

★ *הציגו טיעונים בפרק נא - מנקודת מבט איבראית: אינדיבידואלית, רפובליקנית ורב-תרבותית.*

הוצגו בפרק שלוש תפיסות דמוקרטיות-ליברליות תיאורטיות, המספקות תשובות שונות לשאלות: כיצד ימומשו זכויותיהם של האזרחים בדרך הראויה ביותר ומה יהיה יחסה של המדינה לזהות אזרחיה.

כל מדינה מחליטה על התפיסה הדמוקרטית-ליברלית המתאימה ביותר לערכיה, לאופיה, להרכב הדמוגרפי שלה ולתרבותה הפוליטית. ברוב מדינות הלאום האתניות-התרבותיות והאזרחיות מתקיים שילוב של חלק מהתפיסות הדמוקרטיות הליברליות השונות, תוך הדגשה של אחת מהן. הבחנה בין התפיסות הללו תסייע להבין טענות ונימוקים בסוגיות שהציבור חלוק בהן. בפרקים הבאים נלמד על העקרונות הדמוקרטיים ויישומם במדינות השונות.

תרגול

1. "חוק הרעלה" שנחקק בצרפת, או בשמו הרשמי "החוק בדבר חילוניות וסמלים דתיים בולטים בבתי ספר", נכנס לתוקפו בספטמבר 2004. החוק אוסר חבישה, לבישה או ענידה של בגדים, תליונים ופריטי לבוש אחרים בעלי אופי דתי בולט בבתי ספר ממלכתיים, במוסדות ציבור ובאוניברסיטאות. הכוונה היא לכל סוג של סממן דתי, כולל רעלה מוסלמית, צלב מעל גודל מסוים או כיפה.
א. הציגו נימוקים בעד ונגד "חוק הרעלה".
ב. הסבירו לגבי כל אחד מהנימוקים שציננתם, האם הוא משקף את התפיסה הדמוקרטית ליברלית: האינדיבידואלית, הרפובליקנית או הרב-תרבותית. נמקו תשובותיכם.
2. במדינת וויסקונסין שבארצות הברית סירבו הורים מכת ה"אָמִיש" לשלוח את בתם בת ה-14 לבית הספר, במסגרת חינוך חובה. לטענת ההורים, על פי השקפתם צריכים ילדים בגיל זה ללמוד דרך עבודה ולא בישיבה בכיתה. בנוסף, הם התבססו על חופש הדת המובטח בחוקה האמריקאית. לדבריהם, שליחת בתם לבית הספר עלולה לסכן את החינוך הדתי שהם מעניקים לילדיהם.
בית המשפט הכיר בדרישה של ההורים, בין היתר בנימוק ש"אורח החיים המסורתי של האמיש אינו רק עניין של העדפה אישית, אלא של אמונה דתית עמוקה, המשותפת לקבוצה וקשורה באופן הדוק לחיי היום יום".
כלומר, נקודת המבט של "הקבוצה המאורגנת", בשילוב האמונה הדתית העמוקה, גברו על האינטרס של המדינה, שילדים יתחנכו בחינוך חובה.

(על פי אייל בנבנישתי, "ההגנה על קהילות מיעוטים בבית המשפט", פסק הדין וויסקונסין נגד יודר 1972).

- א. הציגו מהם הערכים המתנגשים בפרשת ילדי האָמִיש?
- ב. נמקו את החלטת בית המשפט במונחי התפיסות שלמדתם.

שאלת עמדה:

(ראו את ההנחיות לתשובה על שאלת עמדה בפרק ט', "הערבים הדרוזים והצרקסים בחברה הישראלית", עמ' 107, חלק ראשון).

3. מספר חברי כנסת הגישו הצעת חוק שתחייב את כלל התלמידים ללמוד לימודי ליבה, בכל מוסדות החינוך בארץ ובכלל המגזרים: ממלכתי, ממלכתי-דתי, חרדי וערבי (לימודי ליבה הם מקצועות יסוד, כגון עברית, תנ"ך, אזרחות, מתמטיקה ואנגלית).

★ *הציגו טיעונים בפרק נא - חלק מאלו התפיסות הדמוקרטיות-ליברליות.*

תרשים עקרונות הדמוקרטיה הליברלית וערכיה

פרק י"ב: עקרון שלטון העם ובחירות

ריבון

אדון. כמו "ריבון של עולם",
שפירושו "אדון העולמים".
ולענייננו: העם הוא מקור
הסמכות במדינה דמוקרטית.

לאחר שעסקנו בתפיסות שונות של הדמוקרטיה, נדון בפרקים הבאים כיצד הופכים הרעיונות הללו לעקרונות ולכללים מנחים במדינות הדמוקרטיות. נפתח בעקרון שלטון העם, המהווה את המסד למשטר הדמוקרטי:
"הואיל והממשל אצלנו אינו בידי מעטים כי אם בידי הכל, על כן נקראת חוקתנו בשם דמוקרטיה"¹. (פריקלס בנאום באתונה, "המאה החמישית לפני הספירה").

כאמור, **שלטון העם** הוא אחד העקרונות המרכזיים וההכרחיים לקיומה של דמוקרטיה. הרעיון הוא **שהמדינה קמה על ידי העם - ולמענו**. כלומר, האזרחים הם הריבון במדינה, והם מקור הסמכות.

- **משטר** - עקרונות שעל פיהם מתנהל השלטון. המשטר יכול להיות דמוקרטי או אחר (מלוכני, דיקטטורי ועוד).
 - **ממשל** - מבנה ניהול המדינה, תפקידים וסמכויות של הרשויות ושל גופי הניהול, וחלוקת התפקידים ביניהם. למי יש אלו סמכויות לניהול המדינה? בידי מי הסמכות לחוקק חוקים? הממשל במשטר דמוקרטי יכול להיות נשיאותי או פרלמנטרי.
 - **שלטון** - יכולת להשפיע, לנהל, לכוון את ענייני המדינה. השלטון הוא המערכת הפוליטית המנהלת בפועל את ענייני המדינה. למשל: שלטונו של הנשיא ברק אובמה בארה"ב או שלטון המפלגה הליברלית בבריטניה.
- (מבוסס על לקסיקון דביר: **אזרחות, חברה, מדינה**, יעקב שץ ושי. אריאל, תל אביב, 1989)

1 מתוך תוקידידס, **תולדות מלחמת הפלופונס**, ספר ב', פרק 36. קטע מנאום ההספד של פריקלס על בני אתונה שנפלו במלחמה בין אתונה לספרטה, "מלחמת הפלופונס". תוקידידס חי בשנים 455-400 לפנה"ס, ונחשב לגדול ההיסטוריונים ביוון העתיקה.

חלק א' - עקרון שלטון העם

השאלות שעליהן נענה בחלק זה:

- מיהו "העם" במושג "שלטון העם"?
- האם העם אכן שולט במדינה דמוקרטית?
- מהן שיטות הממשל במדינות הדמוקרטיות?
- מדוע חשובה ההשתתפות הפוליטית של האזרחים?

מיהו "העם" במושג "שלטון העם"?

* שלטון העם

שלטון כלל האזרחים, ללא הבדל גזע, מוצא, מין, דת. העם כאן הוא עם במובן הפוליטי-ה"דמוס".

אזרחי המדינה עשויים להיות שונים זה מזה במוצאם, האתני, בדעותיהם, בהשקפת עולמם, בדתם וכמובן במינם. הם יכולים להשתייך לרוב - או למיעוט. המשותף לכולם הוא היותם אזרחיה של אותה מדינה. **כולם יחד הם "העם"**.

האם העם אכן שולט במדינה דמוקרטית?

ומהם היתרונות והחסרונות של "דמוקרטיה ייצוגית"

הדמוקרטיה היא משטר מודרני. דוגמה יוצאת דופן לדמוקרטיה בעולם העתיק הייתה אתונה, במאה החמישית לפנה"ס, שם העיקרון המנחה היה שהמדינה שייכת לכלל האזרחים, והשלטון מצוי בידיהם.

אתונה הייתה אז "עיר מדינה", "פוליס". הדמוקרטיה האתונאית נקראת **דמוקרטיה ישירה**, כיוון שהעם היה שותף בתהליך קבלת ההחלטות באופן ישיר - בבתי המשפט, באסיפת העם ובמועצת העם. ציבור האזרחים השתתף באופן ישיר בקבלת ההחלטות ובניהול המדינה, כמו באסיפה של קיבוץ.

עם זאת חשוב לציין, כי האזרחים באתונה הקדומה היו רק הגברים החופשיים. הנשים והעבדים לא היו שותפים בתהליכים הפוליטיים.

שרידי האקרופוליס באתונה הפוליס. ויקיפדיה, הרישיון, ייחוס-שיתוף זהה 3.0 לא מותאם.

האם גם במדינות הדמוקרטיות של היום מתקיימת דמוקרטיה ישירה, כמו זו של אתונה העתיקה?

קהילה שגודלה עולה על גודל עיירה קטנה

"הממשלה היחידה שתוכל לתת תשובה מלאה לכל הצרכים של מדינה... היא ממשלה שהעם כולו משתתף בה... בסופו של דבר אי-אפשר להסתפק בפחות ממתן אפשרות לכולם להשתתף בכוחה הריבוני של המדינה, אבל מאחר שבקהילה שגודלה עולה על גודל עיירה קטנה לא הכל יכולים להשתתף השתתפות אישית, נגזר שהטיפוס... של ממשלה מושלמת חייב להיות ייצוגי".

(ג'ון סטיוארט מיל, מתוך "ממשל של נציגים").

★ בסביון מרי צורת הלאטון הראויה לדעת הכותב, ואילו צורת הלאטון אפלטון במדינה האודוני?

מוסדות הממשל

הכוונה לשלוש רשויות השלטון:
הרשות המחוקקת, הרשות
המבצעת והרשות השופטת.

לבחור להם טובי העיר

"והנה כל ציבור וציבור
בקהילות בני ישראל הם
כשותפים, ויש לכל אחד
ואחד זכות ורשות לכל ענייני
הציבור... ולזאת המנהג בכל
קבוצות ישראל לבחור להם
טובי העיר, ולהם מסרו זכות
שלהם כדי לעשות כל הדברים,
וכל התיקונים, וכל הצטרפות
של כל הציבור על פיהם".

(שו"ת מהר"ם שיק חו"מ, סי' י"ט.
הרב משה שיק, 1807-1869, מגדולי
חכמי הונגריה, נודע בכינוי מהר"ם

במדינה הדמוקרטית של ימינו, העם - הריבון - בוחר את נציגיו, ומפקיד בידיהם את הסמכות והעוצמה לנהל את ענייני המדינה. כלומר, העם בוחר מי ימשול בשמו במדינה. הדגם הדמוקרטי הזה קרוי **דמוקרטיה ייצוגית** (או **דמוקרטיה עקיפה**). חשוב להדגיש כי גם בדמוקרטיה ייצוגית יש חשיבות רבה ביותר להשתתפותם של אזרחים לא רק בעת הבחירות ולשם כך הולכים ומתפתחים אמצעים ומודלים שונים **לשיתוף הציבור בקבלת החלטות מדיניות הפותחים בפנינו דרכים חדשות להשתתפות בדמוקרטיה ייצוגית**. אך ההחלטות העיקריות מתקבלות בדמוקרטיה ייצוגית בידי נבחר הציבור ולא בידי הציבור באופן ישיר.

הסיבות לקיומה של דמוקרטיה ייצוגית:

- **הגודל והאפשרות לנהל דיון מעמיק.** גודלן של המדינות אינו מאפשר כינוס של האוכלוסייה וקיום דיון מעמיק, שבו כלל האזרחים יוכלו להשתתף, להביע דעתם ולקבל החלטות. גם כינוס וירטואלי של כלל האזרחים - אם וכאשר הדבר יוכל להתבצע - לא יאפשר קיומו של דיון מעמיק.
- **חוסר מידע ומורכבות הבעיות.** לאזרחים חסרה הנגישות למידע והאפשרות להעמקת ידע בנושאים כלכליים, ביטחוניים, תרבותיים, במדיניות חוץ ועוד, ורובם אינם מודעים למורכבות של המערכת הפוליטית במדינה.
- **חוסר פנאי.** האזרחים עסוקים בחיי היום יום ובדאגה לפרנסתם, ואין להם פנאי ללמוד את מכלול הנושאים ואת החלופות האפשריות.
- **מידע חסוי.** יש נושאים שפרסום המידע עליהם בציבור הרחב עלול לגרום נזקים למדינה. למשל, נושאי חוץ וביטחון.
- **הקצנת עמדות.** דיון שנערך על ידי נציגי הציבור במוסדות השלטון, ולא על ידי הציבור כולו, מאפשר משא ומתן ופשרות. לעומת זאת, דיון בקרב כלל הציבור מתאפיין, בדרך כלל, בקיטוב בין חברי הקבוצות השונות, המחזקים את המסרים כדי לבלוט ולהצליח להפיץ את עמדתם.

שאלת חשיבה:

★ *האם ניתן, לדעתכם, לקיים דיון מלא, בסוגיה חברתית או מדינית חשובה באינטרנט, בהשתתפות כלל האזרחים.*

- **שיתוק המערכת הפוליטית.** השתתפות של כלל האזרחים בדיונים, הצבת דרישות מרובות והשתתפות רחבה בתהליכי קבלת החלטות עלולות לשתק את המערכת הפוליטית. נציגי הציבור מווסתים ומצמצמים את הדרישות.

ביטויים של דמוקרטיה ישירה בדמוקרטיה ייצוגית

- במדינות הדמוקרטיות המודרניות מתקיימת כאמור דמוקרטיה ייצוגית, אבל נמצא בהן לעיתים ביטויים של דמוקרטיה ישירה. הבולט שבהם הוא **משאל עם**.

מהו משאל עם?

כאשר יש צורך בהכרעה עקרונית וכבדת משקל, ניתן לפנות אל העם. מדובר לרוב בסוגיות עקרוניות או חוקתיות, שכלל האזרחים, בעלי זכות הבחירה, מתבקשים להכריע בהן בהצבעה, בתשובה של כן או לא.

בחלק מהמדינות תוצאותיו של משאל העם מחייבות את הפרלמנט ואת הממשלה כלשונן, אך ברוב המקומות עדיין שמור לרשויות הממשל חופש פעולה לגבי אופן המימוש של הכרעת העם. היוזמה לעריכת משאל עם, בדרך כלל, היא של הממשלה או הפרלמנט, או שהיא נובעת מכוח חובה חוקתית. לעיתים, הציבור הוא היוזם את משאל העם.

משימה ברשת:

- ★ מצאו לנו משאלי עם לפרקימיו מלנת ה-90 של המאה ה-20 וצד היום, למשל ביוון, סקוטלנד, ובל קוויבק בקנדה, לווייל או קלונדיק בספרד.
- ★ כתבו באלו נושאים הם צסקו, ופסבירו מדוע פוחלט לקיימם.

מספר מדינות דמוקרטיות, כגון שווייץ, מקיימות משאלי עם כדרך שגרה. ב-2009, למשל, הוצגה השאלה אם לאסור בנייה של צריחי מסגדים במדינה, ו-57% מהשווייצרים תמכו בכך. בסקוטלנד נערך ב-2014 משאל עם בשאלה אם להיפרד מבריטניה, ו-55% דחו את ההצעה להפוך למדינה עצמאית.

היתרונות והחסרונות של משאל עם:

יתרונות:

- מבטא את רצון העם, הריבון, בסוגיה מוגדרת שעל סדר היום, ללא קשר לסוגיות אחרות ולמחויבות מפלגתית.
- מחזק את המודעות ואת המעורבות הפוליטית של האזרחים ואת תחושת האחריות הפוליטית.
- מחזק את הלגיטימציה של הממשלה, אם עמדתה התקבלה.

חסרונות:

- מתן תשובה של כן או לא אינה מספקת מענה הולם למורכבות הבעיות.
- מי שמנסח את השאלה וקובע כיצד היא תנוסח - זוכה ביתרון גדול. לאופן ניסוח השאלה יש חשיבות עצומה, וניסוח מוטעה עלול להשפיע באופן בלתי הוגן על תוצאות ההצבעה.
- העברת האחריות מרשויות השלטון לידי הציבור מחלישה את כוחה של הדמוקרטיה הפרלמנטרית, הייצוגית, פוגעת בכוחו של בית הנבחרים ומערערת את המשילות.
- סכנה של עריצות הרוב, ללא התחשבות במיעוט - בניגוד לנבחרי הציבור, שאמורים לפעול ברשויות השלטון בדרך הפרשה.
- החרפת מתחים, בעיקר בחברה משוסעת, כאשר הרוב והמיעוט קבועים - כמו יהודים וערבים או חילונים ודתיים בישראל.

שאלת חשיבה:

יש הטוענים שמשאל עם הוא כלי של משטרים דיקטטוריים. חוו דעתכם.

משאל עם בישראל

בשנת 2014 חוקקה הכנסת את **חוק יסוד: משאל עם**. החוק קובע כי במקרה שתעמוד על הפרק חתימה על הסכם מדיני הכולל ויתור על שטחים שחלה עליהם ריבונות ישראלית (שטחים בגבולות "הקו הירוק", במזרח ירושלים או ברמת הגולן), או בנושא של נסיגה חד-צדדית משטחים ריבוניים, ההחלטה על כך חייבת לקבל אישור של רוב חברי הכנסת (כלומר, לפחות 61), ולאחר מכן חייבת הממשלה לקבל את אישור העם, במשאל עם - אלא אם ההחלטה אושרה בכנסת ברוב של 80 ח"כים.

קראו את דבריהם של פרופ' שמעון שטרית ושל פרופ' ירון האזרחי.

★ *בציגו ופסביו נחוקים ביד ונאד קיוס מלא עס בילרא, עא פי לני בכותבים. באם, אדעובם, יל אקיים מלא עס בסוגיות מרכזיות בילרא? נחוקו מלובתם.*

משאל עם הוא דמוקרטיזציה

"החוק (משאל עם) אינו סותר את סמכות הממשלה והכנסת. להיפך, הוא נותן כוח לריבון, שהוא העם. הכנסת אומרת: 'אני רוצה שגם העם ישתתף'... צריך לברך על כך שהריבון, קרי העם, משתתף בתהליך אישור הסכמים חשובים... זוהי דמוקרטיזציה".

(פרופ' שמעון שטרית, מומחה למשפט חוקתי, הובא על ידי טל רוזנר במדור "משאל חם", מקור ראשון, 7.12.2012, מוסף "צדק", עמ' 5)

משאל עם פוגע בדרך הפשרה

"משאל עם נוטה לפגוע בטכניקה הפוליטית המובהקת ביותר שפותחה בדמוקרטיה, כדי לצמצם את הכאב והמחיר של החלטות חותכות, וכדי למנוע הן את העריצות של הרוב והן את עריצות המיעוט: דרך הפשרה.

"הפשרה הפוליטית היא דרך עדיפה להכרעות בנושאים מורכבים וכבדים, כגון גבולות המדינה, זהות לאומית, כללים חוקתיים וכדומה. בניגוד לפשרה, משאל עם מטפח את האשליה שיש מעין תער פוליטי לגיטימי, החותך לכאן או לכאן".

(פרופ' ירון האזרחי, "הטענות כנגד השימוש במשאל עם בדמוקרטיה הישראלית", משאל עם בישראל, ירושלים ות"א: המכון הישראלי לדמוקרטיה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1993, ע' 109)

מהן שיטות הממשל במדינות הדמוקרטיות?

הפרלמנט הפיל ממשלה

"הפרלמנט הגרמני הצביע אי-אמון בממשלתו של הקנצלר [ראש ממשלה] גרהרד שרדר - מהלך המבטא אי-שביעות רצון גוברת ממדיניותו הכלכלית. בעקבות ההצבעה פנה שרדר לנשיא, בדרישה לקיים בחירות".

("הפרלמנט הפיל ממשלת גרמניה", 2.7.2005).

כל מדינה דמוקרטית בוחרת שיטת ממשל המותאמת לאוכלוסייה, לגודל, למבנה המדינה ולתרבות הפוליטית שלה.

השיטה הנפוצה ביותר היא **ממשל פרלמנטרי**. צורות נוספות של ממשלים דמוקרטיים הם **ממשל נשיאותי וממשל מעורב**. הכינוי של כל אחד מהם מלמד על הגוף המרכז את העוצמה הפוליטית ואת סמכויות הביצוע באותו ממשל.

המשותף לכל שיטות הממשל הדמוקרטיות הוא שהאזרחים בוחרים את נציגיהם בבית המחוקקים. ניתן להבחין בהבדלים בין שיטות הממשל השונות בעזרת כמה קריטריונים: האופן שבו ממונה הרשות המבצעת, קשרי הגומלין בין רשויות השלטון, מידת קיומה של הפרדת רשויות, מי עומד בראש המדינה.

ממשל פרלמנטרי

בשיטת הממשל הפרלמנטרית העם בוחר את נציגיו לרשות המחוקקת. הפרלמנט (בית המחוקקים, בית הנבחרים, ובישראל הכנסת) ממנה את הרשות המבצעת, היא הממשלה. בראשה עומד ראש ממשלה, שזכה לאמון הפרלמנט. אין הפרדת רשויות בין הרשות המבצעת לרשות המחוקקת מבחינת איוש התפקידים, ומחוקקים יכולים להיות במקביל גם שרים בממשלה.

שאלת חשיבה:

★ פסביו מרפס הפבדליס בין ממדו לל ראל הממלפ
לכין ממדו לל פליא או המלפ הממלפ פלממלפ?

הפרלמנט יכול להפיל את הממשלה בהצבעת אי-אמון, אם מדיניותה ופעולותיה אינן מקובלות על רוב חבריו. הממשלה וראש הממשלה יכולים לסיים את כהונתו של הפרלמנט על ידי הכרזה על בחירות.

בראש המדינה עומד לעיתים מלך, שתפקידו עובר בירושה, כמו בבריטניה ובספרד, נשיא שנבחר על ידי הציבור, כמו באוסטריה, או נשיא שנבחר על ידי הפרלמנט, כמו בישראל (קיימות גרסאות נוספות במדינות שונות). תפקידו של ראש המדינה הוא בעיקרו טקסי.

דוגמאות למדינות שבהן נהוגה השיטה הפרלמנטרית: בריטניה, גרמניה, הודו וישראל.

יתרונות הממשל הפרלמנטרי

השיטה הפרלמנטרית נוטה על פי רוב לכיוון הקונסנזואלי [מתפשר] ולא לכיוון הרובי [הכרעת רוב], כך שתחושת הניכור במפלגות שאינן חברות בממשלה ובקרב בוחריהן קטנה יותר.

במשטר פרלמנטרי נמצא ששלטון החוק, היעילות השלטונית, השחיתות הפוליטית, מנגנוני הבקרה, הייצוגיות, האחידות והפערים החברתיים טוב לאין-ערוך מהמצב במדינות שהמשטר בהן נשיאותי, וארצות הברית היא בבחינת יוצאת מן הכלל.

במחקר שעסק בנסיבות שגרמו להתמוטטותן של דמוקרטיות נמצא כי מבין 32 דמוקרטיות יציבות בשנת 1998, 75% היו פרלמנטריות, ובין 30 הדמוקרטיות שהתמוטטו בשנים 1992-1992 - 63.3% היו נשיאותיות.

(על פי שילה הטיס רולף, "הצעות לשינוי שיטת הממשל ושיטת הבחירות בישראל - סקירה", מחלקת המחקר של הכנסת, 2010, עמ' 7).

★ פסביו מדוץ פרלמנטר לממלפ הכותבת מרפוס יתרונות לליטת הממלפ פלממלפ.

ממשל נשיאותי

ראש הרשות המבצעת, הנשיא, נבחר ישירות בידי האזרחים, שבוחרים בנפרד גם את חברי הפרלמנט (או שני בתי הנבחרים). הנשיא ממנה בעצמו את חברי הרשות המבצעת, והם אחראים בפניו - ולא בפני הפרלמנט. בניגוד לממשל פרלמנטרי, שבו ראש הממשלה יכול לגרום לפיזורו של בית הנבחרים, הנשיא בממשל נשיאותי אינו יכול לעשות זאת. מאידך, הפרלמנט אינו יכול להדיח את הנשיא, אלא במצבי קיצון, כגון מקרה שבו הוא ביצע עבירה פלילית.

ארה"ב היא הדוגמה הבולטת ליישומו של ממשל נשיאותי. הנשיא מחזיק שם בסמכויות ייחודיות, ובהן הרשות להטיל וטו על חוקים שנידונים בבתי המחוקקים וכן מינוי בעלי תפקידים רבי עוצמה, כגון שופטים לבית המשפט העליון.

עוצמתו של הנשיא מוגבלת על ידי כוחם של הקונגרס והסנאט. בנוסף, מתקיימת הפרדה באיוש התפקידים בין הרשות המבצעת לרשות המחוקקת, למעט סגן הנשיא, שהוא גם יו"ר הסנאט.

בצד תפקידיו הביצועיים של הנשיא כראש הרשות המבצעת, יש לו גם תפקידים טקסיים כראש המדינה.

מדינות שבהן נהוגה השיטה הנשיאותית הן ארה"ב, מקסיקו וברזיל.

בדרך כלל, היתרונות של שיטת ממשל אחת הם חסרונותיה של שיטת הממשל השנייה.

השבעה לנשיאות של הנשיא אובמה 2013. ויקיפדיה.

יתרונות הממשל הנשיאותי

- **תרגום ישיר ושקוף של רצון הבוחר:** נשיאים נבחרים... על ידי הציבור, ועל כן מבטאים בצורה דמוקרטית יותר את העדפות הרוכז. ראשי ממשלות, לעומת זאת, נבחרים באופן עקיף, על ידי חברי פרלמנט, וייתכנו מצבים פוליטיים שבהם מכהן ראש ממשלה אשר אינו לא נתמך על ידי מרבית הציבור.
 - **יציבות ומשילות:** העובדה שהנשיאים נבחרים לתקופת כהונה קבועה, ואינם יכולים להיות מודחים על ידי הפרלמנט, מקנה למערכת הפוליטית יציבות רבה. הנשיא ממנה את "הנבחרת" שלו על בסיס כישורים מקצועיים ונאמנות לדרכו (חברי הקבינט), כשהוא משוחרר כמעט כליל מאילוצים מפלגתיים או קואליציוניים. יציבות זו עשויה להיות מתורגמת גם ליכולת משילות טובה יותר.
 - **הפרדת רשויות:** מאחר שהנשיא והרשות המבצעת אינם יוצאים מהפרלמנט, אלא נפרדים ממנו לגמרי, מתאפשרת ביקורת הדדית אפקטיבית יותר בין הרשויות.
- (מתוך "שיטת ממשל", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה).

★ בסביון ארץ היתרונות לא לטות באימון פוליטיות דברי הכותב. בסם דברית אל בקטל.

ממשל מעורב (חצי נשיאותי)

דגמים רבים משלבים יסודות מהממשל הפרלמנטרי ומהממשל הנשיאותי. בדגם הצרפתי, למשל, העם בוחר את נציגיו ל**פרלמנט** באמצעות הצבעה למפלגות. הפרלמנט בוחר מתוכו את חברי הממשלה, שזקוקה לתמיכה של רוב חברי הפרלמנט ולאמונו. הפרלמנט יכול להפיל את הממשלה, כמו בממשל פרלמנטרי. את ראש הממשלה ממנה הנשיא, והוא יבוא מהמפלגה שזכתה במספר המנדטים הגדול ביותר בבחירות לאסיפה הלאומית (הפרלמנט הצרפתי). בנפרד, העם בוחר ישירות את הנשיא, העומד בראש המדינה ובראש הרשות המבצעת.² בין הנשיא לראש הממשלה יש "חלוקת עבודה": ראש הממשלה עוסק בדרך כלל בנושאי הפנים, והנשיא במדיניות החוץ (העובדה שהרשות המבצעת היא דו-ראשית עלולה ליצור חיכוכים בין הנשיא לראש הממשלה, בעיקר כאשר הם אינם חברי אותה מפלגה). מעבר לכך יש לנשיא סמכויות נוספות, כמו עמידה בראש הצבא, הכרזה על משאלי עם, ונמצאת בידיו הסמכות לפזר את הפרלמנט.

בשנים 1996-2003 נהגה בישראל שיטה מעורבת, שונה מזו של צרפת, שבה ראש הממשלה נבחר בבחירות ישירות ואישיות, במקביל לבחירות לכנסת על פי רשימות.

הקהילה - מקור הסמכות

"אין כוח ביד שום ראשי
הקהל וכל שכן ראשי
הקהילה לחדש שום הסכמה
חדשה מדעתם מבלי רשות
כולם או מבלי שיתמנו מאת
כולם להנהיג הקהל או
הקהילות".

(שו"ת מהרי"ק סימן קפ).

האם הנציג הנבחר עצמאי בהחלטותיו או שהוא "הזרוע הארוכה" של בוחריו?

הוגה הדעות האירי אדמונד ברק (1729-1797) טען כי נבחר הציבור צריך להיות נאמן לעצמו, ולקבל החלטות ראויות על פי שיקול דעתו. לדבריו, האנשים שבחרים בנציג סומכים על תבונתו.

הוגים אחרים, כגון רוסו ומיל, סבורים שהנבחר צריך לייצג נאמנה את דעת בוחריו, ולהיות שליחם הנאמן.

2 בשנת 2000 צומצמה תקופת כהונה של נשיא צרפת משבע שנים לחמש, והוא רשאי להציג את מועמדותו מחדש, ללא הגבלה במספר הכהונות.

מדוע חשובה ההשתתפות הפוליטית של האזרחים?

הרעיון הדמוקרטי שואב את כוחו מהשתתפות פוליטית של הציבור. העם, כפי שנכחנו, אינו מנהל בעצמו את ענייני המדינה, אלא בוחר את הנציגים, שליחיו, שיעשו זאת בשמו. ההשתתפות של האזרחים מממשת את עקרון **שלטון העם**, שמבטא את **ריבונות העם**.

ניתן לתאר את מידת השתתפותם של האזרחים בחיים הפוליטיים בכלל, ובשלטון בפרט, באמצעות פירמידה.

הפגנה בצרפת על פגיעה ברמת חיים. ויקימדיה,

Peter Potrowl [CC BY-SA 4.0].

★ איזו חמץ לא פלמסות פוליטית בארץ ארץ ביטוי במחנה?

ככל שאנו מתקדמים מבסיס הפירמידה אל קודקודה גדלה המעורבות, מתחזקת יכולת ההשפעה של האזרחים הנוטלים חלק בחיים הפוליטיים - ויורד מספר האזרחים המשתתפים בהם באופן פעיל. בקודקוד נמצאת קבוצה מצומצמת של בעלי העוצמה הפוליטית הגדולה ביותר במדינה.

מידת ההשתתפות הפוליטית שונה ממדינה למדינה ומתקופה לתקופה, והיא מושפעת מהתרבות הפוליטית במדינה. מעבר לכך, ההשתתפות הפוליטית שונה ברמתה ובאינטנסיביות שלה אצל אנשים שונים.

שאלת חשיבה:

מחקרים גילו שבעלי יכולת כלכלית, משכילים וגברים מעורבים במערכת הפוליטית ברמה הארצית יותר מאחרים.

★ מקו, ארצות, פסיבות ארצות?

חלק שני - בחירות דמוקרטיות

אחת הפעולות המרכזיות המבטאות השתתפות פוליטית היא השתתפות בבחירות דמוקרטיות.

מטלה:

פנו להורים, לחברים, לשכנים בוגרים, ובררו האם הצביעו בבחירות הקודמות ומי מתכוון להצביע בבחירות הבאות.

★ *לאילו מדוע הצביעו בעבר ומדוע ילכו להצביע בסעיף הבא?*

★ *הציגו את נימוקי המצביעים ואת נימוקי המנצחים מהצבע.*

השאלות שעליהן נענה בחלק זה הן:

- מדוע חשוב להשתתף בבחירות?
- מהם מאפייני הבחירות הדמוקרטיות?
- אלו שיטות בחירות נוהגות במדינות דמוקרטיות?

מדוע חשוב להשתתף בבחירות?

א. הבחירות קובעות מי יהיו חברי הפרלמנט,

אשר יחוקקו את חוקי המדינה. בהמשך

לכך, הבחירות משפיעות גם על עיצובה של הרשות המבצעת, על ידי בחירת נציגי הציבור אשר יקבלו את הסמכויות לנהל את המדינה.

באמצעות הבחירות מתאפשר מימוש זכויות אדם ואזרח, כגון חירות הביטוי, החופש לבחור ולהיבחר, שוויון, הזכות להתאגד. לכן, יש חשיבות גדולה להשתתפותו של כל אזרח בבחירות.

ב. ציבור האזרחים מבטא בבחירות את ערכיו ואת עמדותיו הרעיוניות לגבי האופן שבו יש לנהל את המדינה, אופייה הרצוי והדרך שבה יש ללכת.

ג. ככל שמידת ההשתתפות של האזרחים גדלה, מתחזקת הלגיטימציה של השלטון.

ד. הבחירות גם מגבילות את עוצמתן של רשויות השלטון, שכן הנבחרים צריכים למסור לציבור דין וחשבון על מעשיהם, על מנת להיבחר שוב. אזרחים שאינם משתתפים בבחירות פוטרים את הנבחרים מן הצורך להתחשב בדעתם.

בגלל החשיבות הרבה של ההשתתפות בבחירות הנהיגו מדינות שונות, ובהן אוסטרליה, אורוגוואי, בלגיה, ברזיל ומקסיקו, חובת הצבעה. אי-השתתפות בבחירות באותן מדינות גוררת בעקבותיה, לעיתים, קנס כספי.³

מהם מאפייני הבחירות הדמוקרטיות?

בחירות דמוקרטיות הן:

כלליות - כל האזרחים מעל הגיל שנקבע בחוק זכאים להשתתף בהן.

חשאיות - זכותו של אדם לא לחשוף את הצבעתו בפני אדם אחר, על מנת למנוע לחצים.

שוות - לכל אזרח קול אחד, השווה לקול של זולתו.

מחזוריות - מתקיימות בפרקי זמן קבועים.

חופשיות - מאפשרות התמודדות חופשית של כל מפלגה או מועמד החפץ בכך (למעט תנאי סף מינימליים).

3 ב-27 מדינות חלה חובת הצבעה. על פי "חובת הצבעה בבחירות והסנקציות בגין הפרתה - מסמך עדכון", ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 31.12.2007.

אלו שיטות בחירות נוהגות במדינות דמוקרטיות?

אין תשובה מוחלטת לשאלה: מהי שיטת הבחירות שמבטאת בדרך הטובה ביותר את רוח הדמוקרטיה ומהותה. אין בנמצא שיטה אידיאלית, המיישמת באופן מלא את כל הערכים והעקרונות הדמוקרטיים.

שיטות הבחירה השונות מנסות ליצור איזון בין **עקרון הייצוגיות** לבין האינטרס הציבורי, כדי שהשלטון הנבחר יהיה יציב ויוכל לתפקד ביעילות.

מדינות דמוקרטיות קובעות בחקיקה את שיטת הבחירות המתאימה להן, על פי: גודלן; הארגון שלהן - כמדינה פדרטיבית* כמו ארה"ב, ארגנטינה ואוסטרליה, או אוניטרית (אחדותית) כמו הולנד, פולין וישראל; הרכב החברה - מקוטבת או מאוחדת; האינטרסים של הגופים הפוליטיים במדינה; התרבות הפוליטית שלה.

בכל המדינות הדמוקרטיות הבחירות הן לרשות המחוקקת ולשלטון המקומי, ויש מדינות כמו ארה"ב, שבהן נערכות בחירות גם לרשות המבצעת ולחלקים מן הרשות השופטת.

שיטות הבחירה **לרשות המחוקקת** כוללות כמה דגמים, אשר מיושמים בכל מדינה בדרכים שונות. ניתן לאפיין את השיטות על פי שלושה מרכיבים:

א. במי בוחרים?

השיטה הרשימתית: המצביעים בוחרים ברשימת מועמדים. הרשימות נקבעות בבחירות מקדימות של כלל חברי המפלגה (פריימריז), על ידי מוסדות המפלגה (מרכז, ועידה), על ידי "ועדה מסדרת" או אפילו על ידי מנהיג המפלגה. בכמה מדינות, כמו בלגיה, המצביעים מדרגים את המועמדים בעת הבחירה לפרלמנט.

השיטה האישית: כל מצביע בוחר אישית במועמד שהוא מעדיף.

* פדרציה

מדינה המורכבת מיחידות מדיניות בעלות ממשל מקומי אוטונומי ואחריות על תחומי הפנים שלהן. השלטון המרכזי מנהל את ענייני החוץ, הביטחון והמטבע של הפדרציה כולה.

ב. מהם אזורי הבחירה?

השיטה הארצית: כל המדינה מהווה אזור בחירה אחד. כלומר, סופרים את הקולות שקיבלה כל רשימת מועמדים בכל הקלפיות בכל רחבי הארץ.

השיטה האזורית: המדינה מחולקת לאזורים, והמצביעים של כל אזור בוחרים נציג או מספר נציגים לבית הנבחרים.

ג. כיצד מתחלקים המושבים (מנדטים*) בבית הנבחרים?

השיטה היחסית: המושבים בפרלמנט מתחלקים ביחס ישר למספר הקולות שבהם זכתה כל רשימת מועמדים. לדוגמה, מפלגה שזכתה ב-10% מכלל קולות הבוחרים תזכה ב-10% מהמושבים בפרלמנט.

השיטה הרובית: רק מועמדי המפלגה שזכתה ברוב קולותיהם של הבוחרים באותו אזור נבחרים לפרלמנט, וכך בכל אזור בנפרד.

* מנדט (ייפוי כוח)

הבוחרים מעניקים ייפוי כוח (הרשאה) למועמד או למפלגה לייצג אותם.

יתרונותיהן וחסרונותיהן של שיטות הבחירות השונות

לכל אחת מהשיטות יש יתרונות וחסרונות, וכל מדינה בוחרת בשיטה המתאימה לה.

השיטה היחסית-רשימתית-ארצית

יתרונות:

- **ייצוג:** הרכב הפרלמנט משקף את כוחן היחסי של המפלגות, ולכן גם את הקבוצות והאינטרסים בקרב המצביעים. גם ממשלת קואליציה* משקפת ייצוג של מגוון מפלגות. לכן, השיטה הזו מבטאת היטב את עקרון שלטון העם.
- **השיטה מאפשרת צמיחתן של מפלגות חדשות** בהתאם לשינויים המתרחשים בחברה, ומביאה להעדפת **אינטרסים ארציים** על פני אינטרסים אזוריים.

חסרונות:

- **ריבוי המפלגות** יוצר **חוסר יציבות שלטונית**, שכן בדרך כלל אין מפלגה שזוכה ברוב הקולות, באופן שיאפשר לה להקים ממשלה יציבה. הדבר גם מקשה על המפלגה הגדולה להגשים את רעיונותיה, בשל ההכרח לצרף מפלגות נוספות לממשלה, על מנת לזכות לרוב בפרלמנט. ריבוי מפלגות מחייב הקמת ממשלה קואליציונית, המורכבת מכמה מפלגות. מפלגות קטנות מוצאות את עצמן לפעמים כ"לשון מאזניים", כופות את עמדותיהן ואת האינטרסים שלהן על המפלגות הגדולות, וזוכות בעוצמה ובהשפעה החורגות בהרבה מכוחן הריאלי.
- **היעדר קשר בין הבוחר לנבחרים** - כיוון שהבחירה היא במפלגה, ברשימה של מועמדים ולא באדם, קטנה המחויבות האישית של הנבחרים כלפי בוחריהם.⁴

שיטת הבחירות הרובית אישית אזורית

יתרונות:

- **יציבות ועילות.** השיטה מאפשרת לנבחרים למשול, כיוון שבדרך כלל נקבעת בה מפלגה מנצחת, והיא מסוגלת להקים ממשלה לבדה, ללא צורך בהקמת קואליציה. בשיטה הרובית יהיו בדרך כלל רק מספר מצומצם של מפלגות, כי מפלגות קטנות לא יזכו כלל במושבים בפרלמנט.
- **מיתון מתחים.** בפרלמנט מיוצגות לרוב רק 2-4 מפלגות. כל אחת מהן היא למעשה קואליציה של קבוצות, שהצליחו לגשר על הפערים ביניהן ולמתן עמדות.
- **קשר ישיר בין בוחר לנבחר.** בחירה אישית של המועמדים מספקת לבוחרים כתובת ברורה לפנות אליה.
- **מתן משקל לאינטרסים אזוריים,** בניגוד לשיטה היחסית, שאינה מבטיחה התייחסות לצרכים מקומיים אלא רק לאינטרסים ארציים.

* קואליציה

מפלגות שחוברות לשם הקמת ממשלה, או מדינות שחוברות נגד אויב משותף, כמו בעלות הברית במלחמת העולם השנייה.

אחוז חסימה

אמצעי המגביל את הכניסה של רשימות לפרלמנט. כל מדינה קובעת בחוק הבחירות את שיעור הקולות המינימלי שצריכה מפלגה לקבל על מנת להיות מיוצגת בפרלמנט. החל משנת 2014 עומד אחוז החסימה בישראל על 3.25% מכלל הקולות הכשרים.

הרב קוק על יתרונות השיטה היחסית

"והדין נותן שכל חלק מחלקי הציבור הרי דינו כשותף שאין שייך לומר שיתבטל חלקו ברוב... וכדי למנוע מקלקלות כאלה אין לנו דרך טובה וישרה מהבחירות היחסיות".

(הראי"ה קוק, 1865-1935, שו"ת אורח משפט חושן משפט סימן ב').

4 השיטה היחסית, רשימתית, ארצית נוהגת בישראל.

חסרונות:

- **חוסר הלימה בין תמיכת הציבור לבין הייצוג בבית הנבחרים.** מפלגה שזכתה ברוב דחוק במרבית אזורי הבחירה עשויה לתפוס את רוב המקומות בבית הנבחרים, ואילו מפלגה אחרת, שזכתה בקרוב ל-100% ביתר האזורים, תישאר במיעוט - למרות שמרבית המצביעים במדינה כולה בחרו בה. כלומר, יש כאן פגיעה מסוימת בעקרון הייצוגיות.
- **אופן חלוקת האזורים עלול לעוות את תוצאת הבחירות.** ניתן לעצב את תוצאות הבחירות על פי שרטוט הגבולות של אזורי הבחירה, ועלולים לשרטט גבולות שיבטיחו רוב למפלגה מסוימת, ולמנוע ייצוג נאמן של קבוצות באוכלוסייה. לדוגמה: אם יונהגו בחירות אזוריות בישראל, ניתן יהיה להשפיע על תוצאות הבחירות על פי ההכרעה האם העיר בני ברק, שרוב תושביה חרדים, תהווה אזור עצמאי, וכך סביר שייבחרו לכנסת נציגים חרדיים, או שהעיר תפוצל בין אזורי בחירה סמוכים, שבהם האוכלוסייה ברובה חילונית, וכך ינוטרל כוחם של החרדים.
- **העדפת אינטרסים אזוריים על פני אינטרסים ארציים.** נציגי האזורים השונים עשויים למקד את פעילותם בבית הנבחרים לשם קידום אינטרסים צרים של מחוז בחירתם, על חשבון צרכים ואינטרסים של כלל המדינה.

בעד שיטת הבחירות האזורית-רובית

"המפלגות מוכרחות להעמיד לבחירה את המועמדים האהודים ביותר ובעלי הכישורים המתאימים ביותר, בכדי שימשכו את קולות הבוחר, וישנה דרך... להדיח מתפקידו נציג אשר אינו עומד בציפיות.

"שיטה זו מאפשרת במידה רבה יותר לנשים לפרוץ למעגל הפוליטי, שכן דמויות נשיות בעלות יוקרה מקומית יכולות בקלות רבה יותר להיבחר בזירה המקומית....

"זאת ועוד, אזורים חד-נציגיים מעודדים פוליטיקה של מתינות, פשרה וגישור בין הקבוצות השונות באוכלוסייה. בכל אזור בחירה, כל מועמד נדרש לבנות קשרים וגשרים עם גושי מצביעים רבים ככל הניתן... כמו כן, מרגע שנבחרו, הנציגים מאזורים חד-נציגיים מכירים בכך שהם נבחרו לייצג מגוון של דעות וצרכים באזור הבחירה, ולא רק את זה של מפלגתם או שלהם".

(בתוך דוד ראב, מחויבות בפני העם, המרכז להעצמת האזרח, 2007, עמ' 17-18).

★ *הסבירו מקדם היתרונות של שיטת הבחירות האזורית-רובית / ד"ר רותם כהן.*

מאחר שלכל שיטת בחירות יש יתרונות וחסרונות, מדינות שונות הנהיגו **שיטות מעורבות**, המשלבות מרכיבים מהשיטה היחסית ומהשיטה הרובית. בגרמניה, לדוגמה, מצביעים בשני פתקים: אחד למפלגה ארצית ואחד לנציג המחוזי. מחצית מחברי הבונדסטאג (הפרלמנט הגרמני) נבחרים במחוזות באופן אישי, כשכל מחוז שולח נציג אחד, ומחצית מחברי הבונדסטאג נבחרים בשיטה רשימתית, באופן יחסי למספר הקולות שקיבלה המפלגה בבחירות בכל אחת ממדינות הפדרציה המרכיבות את גרמניה.

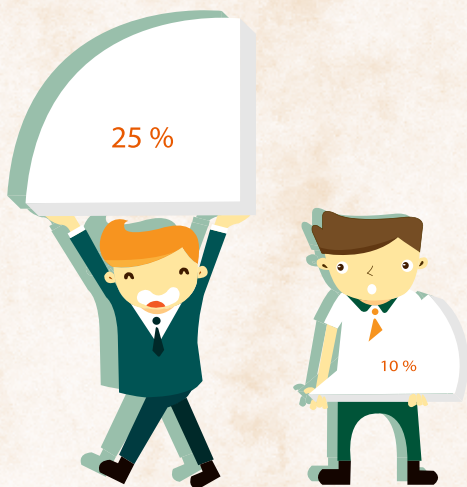
סיכום

העם הוא הריבון במדינות דמוקרטיות. כמקור הסמכות בוחר העם את הנציגים שינהלו את המדינה בשם האזרחים, ולטובתם. תקופת הכהונה של הנציגים מוגבלת: הציבור בוחר את מעשיהם, משתדל להשפיע עליהם במהלך כהונתם, ויכול להדיחם אם התאכזב.

הנציגים צריכים לתת דין וחשבון לעם על החלטותיהם ומעשיהם. מגוון שיטות הבחירה מהווה מימוש בצורות שונות של עקרונות דמוקרטים, ויש יתרונות וחסרונות בכל שיטה. בפרק הבא נלמד איך מתקבלות החלטות במדינה דמוקרטית.

תרגול

1. הציגו את הדומה ואת השונה בין דמוקרטיה ישירה לדמוקרטיה ייצוגית. הסבירו איזה דגם מתאים, לדעתכם, למדינה דמוקרטית מודרנית.
 2. במדינה בדרום אמריקה מתמודדים שני מועמדים על משרת נשיא המדינה. המועמד שיזכה במרבית הקולות ברוב המחוזות ינצח בבחירות וייבחר לנשיא. ציינו והציגו מהי שיטת הבחירות לנשיאות הנוהגת במדינה זו. הסבירו כיצד מתבטאת השיטה בקטע.
 3. אחד ההבדלים בין שיטת הבחירות היחסית לשיטה הרובית הוא העיתוי של הקמת קואליציה. בשיטה היחסית הקואליציה מוקמת לאחר הבחירות, ובשיטה הרובית הקואליציה מוקמת לפני הבחירות. הסבירו וחוו את דעתכם.
-

פרק י"ג: עקרון הכרעת הרוב

באחד מבתי הספר התיכוניים בצפון הארץ שקלה ההנהלה לערוך מסיבת סיום באולם מפואר, שתחייב את ההורים לשלם למעלה מ-500 שקלים, והעמידה את הנושא להכרעת התלמידים. בשיעורי החינוך הוצגו דעות שונות: חלק מהתלמידים התנגדו להצעה, בטענה שתלמידים ממשפחות מעוטות יכולת לא יוכלו להשתתף במסיבה. אחרים טענו כי יש לקיים את המסיבה, כיוון שהיא מבטאת סיום חגיגי, החותם תקופה משמעותית בחייהם.

★ הסביון טבע, אדלרמן, צריכים התלמידים להכריז? כן.
★ הסביון טבע, אדלרמן, צריכים התלמידים להכריז? לא.

במדינה דמוקרטית, כאשר נבחר ציבור צריכים להכריע בנושאים שנויים במחלוקת, הם פועלים לרוב על פי עקרון הכרעת הרוב, המהווה כלל מרכזי בדמוקרטיה. על פי העיקרון הזה, מחלוקת שלא מגיעים בה לפשרה בדיבור או בשכנוע תוכרע בדרכי שלום על ידי רוב מספרי.

העיקרון מבוסס על ההסכמה של משתתפי "המשחק הפוליטי", כי על המיעוט לציית להכרעת רוב כאשר ההכרעה אינה פוגעת בזכויות האדם והאזרח באופן בלתי מוצדק. יחד עם זה, שמורה למיעוט הזכות לנסות להשפיע ולשנות את דעת הרוב. נשאלת השאלה: האם הרוב צודק יותר מהמיעוט או בעל ידע רב יותר? מדוע יש להכריע על פיו?

בפרק זה נדון בשאלות הבאות:

שאלת חשיבה:

במי עלולה הכרעת הרוב לפגוע?

- מהן ההצדקות לעקרון הכרעת הרוב?
- באילו תנאים ראוי לעשות שימוש בעקרון הכרעת הרוב?
- כיצד פועל עקרון הכרעת הרוב במדינה דמוקרטית?
- מהן הדרכים הנוספות ליישוב סוגיות במחלוקת במשטר דמוקרטי?

מהן ההצדקות לעקרון הכרעת הרוב?

שאלת חשיבה:

באלו מקרים רשאי הרוב להכריע - ומדוע?

- ★ מה אנחנו לא רוצים בבוקר.
- ★ כמה מיסים אלה.
- ★ מי ימשיך לשירות צבאי.
- ★ מהם חוקי התנועה.
- ★ צם מי אחרת.
- ★ לאן תצא הפלסטר לטיוא.
- ★ כמה ובאי אחרת.

הכרעת רוב היא הליך שמקובל על הרוב והמיעוט גם יחד, לקבלת החלטות בשאלות שנויות במחלוקת. ההבנה היא שזו הדרך הראויה, משום שבמקרים שונים מיעוט יכול להפוך לרוב, ולהיפך - לפי הנושא או העניין הנדון.

החלטת הרוב קרובה יותר **להחלטת העם**, ומממשת בצורה הטובה ביותר את עקרון שלטון העם, משום שמבחינה מספרית הרוב קרוב יותר אל סך האזרחים.

עקרון הכרעת הרוב משקף את ערך **השוויון**, שלפיו כל בני האדם שווים ועל כן אין להעדיף עמדת אדם אחד על פני אחר. היבט נוסף של שוויון נוגע לכך שעקרון הכרעת הרוב מעניק לכל אחד הזדמנות שווה להשפיע על התוצאה הסופית.

הכרעת רוב עשויה לקדם את **יציבות השלטון** ולשמור על רגיעה

חברתית ופוליטית, משום שהאזרחים התומכים בהחלטה רבים ממתנגדיה, והיא נראית הוגנת יותר מכפיית דעתו של המיעוט על הרוב. קבלת החלטה על פי רצונו של המיעוט עלולה לגרור חוסר יציבות, שכן הרוב הממורמר עשוי להתנגד לה באופן פעיל, ולהגיע במקרים קיצוניים עד לכדי התנגדות אלימה.

מאחר שאי-אפשר לפעול על פי כל הרצונות וכל השאיפות של כל בני האדם, עדיף לפעול על פי רצון הרוב, כי כך ייפגעו פחות אנשים.

אמנם אין ערובה לכך שהרוב יבחר בתוצאה המועילה, המקצועית או הצודקת ביותר, אך מאחר שאין גם ערובה ששלטון של אליטות ישיג זאת, ניתן לומר כדברי ראש ממשלת בריטניה, וינסטון צ'רצ'יל, כי הדמוקרטיה היא שיטת המשטר הגרועה ביותר, מלבד כל יתר שיטות המשטר שנוסו עד היום.

האם הרוב תמיד צודק?

★ קראו את שני הפקטורים ונניח: מדוע חלטה אחר בדיונים במה לדעת המיעוט?

דעת המיעוט

א. "ישנן מספר רכבות שנסענו בהן במשך שנים ארוכות, עד שנוכחנו שהן הובילו אותנו לתחנות שאליהן לא רצינו להגיע. הראשונה הייתה הרכבת האדומה. האמנו, הערצנו, הכחשנו והפכנו את המציאות המדומיינת בברית המועצות למחוז חפץ נחשק. מעטים בינינו היו אלה שהביעו ספקות, ורק מעטים ביותר היו אלה שלחמו נגד הערצת העולם הקומוניסטי, שברית המועצות בראשו וסטלין 'שמש העמים' מנהיגו. כאשר נחשפה האמת הנוראה, והתגלו ממדי הרצחנות של השיטה הקומוניסטית הנערצת, נשברה האמונה שלנו, ואת חלקיה לא ניתן לחבר עד עצם היום הזה...".

מי צדק? האם הרוב שהעריך את ברית המועצות ומנהיגיה או לחלופין המיעוט שהביע ספקות ושאל שאלות? חיוני כל כך לחשוב, לבדוק, ללמוד, לשוחח ולנסות להגיע להסכמות. אחרי הכל, לא תמיד הרוב צודק - ולא תמיד המיעוט טועה".

(אבישי גרוסמן, "לא תמיד הרוב צודק", במקום, גיליון 27, אייר תשע"א, 2011).

ב. "לא הוזכרו דברי יחיד בין מרובין, אלא שמא תצרך להן שעה ויסמכו עליה" (תוספתא, עדויות א' ד'). כלומר, יש צורך לשמוע ולשמר את דעת המיעוט, כי ייתכן שבעתיד היא תהיה הדעה המקובלת.

באילו תנאים ראוי לעשות שימוש בעקרון הכרעת הרוב?

הצבעה בכנסת 1992

לע"מ, 2012 צלם: עמוס בן גרשון.

★ פסביו מרפ יתנונית אל רבצ'ר
אלויר בכנסת

- כאשר ההכרעה עוסקת בנושאים כלליים, החיוניים לתפקודה התקין של המדינה, כגון ביטחון המדינה ותושביה, תשלום מיסים המאפשר הענקת שירותים לכלל הציבור, יחסי חוץ.
- כאשר ההכרעה אינה פוגעת בזכויות האדם והאזרח באופן בלתי מוצדק.
- כאשר המיעוט רשאי להמשיך להחזיק בעמדותיו ולנסות לשנות את השלטון, למרות שגישתו לא אומצה.

הכרעת הרוב עלולה להפוך לעריצות הרוב, אם הרוב מדכא זכויות בסיסיות של המיעוט, כמו חופש ההתארגנות, אם הוא מונע מהמיעוט לנסות לשכנע את הציבור בצדקת עמדתו, או כאשר הרוב שולל את האפשרות להחלפת השלטון בדרכי שלום. במצב זה הכרעת הרוב

איננה לגיטימית, ומציאות כזו אף עלולה להמריץ את המיעוט לפעול באלימות כדי לשנות את הכרעת הרוב.

במדינה דמוקרטית קיימים מנגנונים שונים למניעת פגיעה לא מידתית במיעוטים בשל הכרעות רוב. הליך החקיקה ארוך וכולל דיונים ממושכים, המאפשרים שיח ציבורי ומגעים בין המיעוט לרוב, וקיימות נורמות חוקתיות המגבילות את יכולת החקיקה של הרוב. למיעוט יש גם אפשרות לבקר הכרעות רוב הפוגעות בו על ידי פנייה לבתי משפט, למבקר המדינה ולתקשורת, כפי שנלמד בפרק "עקרון הגבלת השלטון".

פוטוליה.

כיצד פועל עקרון הכרעת הרוב במדינה דמוקרטית?

כל הגופים הפוליטיים הפועלים בדמוקרטיה נוהגים בהתאם לעקרון הכרעת הרוב, והחלטות מתקבלות על פי הרוב בשלוש רשויות השלטון: **בפרלמנט** מתקבלים החוקים בהתאם להצבעת הרוב, **הממשלה** בממשל פרלמנטרי מקבלת החלטות בהצבעת רוב, וגם פסיקות **בתי המשפט** מתקבלות בהכרעת רוב השופטים. כך גם ברשויות המקומיות.

עקרון הכרעת הרוב מתבטא גם ב**פעילות אזרחית** של עמותות ציבוריות. ארגונים ללא מטרות רווח, אגודות סטודנטים וגם מועצות התלמידים בבתי הספר הם דוגמאות נוספות למסגרות חברתיות שמאמצות את עקרון הכרעת הרוב כמנגנון לקבלת ההחלטות.

מהו רוב?

קיימים סוגים שונים של רוב:

- **רוב רגיל, או פשוט**, פירושו קבלת עמדתה של הקבוצה הגדולה ביותר מקרב המצביעים בפועל (כלומר, אפילו 20% בלבד מהמצביעים, או פחות, אם כל ההצעות האחרות קיבלו תמיכה קטנה יותר).
- **רוב מוחלט** פירושו יותר מ-50% מכלל בעלי זכות ההצבעה.

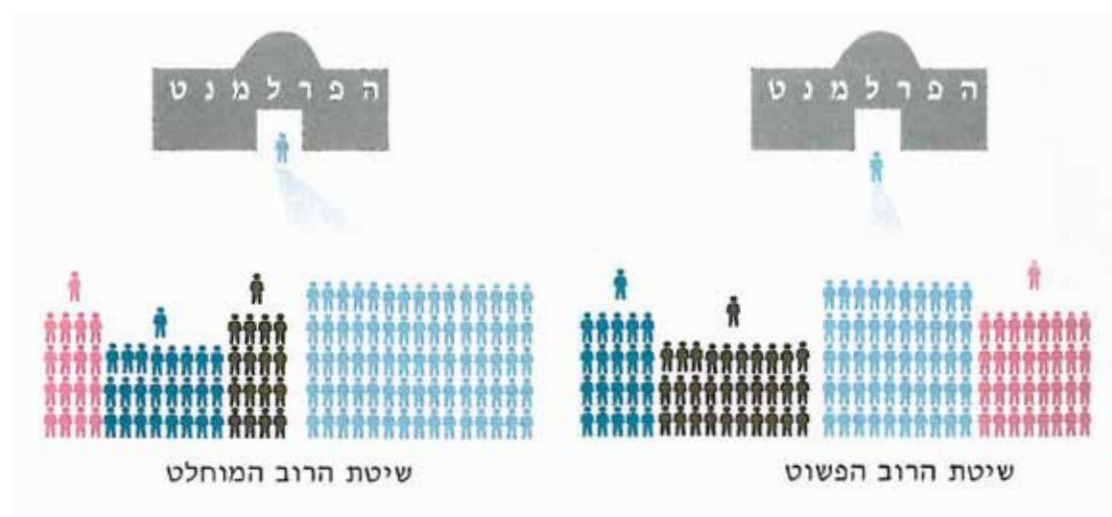
שאלת חשיבה:

★ ציין מוסדות לקבלת ההחלטות בהם אינך צל
סי הכרעת רוב.

★ פסביו מדון, אצחק, אל מתקבלות
מוסדות האלו החלטות על סי הרוב.

- **רוב מיוחס** הוא רוב מוחלט גדול. בקונגרס האמריקאי, לדוגמה, דרוש רוב של שני שלישים על מנת לחוקק חוק שהנשיא הטיל עליו וטו.
 - **רוב מיוחד** הוא רוב מוגדר, שנקבע לצורך הכרעה בנושא מסוים. למשל, לבחירת ראש עיר בישראל בסיבוב הראשון יש צורך ב-40% לפחות מקולות המצביעים.
- לרוב מתקבלות החלטות ברוב פשוט. הכנסת מחוקקת לא פעם חוקים ברוב של 5 תומכים כנגד 4 מתנגדים, כאשר יתר 111 הח"כים כלל אינם נוכחים. כאשר מדובר בהכרעות הנוגעות לנושאים חשובים, עקרוניים וחוקתיים, אשר שוריינו בחוק, מתקבלות ההכרעות ברוב גדול יותר מרוב רגיל.

רוב משתנה מול רוב קבוע

אחד מהמנגנונים המעניקים יציבות בדמוקרטיה הוא העובדה שהרוב הוא **רוב משתנה**, וייתכן שמי ששולט היום יוחלף בבחירות הבאות. יתכן גם שדעה הרווחת היום בנושא מסוים תשתנה בעתיד כאשר המיעוט ישכנע את הרוב לקבל את עמדתו. ידיעה זאת מרסנת את הרוב הנוכחי, שכן הוא יחשוש להפעיל את כוחו באופן שיפגע במיעוט, מחשש שהוא ימצא את עצמו בעמדת המיעוט כאשר יריביו הפוליטיים יזכו בשלטון. מנגנון ריסון זה אינו מתקיים כאשר ישנן קבוצות מיעוט "קבועות".

במדינות דמוקרטיות רבות קיימות קבוצות רוב ומיעוט, הנבדלות זו מזו על רקע אתני, תרבותי, גזעי, דתי או לשוני. במקרה כזה הרוב עשוי להיות **רוב קבוע**, וגם המיעוט נותר תמיד מיעוט. לדוגמה, בהונגריה יש רוב הונגרי ומיעוט סלובקי, בגרמניה הרוב הוא גרמני וקיים לצידו מיעוט טורקי בולט. באנגליה הרוב הוא אנגלי, בצד מיעוטים של אירים, הודים ופקיסטנים. בנוסף, ניתן להבחין בקבוצות רוב ומיעוט קבועות על רקע דתי. במדינות אירופיות רבות האוכלוסייה ברובה נוצרית, ובצידה מיעוט מוסלמי. בישראל יש רוב יהודי ומיעוט ערבי.

למיעוטים כאלה אין הזדמנות מעשית לשכנע את הרוב בנושאים עקרוניים, כמו זהותה של המדינה. יתר על כן, העובדה שהרוב אינו חושש להפוך למיעוט עלולה לגרום לו שלא להיזהר בזכויות מיעוטים. מכאן נובעת החשיבות הרבה שבהגנה על זכויות המיעוטים.

מהן הדרכים הנוספות ליישוב סוגיות במחלוקת במשטר דמוקרטי?

פשרה והסדר¹

הכרעת הרוב יוצרת לעתים מתח בין הרוב לבין המיעוט, שעמדתו נדחתה.

פשרה היא אמצעי שבו הצדדים החלוקים מצליחים לגשר על הפערים ביניהם, ומגיעים להסכם תוך ויתורים הדדיים, כדי להימנע מהצורך בהכרעת רוב. פשרה פוליטית ברשויות השלטון מבטאת ערך של סובלנות, ולרוב תביא לתוצאה יציבה יותר, כיוון שיש בתהליך התייחסות הן לדעותיו ורצונותיו של הרוב והן לאלה של קבוצות המיעוט.

פשרה שימשה גם בעיצוב הנוסח של מגילת העצמאות, שנחתמה במשפט: **"מתוך ביטחון בצור ישראל הננו חותמים בחתימת ידינו לעדות על הכרזה זו..."**².

דרך נוספת לקבלת החלטות היא קביעת **הסדר** בנושאים עקרוניים הקשורים לניהול המדינה וקביעת אופייה, מתוך רצון למנוע קרע בחברה. הסדר הוא אמצעי לקבלת החלטות תוך שכל צד ממשיך לדגול בעמדותיו. כלומר, בעוד שפשרה היא התקרבות בעמדות, הסדר אינו עוסק בתוכן המחלוקת, אלא במנגנון המאפשר התנהלות משותפת חרף המחלוקת. דוגמה לכך הוא הסדר הסטטוס-קוו ביחסי דתיים-חילונים. למרות שחילוקי הדעות על אופייה של ישראל ועל מידת שילובה של הדת בחיי המדינה נותרו בעינם, הסדר הסטטוס-קוו אפשר לצדדים החלוקים לחיות יחדיו בשיתוף פעולה.

עקרון הכרעת הרוב בדתות המונותאיסטיות

ביהדות

הגמרא מספרת על ויכוח בענייני טומאה וטהרה של תנור

תנא [שנינו]: באותו היום השיב רבי אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קיבלו הימנו [ר' אליעזר ניסה לנמק את עמדתו ולא הצליח לשכנע את החכמים]. אמר להם: אם הלכה כמותי חרוב זה יוכיח, נעקר החרוב ממקומו מאה אמה. אמרו לו: אין מביאין ראיה מן החרוב. חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי כותלי בית המדרש יוכיחו היטו כותלי בית המדרש... חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי מן השמיים יוכיחו. יצאה בת קול ואמרה: מה לכם אצל ר' אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום. עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמיים היא [ההכרעה אינה מצויה בידי האל אלא נתונה לבני אדם] (דברים ל', י"ב). מהי כוונת הפסוק "לא בשמיים היא"? אמר רבי ירמיה: שכבר ניתנה תורה מהר סיני, אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה 'אחרי רבים להטות' (שמות כ"ג, ב') - מצאו רבי נתן לאלהו [הנביא] ושאל אותו: מה עשה הקדוש ברוך הוא בזמן מעשה זה? השיב אליהו: חייך ואמר: ניצחוני בני, ניצחוני בני.

(תלמוד בבלי, בבא מציעא, דף נ"ט עמוד ב' בתרגום לעברית).

שאלה:

ר' אליעזר מביא כהוכחה את ה"מחוקק" (האל), ואילו ר' יהושע מתבסס בדבריו על עקרון הכרעת הרוב המופיע בתורה.

★ פסביון ארנב, 15, ובסס 100, מלובבם מוטק פאקוי.

1 ראו גם פרק י"ד, "סובלנות, פלורליזם והסכמיות", חלק שני.
2 על הפשרה בנושא "צור ישראל", ראו פרק א', "הכרזת העצמאות", חלק ראשון.

בנצרות

עקרון הכרעת הרוב מיושם בנצרות בבחירת בעלי התפקידים בהיררכיה הכנסייתית: בישופים, פטריארכים וגם האפיפיור. שיטת הבחירה הזו מופיעה כבר בברית החדשה - במעשה השליחים שבחרו את השליח ה-12. משנת 325 מתקבלות החלטות עקרוניות בכנסייה הנוצרית באסיפה של אבות הכנסייה, תוך התדיינות ועל פי עקרון הכרעת הרוב.

באיסלאם

מוחמד, מייסד דת האיסלאם, מת בפתאומיות בלי שציווה מי יבוא במקומו. כבר שלטונו של יורשו, החליף הראשון אבו בכר אל-צדיק (ששלט בשנים 632-634), הובטח בדרך של בחירה. תהליך בחירתו של החליף השני, עומר אבן אל-ח'טאב (ששלט בשנים 634-644), כלל התייעצות עם גדולי החברים המקורבים לנביא ולחליפים, יחד עם הסכמת הרוב. עומר אבן אל-ח'טאב קבע כי בחירה של שליט באיסלאם, לכל תפקיד, תתבצע בהכרעת רוב: **"לא יהיה שליט אלא מי שייבחר על ידי האסיפה"**.

בדת הדרוזית

ראש בית התפילה הדרוזי אחראי לקביעת הנורמות והכללים המנחים את הדרוזים באורח חייהם, תוך התייעצות עם באי בית התפילה. הדת הדרוזית מצווה שכל ההחלטות - למשל, האם לצרף דרוזי שאינו דתי למסגרת הדתית - יתקבלו בהתדיינות ובהכרעת הרוב.

קבלת החלטות באיסלאם

החלטות מהותיות, הרלוונטיות לענייני החברה המוסלמית, מתקבלות תוך התייעצות עם אנשי דת, מנהיגים ומומחים. המילה שורא פירושה התייעצות והתדיינות.

"בזכות רחמי אללה הינך רך כלפיהם. אילו היית גס וקשה לב, היו מתפזרים מסביבך. על כן מחל להם ובקש למענם מחילה, והיוועץ בהם בדבר, וכאשר תגיע לכלל החלטה, היסמך על אללה. אללה אוהב את הנסמכים עליו".

(סורת אל-עימרן - 3, פסוק 159).

סיכום

עקרון הכרעת הרוב מבטא את המובן הצר של דמוקרטיה כשיטת משטר, כאשר בדרך כלל הרוב משתנה והוא תלוי נושא ותלוי זמן: אדם יכול להשתייך לרוב בנושא מסוים, ולמיעוט בנושא אחר. העיקרון של הכרעת הרוב הוא כשלעצמו **תנאי הכרחי** לקיומה של דמוקרטיה. עם זאת, בצידו חשוב מאוד שיתקיימו גם עקרונות נוספים, כמו: **סובלנות, פלורליזם והסכמיות**, לשם חיזוק, שימור וייצוב המשטר הדמוקרטי. בעקרונות אלה נתמקד בפרק הבא.

תרגול

- הסבירו יתרונות וחסרונות של פשרה ושל הסדר בהשוואה להכרעת הרוב.
- הסרט "הנחשול" מתאר ניסוי שערך מורה בבית ספר בקליפורניה בשנת 1967. באמצעות הניסוי ביקש המורה להוכיח את הקלות הבלתי נסבלת של יצירת חברה מפלה ואלימה, שבה הרוב מדכא את המיעוט. צפו בסרט ביו-טיוב:
 - הסבירו כיצד הפכו התלמידים לרוב מדכא.
 - מה הסכנה של עריצות הרוב על פי הסרט.

3. קראו את הפרק וכן את הקטע שלהלן מתוך נאומו של מנהיג איטליה הפאשיסטית בניטו מוסוליני (1883-1945), וענו:

א. מה עמדתו של מוסוליני בנוגע לעקרון הכרעת הרוב ומה הנימוקים שהוא מביא להצדקת עמדתו?

ב. הציגו נימוקים המצדיקים את עקרון הכרעת הרוב כנגד טענותיו של מוסוליני.

”כולם’ הוא המושג המקובל על הדמוקרטיה - המילה אשר השתלטה על המאה ה-20. זוהי העת לומר: מעטים ונבחרים. השוויוניות הדמוקרטית, האנונימית והאפורה, אשר טשטשה את כל הגוונים ושללה את ייחודה של האישיות, נופחת את נשמתה. הפאשיזם דוחה את הרעיון כי רוב, באשר הוא כזה, יכול לכוון את החברה האנושית... הוא מחייב את האי-שוויון הנצחי, הכדאי והמועיל שבין בני האדם, אי-שוויון אשר לא ניתן לבטלו רק באמצעות תהליך מכני כמו זכות הבחירה הכללית.”

(H.FINER, *Mussolinis Italy*, London, Frank class & co., 1935, p.208).

4. במסכת סנהדרין (י”ז, א’) נקבע לגבי גזר דין כי אם “ראו כולן לחובה, פוטרין אותו”. כלומר, אין מבצעים גזר דין מרשיע במקרה של החלטה פה אחד של הדיינים, אם גזר הדין עלול להיות מוות או פגיעה אנושה במורשע ואף אחד מהדיינים לא זיכה את הנאשם.

מדוע, לדעתכם, נקבע הכלל האומר כי אין לבצע גזר דין חמור אם לא נשמעה דעת מיעוט?

פרק י"ד: סובלנות, פלורליזם והסכמיות

"הדמוקרטיה כרוכה בהכרה בזכותם השווה של בני אדם להיות שונים זה מזה. השוני שבין בני האדם אינו רעה חולפת אלא מקור ברכה: אנחנו שונים זה מזה לא מפני שאחדים מאיתנו עדיין אינם רואים את האור, אלא מפני שיש בעולם אורות ולא אור: אמונות ודעות ולא אמונה ודעה".

(עמוס עוז, "אלוהים", יהדות חופשית, גיליון 11-12, אוקטובר 1997)

בפרק זה נדון בסובלנות כערך וכעיקרון דמוקרטי, וכן בערכי הפלורליזם וההסכמיות, המהווים ביטוי לדמוקרטיה במובנה הרחב - דמוקרטיה כהשקפת עולם. נעסוק בהם בפני עצמם - וביחס ביניהם. שלושת הערכים הללו הם מרכיביה של תרבות פוליטית דמוקרטית, ומבטאים נורמות שלפיהן מתנהלים החיים במדינה.

הסכמיות

פלורליזם

סובלנות

★ מנהל, אצטבא, מנהל, אצטבא?

ערך הסובלנות

השאלות המרכזיות עליהן נענה בחלק זה של הפרק הן:

- מהו ערך הסובלנות, וכיצד הוא ממומש בחברה דמוקרטית?
- מהם גבולות הסובלנות, וכיצד מתמודדות מדינות דמוקרטיות עם גילויי אי-סובלנות?

מהו ערך הסובלנות,

וכיצד הוא ממומש בחברה דמוקרטית?

סובלנות היא ערך מוסרי, שמשמעותו היא הנכונות של אדם (או קבוצה) להתייחס בכבוד ובהבנה כלפי השונים ממנו מבחינה חברתית, תרבותית, אידיאולוגית או דתית - גם אם אינו מסכים עם דעותיהם, התנהגותם או אמונתם, ולמרות שאינו מקבל את עמדתם. מקורה של המילה בשורש ס.ב.ל, שפירושו לסבול ולהתענות, אך הכוונה כאן איננה, כמובן, לסבל פיזי, אלא "לסבול" דעות, אמונות והשקפות עולם המעוררות התנגדות ואי-נוחות. ויותר מכך: הנכונות לסבול התנהגויות ומעשים של הזולת אשר אינם הולמים את השקפת עולמו.

- **בהיבט של הפרט** - סובלנות משמעה שהפרט בחברה דמוקרטית צריך לנהוג בכבוד כלפי האחרים, לקבל את זכותם להיות שונים, לחשוב שונה ולנהוג שונה - גם אם שונותו של הזולת גורמת לי "סבל" מסוים. היטיב לבטא זאת וולטייר ב-1763: "אני שולל את מה שאתה אומר, אבל אקריב את חיי על זכותך לומר זאת".

לדוגמה, חיים בצוותא של חילונים ודתיים או של בני עדות שונות אלה עם אלה גורמים לעיתים אי-נוחות, שצריך לסבול. בכל זאת, חובתו של אדם לכבד את האחר ואת זכותו לממש את בחירתו בדרכו שלו - גם אם אינו מסכים עימו. "הדמוקרטיה אמורה להיות מנת חלקם גם של מי שאינם מאמינים בה. היא מחייבת סובלנות גם כלפי חסרי הסובלנות". (השופט אליהו מצא, ע"פ 6696/96, כהנא נ' מדינת ישראל)

- **בהיבט הפוליטי** - סובלנות משמעותה נכונות של השלטון לאפשר לפרטים ולקבוצות לבטא רעיונות ואינטרסים שאינם בקונסנזוס (כלומר אינם זוכים להסכמה רחבה). משטר סובלני אינו מגביל ואינו מדכא רעיונות, אנשים וקבוצות, שמרבית הציבור ואף השלטון מתנגדים להם ולעמדותיהם. הסובלנות מאפשרת חופש ביטוי, חופש התארגנות, חילופי שלטון ושוויון בפני החוק. ערך הסובלנות הוא ערך מרכזי בתרבות הפוליטית הדמוקרטית.

משמעותה החברתית של הסובלנות

"סובלנות הינה כבוד, קבלה והערכה לשונות העשירה של התרבויות בעולמנו, צורות הביטוי שלנו והדרכים להיות אדם. הסובלנות מטופחת ומפותחת באמצעות ידע, פתיחות, תקשורת וחופש מחשבה, מודעות ואמונה. סובלנות הינה הרמוניה בין שונות. היא אינה רק חובה מוסרית, אלא גם דרישה פוליטית וחוקית. סובלנות היא הערך שעושה את השלום אפשרי ותורם להחלפת תרבות המלחמה בתרבות של שלום.

"סובלנות היא ערך ועיקרון המונע על ידי הכרה בזכויות האדם האוניברסליות וחירויות בסיסיות של אחרים... יחידים, קבוצות ומדינות צריכים לפעול בסובלנות".

(מתוך הצהרת עקרונות הסובלנות של האומות המאוחדות, שהוכרזה ונחתמה על ידי המדינות החברות באונסק"ו ב-16.11.1995).

★ פסביון על פי הפזמון: על אלו זכויות, זיכרונות, זריח אלמור כדי לפסבולנות מתקיים?

יום הסובלנות הבינלאומי

"כדי לחולל מודעות ציבורית, כדי להדגיש את הסכנות שבאי-סובלנות וכדי לחדש את המחויבות ואת הפעולה למען קידום הסובלנות והחינוך, אנו מכריזים בזאת ש-16 בנובמבר יהיה 'יום הסובלנות הבינלאומי'".

(מתוך "הצהרת עקרונות הסובלנות של אונסק"ו).

המדינה הרב-תרבותית

מממשת את הסובלנות והפלורליזם. ביסוד התפיסה טמון מתן יחס של כבוד לתרבויות של קבוצות שונות. ואולם, גם בגישות אחרות ניתן לממש את הסובלנות.

אנדרטת הסובלנות ליד ארמון הנציב בירושלים. ויקיפדיה.

ערכים דמוקרטיים הבאים לידי ביטוי בסובלנות

- הסובלנות מבטיחה את מימוש זכויות הפרט והקבוצה במדינה: החירות, חופש הביטוי לדעות השונות, חופש ההתארגנות של כל קבוצה, השונות והשוויון בין פרטים וקבוצות.
- הסובלנות מאפשרת לאזרחים להיחשף ל"שוק חופשי" של דעות, ולשקול נכון יותר את בחירותיהם.
- הסובלנות תורמת לבירור האמת ומאפשרת פיתוח של ביקורתיות, שהיא אחד התנאים לקיומה של מעורבות פוליטית.

מהם גבולות הסובלנות, וכיצד מתמודדות מדינות דמוקרטיות עם גילויי אי-סובלנות?

ויקיפדיה.
★ פסביו מר פאמאצות אל
סובלנות דתית אפי פמאונר?

חברות דמוקרטיות נבחנות במידת הסובלנות הקיימת בין הקבוצות השונות המרכיבות אותן, אך גבולות הסובלנות עמומים - והם משתנים מחברה לחברה.

דילמה מרכזית שאיתה מתמודדות דמוקרטיות היא: **האם ראוי להעניק יחס סובלני לזרמים בלתי סובלניים**. הלכה למעשה, ישנם מקרים שבהם חברות מגלות סובלנות כלפי גילויים של גזענות, פסילת אמונות וערכים והתנהגויות פוגעניות, ובמקרים אחרים חברות לא יהיו סובלניות לגילויים כאלה.

התמודדות השלטון: מדינה דמוקרטית אינה רשאית לאסור או לשלול את זכותם של אנשים להביע דעות חריגות, ועליה לפעול רק כאשר נשקפת סכנה ודאית לשלום הציבור. לדוגמה, ראוי לפעול מול גילויים של אלימות מצד פרטים וקבוצות כדי להשיג סובלנות ברמת המדינה. בית המחוקקים אמור לחוקק חוקים שימנעו מגופים או מפלגות לפעול בחוסר סובלנות, להשפיל ולפגוע בקבוצות אידיאולוגיות אחרות.

יש הגורסים שסובלנותה של החברה נקבעת אך ורק על פי חוקי המדינה. לעומתם טוענים אחרים, כי חברה דמוקרטית נמדדת גם בהתנהלות של חבריה, ב"מצפן החברתי" המנחה אותם ובהפנמת ערך כבוד האדם בדרך של חינוך - חינוך להידברות בעת מחלוקת, למתינות בניהול דיונים וליכולת "להפסיד בכבוד" לעמדה מנוגדת.

מימוש הסובלנות אינו מוחלט. כל מדינה קובעת את גבולות הסובלנות בהתאם לערכיה ולתרבות הפוליטית שלה. נדגים את גבולות הסובלנות בשלוש מדינות.

ויקיפדיה. קובץ זה מופיע
תחת הרישיון Creative Commons
ייחוס-שיתוף זהה 3.0 לא מותאם.

שאלה:

★ האם יש בחברה הישראלית קבוצה למינצ'ה אותה? אם כן - מי? ואם
מילתך אק ולא אתה קבוצה?

הונגריה

"משטרת הונגריה דחתה מספר פניות של ניאו-נאצים, שביקשו לקבל אישור לקיים צעדה לציון מותו של סגנו של אדולף היטלר, רודולף הס. על פי ההצהרה, נשלחו תשובות לתשעה פונים שביקשו אישור לצעוד בבירה, בהן נאמר כי מטות המשטרה של בודפשט 'אוסרים על קיום אירוע'... ההחלטה נפלה לאחר שראש הממשלה דחק במשטרה לעצור את הצעדה, ולאחר שהנשיא הביע את מורת רוחו מכוונתן של קבוצות ניאו-נאציות מקומיות וזרות לתכנן אירוע כזה בהונגריה".

(נאסר על ניאו-נאצים לערוך צעדה בבודפשט, מתוך אתר הפורום לתיאום המאבק באנטישמיות, 15.8.2009).

ישראל

מפגינים בכיכר רבין בתל אביב, בעצרת נגד אלימות לזכר רצח ראש הממשלה יצחק רבין.

בסקר שבדק את מידת הסובלנות בחברה הישראלית הוצגה השאלה - האם היה מפריע לך לקבל כשכנים: עולים מרוסיה, חרדים, מתנחלים לשעבר, עובדים זרים, משפחה ערבית (ליהודים)/ משפחה יהודית (לערבים), אנשים בעלי פיגור שכלי, חולי נפש הנמצאים בשיקום בקהילה, מי שאינם שומרים שבת וחג?

אם תוצאות הסקר משקפות נאמנה את העמדות של הישראלים הרי שניכרת בהן בעיה קשה של חוסר סובלנות:

יותר ממחצית המשיבים היהודים ענו כי שכנות עם בני הקבוצות האחרות אינה מפריעה להם, אבל קיימים הבדלים חדים בין המגזרים השונים במידת הנכונות לקרבה. לציבור היהודי מפריעה האפשרות של שכנות עם ערבים (46% מהמשיבים), ולאחר מכן שכנות עם חולי נפש בשיקום (39%) ועובדים זרים (39%). 56% מקרב הציבור הערבי

השיבו כי מגורים בשכנות לחברי הקבוצות האחרות יפריעו להם. השכנים הבלתי רצויים במגזר הזה הם החרדים (67%), ולאחריהם מתנחלים לשעבר (65%). הנכונות לגור בשכנות למשפחה יהודית עומדת על 50%.

חוק העונשין האוסר גזענות

סימן א' לחוק העונשין, שנוסף לחוק באוגוסט 1986, עוסק בגזענות, המוגדרת בסעיף 144א:

"רדיפה, השפלה, ביזוי, גילוי איבה, עוינות או אלימות, או גרימת מדנים כלפי ציבור או חלקים של האוכלוסייה, והכל בשל צבע או השתייכות לגזע או למוצא לאומי-אתני".

סעיף 144ב קובע: "המפרסם דבר מתוך מטרה להסית לגזענות, דינו - מאסר חמש שנים".

בדברי ההסבר להצעת החוק נומק הצורך בסימן א': "בעת הבחירות לכנסת ה-11 ובעקבותיהן, הלכו ורבו תופעות של התבטאויות פומביות, בכתב ובעל-פה, של דברים הקוראים לרדיפה, השפלה, ביזוי, איבה ומעשי עוינות ואלימות כלפי ציבור מתושבי המדינה, או הגורמים מדנים בין חלקים של האוכלוסייה, בשל השתייכות לגזע, ללאום או לדת".

1 מתוך "מדד הדמוקרטיה הישראלית" 2010, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 123-125.

גילויי גזענות במגרשי כדורגל

בקיץ 2013, בעקבות הצעת הבעלים של קבוצת הכדורגל בית"ר ירושלים לצרף לקבוצה שני שחקנים מוסלמים, יצאו חלק מאוהדי הקבוצה במחאה נגד היוזמה, השתמשו באמירות גזעניות, והניפו שלטים כמו "בית"ר טהורה לעד". קבוצות רבות של אזרחים התנגדו לגילויי ההסתה, ובהם חבר הכנסת רובי ריבלין, אוהד בית"ר שנבחר כעבור שנה לנשיא המדינה. המשטרה המליצה להעמיד לדין שני אוהדים שהתפרעו במגרש, ולהרחיק אוהדים אחרים מהמגרשים.

ארצות הברית

התיקון הראשון לחוקה האמריקאית מבטיח חופש ביטוי כמעט בלתי מוגבל לכל קבוצה דתית ופוליטית או לאזרחים הרוצים לבטא את דעותיהם. גם קבוצות של ניאון-נאצים רשאיות לערוך מצעדים או הפגנות, אם פעלו לפי החוק ולא הפרו את הסדר הציבורי. הגישה האמריקאית גורסת כי אם יותר לשלטון להגביל ביטויי גזענות, הוא ישתמש בהיתר כדי לרדוף דעות שאינן מוצאות חן בעיניו ויצמיד להן האשמת סרק של גזענות.

שאלה:

★ בסביון את בדמיון ואת פלונן באקולות
פסולות למציבות לול המדינות ישראלי,
פונאריה ואר"ב.

ערך הסובלנות הוא תנאי הכרחי לקיומו של ערך הפלורליזם.

ערך הפלורליזם*

השאלות המרכזיות עליהן נענה בחלק זה של הפרק הן:

- מהו ערך הפלורליזם?
- מהם הביטויים לפלורליזם בחברה דמוקרטית?
- מה בין סובלנות לפלורליזם?

* פלורליזם

פלורליס (בלטינית): רב, מרובה.

מהו ערך הפלורליזם?

הפלורליזם הוא ערך המבטא את המובן של דמוקרטיה כאורח חיים וכהשקפת עולם. פירוש המושג הוא **ריבוי והכרה מעשית ומוסרית בזכות קיומם של קבוצות, דעות, השקפות, צרכים ורצונות שונים בחברה - ובחשיבות קיומם, עידודם והתמיכה בהם.**

במדינה דמוקרטית, שהקבוצות המרכיבות אותה שונות זו מזו מבחינה לאומית, אתנית, כלכלית, חברתית, דתית, תרבותית וגם מבחינת עמדותיהן הפוליטיות, הפלורליזם מאפשר לקבוצות הנבדלות זו מזו לשמור על זהותן הייחודית, על האינטרסים שלהן, על דרך חייהן ועל תפיסות העולם של חבריהן, ומאפשר להן **להתארגן**, לפעול **להשגת האינטרסים** שלהן ולפרסם את דעותיהן, בין היתר מתוך כוונה להשפיע - תוך שמירה על המשותף בין הקבוצות השונות. אדם בעל תפיסה פלורליסטית תומך ומעודד את אפשרות הביטוי של קבוצות שונות, בעלות עמדות מגוונות.

מהם הביטויים לפלורליזם בחברה הדמוקרטית?

בתחום הפוליטי: פלורליזם משתקף בקיומן של מפלגות המובחנות זו מזו בתפיסתן הפוליטית, בערכיהן ובאינטרסים שלהן.

תחרות על השלטון

"בדמוקרטיות המערביות מתקיימות מספר מפלגות, המתחרות ביניהן על השלטון. יש פלורליזם פשוט של שתי מפלגות גדולות, שאינן מרוחקות זו מזו (לדוגמה, ארה"ב ובריטניה), פלורליזם מתון של ארבע או חמש מפלגות שכולן מתונות (שבדיה, הולנד), ופלורליזם קיצוני של יותר מחמש מפלגות, שחלקן קיצוניות - ימניות ושמאליות - וחלקן מתונות ומרכזיות (איטליה, גרמניה בין שתי מלחמות העולם)".

(בנימין נויברגר, דמוקרטיות ודיקטטורות, כרך ראשון, האוניברסיטה הפתוחה, 2004, עמ' 159).

★ בסביון אל פי פמיון בקטל: איצב סוג לא פאולאצמ מתקיים בישראל.

מטלה:

★ ציין למות'ל כמה קבוצות בחברה, והסבירו
טכנולוגיה קיומן את עקרונות הפאוליטיקה?

העזרו בפרק ח' - "זהויות דתיות וחילוניות
בחברה הישראלית היהודית" ובפרק ט' -
"הערבים, הדרוזים והצ'רקסים בחברה
הישראלית", בחלק הראשון של הספר.

החברה הישראלית היא חברה מגוונת, ומגזרים רבים
מובחנים זה מזה בתפיסת עולמם ובאינטרסים שהם
מבקשים לקדם. מגזרים אלה מממשים את זכותם לבטא את
השונות בהתארגנות פוליטית, במוסדות חינוך נפרדים,
בעיתונות מגזרית ועוד.

יש בישראל גם מגוון של מפלגות, ובהן: הליכוד, העבודה, הבית
היהודי, מרצ, ישראל ביתנו, ש"ס, אגודת ישראל, הרשימה
הערבית המשותפת, יש עתיד, כולנו.

בתחום האזרחי: הפלורליזם מתבטא בכמה אופנים -

- **ארגונים אזרחיים העוסקים בקידום זכויות אדם:** האגודה לזכויות האזרח, הפורום המשפטי למען ארץ ישראל, התנועה לחופש המידע, עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, ועוד.
- **ארגונים אזרחיים המקדמים אינטרסים כלכליים וחברתיים:** כגון ארגוני עובדים (אגודת העיתונאים, ארגון האחיות), איגוד התעשיינים, ארגוני מעסיקים ועוד.
- **ארגונים המקדמים עשייה חברתית:** כמו הקשת הדמוקרטית המזרחית, ויצ"ו, אמונה, יד שרה, האגודה לקידום החינוך, עמותת אתגרים, ארגון פעמונים.
- **ארגונים הפועלים במישור התרבותי-חינוכי:** תנועות נוער ותיקות כמו הצופים והמחנות העולים וגם צעירות כמו "כנפיים של קרמבו", מוסדות חינוך כמו בתי ספר דמוקרטיים, בתי ספר דו-לשוניים, ישיבות ואולפנות, בתי ספר יהודיים לדתיים, בתי ספר ערביים ודרוזיים, אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית, ארגון ידידי תיאטרון "הבימה", ומגוון של מוסדות להשכלה גבוהה: אוניברסיטאות ומכללות למיניהן.

שאלת חשיבה:

★ חשבו: מהי משמעותו של האזור?

➔ A quilt, we the people, Christine Thresh, California.

שאלת חשיבה:

★ האם יש, לדעתכם, אופק בסובלנות כלפי אנשים וקבוצות שאינם סובלניים ואינם נותנים אמיתות אפולוטיקה? נמקו.

הפלורליזם בא לידי ביטוי, בין השאר, בערכים ובעקרונות הדמוקרטיים הבאים:

משימה ברשת:

צפו ביוטיוב בסרטון "בלאבלוק":

<http://www.youtube.com/watch?v=p5bF0tKwAVU>

★ בסרטון מדוע צקרון פסאולאצא אינו מתממש בסרטון.

- פיזור הכוח בחברה ויצירת איזון בין בעלי עמדות שונות במוסדות השלטון, ובין ארגונים בעלי אינטרסים שונים ואף מנוגדים. כך מתבטא הפלורליזם בעקרון הגבלת כוחו של השלטון.
- קיומן של מפלגות שונות המשתתפות באופן חופשי בבחירות דמוקרטיות שוויוניות.
- השתתפות של אזרחים בארגונים וולונטריים בעלי עמדות מגוונות, באופן המשפיע על החלטות השלטון ומגביל את כוחו. כך מתבטא הפלורליזם בעקרונות של שלטון העם והגבלת השלטון.
- לגיטימציה לדעות של נציגי הקבוצות שונות, ובהן מפלגות אופוזיציה (המפלגות שאינן בשלטון), באופן המאפשר חילופי שלטון, שהם תנאי הכרחי למשטר דמוקרטי.
- תחרות חופשית בין קבוצות שונות מאפשרת הצגה של עמדות ואינטרסים, מתוך ציפייה לקבלת החלטות איכותיות, לטובת הקבוצות ולטובת הציבור. לדוגמה: השיח הציבורי על תקצוב סל התרופות, בו נוטלים חלק נציגי קבוצות שונות, החל ברופאים וכלה בחולים.

סובלנות ופלורליזם משלימים זה לזה. פוטוליה,

<http://us.fotolia.com/id/5584845>.

מה בין סובלנות לפלורליזם?

סובלנות ופלורליזם משלימים זה את זה - אך גם מובחנים זה מזה. ערך הסובלנות ממוקד בהימנעות מתגובות אלימות בעת מחלוקת, או מהפעלת סמכות שלטונית כלפי עמדות חריגות ואפילו מקוממות. לעומת זאת, ערך הפלורליזם כולל הכרה חיובית בערך של ריבוי הדעות, ככלי להעשרת החברה, לקידומה או להשגת האמת. מערך הפלורליזם נגזרת מדיניות חיובית של עידוד ותמיכה בקולות שונים בחברה.

"הפלורליסט אינו 'סובל' את עמדת הזולת משום שהוא מוכן כביכול לסבול את האיש המבטא עמדה זו. אדרבה, הוא רואה בעמדת הזולת עמדה בעלת ערך ומשום כך הוא אף מכבד את האיש המייצג אותה. לפלורליסט יש דעות וערכים שנראים לו ודאיים. אין לזהות פלורליזם עם ספקנות מוחלטת שאינה מסוגלת לבסס שום דבר...

הסובלן הערכי עשוי לכבד את האיש המצדד בעמדה הנסבלת אך לעולם לא את תוכן עמדותיו. הפלורליסט מכבד אף את תוכן של העמדות המנוגדות. הוא מנהל שיח אמיתי עם הדעות הנגדיות לא רק מתוך נכונותו לסבול את האיש ולאפשר לו את חירותו, אלא משום שיש לו עניין אמיתי בדעות המנוגדות, כעמדות בעלות ערך".

(פרופ' אבי שגיא, אתגר השיבה אל המסורת, פרק י"ב, אוניברסיטת בר-אילן, מכון הרטמן והוצאת כתר, 2006).

מימוש סובלנות ופלורליזם תורם ליציבותה של החברה, בעיקר בחברה שסועה על ידי חילוקי דעות. שני העקרונות מאפשרים לקיים ויכוח אידיאולוגי בלא שיגלוש לפסים אלימים. העקרונות הללו תורמים לגיטימציה של המערכת הפוליטית, בלי לסכן את אחדותה הבסיסית של החברה. כלומר, קיומן של שני העקרונות מאפשר לרוב הקבוצות להשתתף בגלוי בהליך הפוליטי.

ואולם, הסובלנות והפלורליזם אינם ערכים מוחלטים. לא ניתן לממש בצורה מלאה את הייחודיות והשונות של הקבוצות - משום שמימוש מלא פירושו אנרכיה ואי-סדר.

ערך ההסכמיות

השאלות המרכזיות עליהן נענה בחלק זה הן:

- מהו ערך ההסכמיות?
- האם הסכמה רחבה היא תנאי לדמוקרטיה יציבה?

"כללי משחק"

★ מרבץ הכללים המוסכמים
המחזיקים על מנת לשחק עם
אחרים בדיוק, לשחק או לא
לשחק אחר?

אבירים טמפלרים משחקים שחמט
1282. ויקיפדיה.

מהו ערך ההסכמיות?

הסכמה רחבה (קונסנזוס) של האזרחים והקבוצות במדינה על נושאים מהותיים, כמו קיום המדינה, הגדרת אופייה וכללי המשחק הפוליטיים, כדי לחיות יחדיו, מבטאת את עקרון ההסכמיות.

מבחינים ברמות שונות של הסכמה בתחום הפוליטי והערכי

הרמה הראשונה, הרחבה ביותר מבחינת מספר האזרחים השותפים לה, היא ההסכמה המינימלית לעצם קיומה של מדינה. לאחר מכן מצטמצם מספר השותפים להסכמות:

- הסכמה על המסגרת של המדינה ומתן לגיטימציה לקיומה במסגרת גבולות קבועים.
- הסכמה על צורת המשטר ועל אופי המדינה, כלומר תמיכה בהיותה מדינה דמוקרטית וקבלה של כללי המשחק הדמוקרטיים.
- קבלת השלטון שנבחר בבחירות דמוקרטיות כשלטון לגיטימי.

ככל שעולה רמת ההסכמה על הערכים המרכזיים, הקובעים את אופיין של החברה והמדינה, וככל שגדלה הלגיטימציה לאופי המשטר ולשלטון, כך גדלה יציבותם של המדינה ושל המשטר הנוהג בה. לדוגמה: הדמוקרטיה האמריקאית יציבה, כיוון שיש הסכמה רחבה בין אזרחיה באשר לגבולות המדינה, למבנה הפוליטי הפדרלי שלה, לשיטה החוקתית, לחשיבותן של חירויות האדם ולשיטת הבחירות. בתוך המסגרת המוסכמת הזו מתקיימים מאבקי הכוח הכלכליים, החברתיים והפוליטיים בין מרכיבי החברה.

במדינה דמוקרטית הנוהגת על פי התפיסה הליברלית-רפובליקנית, שהלאומיות שלה אזרחית, האתוס המשותף שעליו יש הסכמה הוא "הטוב הכללי" הוא "הטוב המשותף" לכלל אזרחי המדינה. במדינה ליברלית-רפובליקנית, שהלאומיות שלה היא אתנית-תרבותית, יש הסכמה של הרוב על אתוס, מורשת ותרבות משותפים לרוב אזרחי המדינה. במדינה ליברלית-אינדיבידואלית אמנם אין תפיסת טוב קולקטיבית משותפת אך יש הסכמות סביב המחויבות לזכויות האדם והאזרח של היחידים ולעתים גם סביב האינדיבידואליזם כערך.²

במדינת ישראל שוררת הסכמה רחבה בין רוב האזרחים בדבר קיומה, אופייה הדמוקרטי והיותה מדינה יהודית. בצד ההסכמות הללו קיימות מחלוקות בנושאים מרכזיים, כגון: יחסי דת ומדינה, כינון חוקה כתובה וגבולות, וישנם מיעוטים המערערים גם על אופייה הדמוקרטי או היהודי של המדינה. יש הרואים במחלוקות אלה - שעדיין לא נמצא להן פתרון מוסכם - איום על יציבות המשטר הדמוקרטי.

2 ראו פרק י"א, "תפיסות דמוקרטיות ליברליות", בחלק השני.

מהו הסדר?

בשל חילוקי דעות עקרוניים, קיים לעיתים קושי להגיע להסכמות רחבה בין הקבוצות השונות המרכיבות את החברה. מנהיגי הקבוצות עשויים במקרה כזה להגיע **להסדר**, המאפשר לקבוצות לדבוק בתפיסות עולמן ויחד עם זאת לחיות יחדיו במדינה אחת, חרף חוסר ההסכמה. הסדר הסטטוס-קוו בישראל הוא דוגמה למודל ההסדרי. זהו מנגנון פוליטי, שנועד להסדיר את ענייני דת ומדינה על בסיס המצב שהיה קיים ערב הקמת המדינה - הסדר שנקבע בין המנהיגות החילונית למנהיגות הדתית של אותם ימים, ואושרר מאז בהסכמים קואליציוניים רבים.

האם הסכמה רחבה היא תנאי לדמוקרטיה יציבה?

גישה אחת בנושא זה טוענת, כי יש צורך בהסכמה של מרבית האזרחים על ערכי היסוד ועל קיומה של המדינה כדי לשמור על יציבותה. גישה אחרת טוענת שאין הכרח בהסכמה רחבה.

לא הכרחית הסכמה כללית

"יש הטוענים שקונסנזוס [הסכמות] בקרב כלל האוכלוסייה אינו תנאי הכרחי לדמוקרטיה יציבה, אך הסכמה על ערכי היסוד של הדמוקרטיה בקרב האליטה הפוליטית [השכבה השלטת] חיונית לקיום הדמוקרטיה. מחקרים מורים שאפילו בארצות הברית ובבריטניה יש מיעוט לא מבוטל שאמונתו בערכים הדמוקרטיים שברירת למדי. יציבות הדמוקרטיה מוסברת בנאמנותה של השכבה הפוליטית... לערכי היסוד של הדמוקרטיה".

(פרופ' בנימין נויברגר, דמוקרטיה ודיקטטורות: רעיונות, הקשרים, משטרים - כרך ראשון: דמוקרטיה, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2004)

★ בסביון אפר בתנאי יציבות לא דמוקרטיה אף כי בכוח.

פלורליזם והסכמות ביהדות

ביהדות קיימת לגיטימציה לריבוי דעות, אך הפלורליזם במקורות ובמסורת היהודית שונה במשמעותו מעקרון הפלורליזם במדינה הדמוקרטית המודרנית. המשנה והתלמוד שזורים מחלוקות על פירושה של ההלכה. הן מתאפשרות על בסיס ההסכמה שההלכה היא המסגרת החוקית-משפטית, המחייבת את כולם. במהלך הדורות אנו מוצאים מגוון דעות ופרשנויות וגם אופנים שונים של קיום ההלכה, המתבטאים בנוסחי התפילה ובמנהגים של העדות השונות.

"כשם שאין פרצופיהן של בני אדם דומין זה לזה, כך אין דעותיהן של בני אדם

דומין זה לזה, אלא כל אחד ואחד יש לו דעה בפני עצמו". (תלמוד ירושלמי, ברכות ט', א')

על פי ההלכה, לא זו בלבד שמכירים בלגיטימיות של ריבוי גישות, אלא מכירים אף בחשיבות של ריבוי הדעות. יש המשווים את מערכת ההלכה לתזמורת, ואת קשת הדעות השונות לכלי התזמורת, אשר רק בזכות מנעד הצלילים שלהם התזמורת יכולה לנגן מוזיקה עשירה ולמלא את ייעודה.

"וכל מחלוקת התנאים [חכמי המשנה] והאמוראים [חכמי התלמוד] והגאונים והפוסקים [חכמי ההלכה בתקופה שאחרי התלמוד], באמת למבין דבר לאשורו, דברי אלוקים חיים המה, ולכולם יש פנים בהלכה. ואדרבא זאת היא תפארת תורתנו הקדושה והטהורה, וכל התורה כולה נקראת שירה ותפארתה שיר היא, כשהקולות משונים זה מזה וזהו עיקר הנעימות". (הקדמת חיבורו של ר' יחיאל מיכלי הלוי אפשטיין, ערוך השולחן, הקדמה לחלק "חושן משפט").

אולם דעות ששוללות את מסגרת ההלכה אינן נהנות מלגיטימציה על פי המסורת ההלכתית.

צו פיוס

ויקיפדיה.

ארגון "צו פיוס" קם ב-1996, בתקופה של שבר עמוק בחברה הישראלית בעקבות רצח רבין - תחילה כמסע הסברה ועם הזמן כארגון שיוזם ותומך בתוכניות מפגש והידברות בין אנשים לאורך הקשת הדתית-חילונית (חילונים, דתיים, מסורתיים, חרדים) ובפעילות הסברה. "צו פיוס" מתמקד בעידוד מסגרות חיים משותפות, תוך יצירת חיבור על בסיס עוגנים קהילתיים, כמו גני ילדים ובתי ספר משולבים.

★ בסביון כ"ג מרחשון
פיוס" אחיזק בפלורליזם
והפסקאות בחברה הישראלית?

סיכום

הסובלנות, הפלורליזם וההסכמיות מאפשרים את ה"יחד ולחוד" של החברה במדינה. ההסכמיות מבטאת את היחד ואת המשותף, ואילו הפלורליזם והסובלנות מאפשרים את ה"לחוד", כלומר מימוש הייחודיות של הפרטים, ושל הקבוצות ותרבותן.

הערכים הללו חשובים לקיום זכויות האדם, שבהן נתרכז בפרק הבא.

תרגול

1. קראו את "מידות הסובלנות".

בחרו שתי מידות, והציגו אירוע המבטא אותן.

מתוך עשר מידות הסובלנות³

- יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך.
- אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו.
- קל להראות סובלנות למי שאתה מסכים איתו.
- סובלנות היא הנכונות להאזין למי שאתה מתנגד לדעתו.
- השימוש באלימות הוא תחליף עלוב לטענות ענייניות.
- אין לך אדם שאין לו דעה; אין לך דעה שאין לה מקום.
- אין הסובלנות תובעת שתבטל דעתך מפני חבריך, היא מונעת ממך לדרוש שיבטל את דעתו.
- זו כל תורת ישראל וכל תורת הסובלנות.

2. עיינו בהיגדים הבאים. האם תכניו של כל אחד מהם מבטאים את ערך הפלורליזם? נמקו.

- חילוקי דעות הינם אסון לעם ישראל. עליו להתאחד במאבק מול אויביו.
- "מצעד הגאווה" התקיים בירושלים למרות התנגדות של חרדים.
- העם נגד ההתנתקות.
- העם זקוק למנהיג חזק, שיעשה סדר.
- לצד ערוצי תקשורת ארציים פועלים ערוצי תקשורת מקומיים.
- בחגיגות יום העצמאות ניתן ביטוי לזרמים מוזיקליים ואמנותיים שונים.

3 ד"ר נתנאל לורך, מתוך חוברת של תנועת "סובלנות", תנועה לא מפלגתית למניעת אלימות.

3. קראו את שאלון העמדות המצורף.

- בחרו את התשובה הקרובה ביותר לעמדתכם, ונמקו.
- התחלקו לקבוצות של חמישה תלמידים, וקבלו בכל קבוצה החלטה מוסכמת.
- הסבירו כיצד בא עקרון הפלורליזם לידי ביטוי בהחלטתכם?

שאלון עמדות: חיים בחברה פלורליסטית

א. אילו היית מנהל רשות השידור, כיצד היית מחלק את זמן השידור בין המוזיקה המזרחית למערבית?

1. הייתי מקצה זמן שידור רב יותר למוזיקה מערבית.
 2. הייתי מקצה זמן ליצירות שבולט בהן שילוב שבין מזרח ומערב.
 3. הייתי מקצה זמן שוויוני למוזיקה מערבית ומזרחית, באותן תוכניות, זו לצד זו.
 4. הייתי מקצה זמן למוזיקה מזרחית ומערבית בתוכניות נפרדות.
- ב. אילו היית אוֹצֵר במוזיאון עירוני בעיר שחיים בה אמנים בני עדות ודתות שונות, כיצד היית מתכנן תערוכות?
1. מעדיף תערוכות לפי קני מידה אמנותיים מקצועיים.
 2. מרבה בתערוכות של יצירות המשלבות מוטיבים מערביים ומזרחיים, יהודיים וערביים.
 3. מציג אלה לצד אלה יצירות של בני עדות ולאומים שונים.
 4. מציג בתערוכות נפרדות יצירות אמנות לפי עדות ולאומים.

4. קראו את הקטע, והסבירו כיצד נפגע ערך ההסכמיות. נמקו.

"שוחרי טובתו של בית המשפט העליון מודאגים. קשה לִכְמֹת את התופעה במספרים וקשה גם להצביע על רגע יחיד שבו התרחשה המהפכה הזוחלת, אבל בקרב משפטנים מקננת תחושה שמעמדו של בית המשפט העליון בחברה הישראלית נשחק והולך.

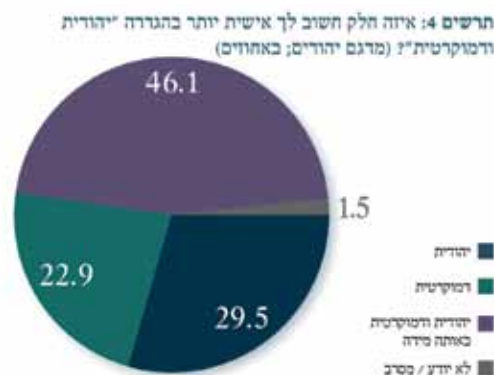
"לשחיקה יש מחיר: ככל שהחלטות העליון יהיו בלתי מקובלות יותר על מגזרים רחבים בציבור, כך יקשה עליו להגן על זכויות האדם ועל הדמוקרטיה בישראל".

(עידו באום, "משאגת אריה ועד עמנואל: האם הציבור איבד את האמון בבית המשפט העליון?", דה מרקר, 28.9.2011)

5. עיינו בתוצאות סקר "מדד הדמוקרטיה", שנערך על מדגם יהודי בחודש מרץ 2011. הסבירו איזו רמת הסכמיות באה

בו לידי ביטוי. השאלה היתה: **ישראל מוגדרת גם כמדינה יהודית וגם כמדינה דמוקרטית. אישית, איזה חלק מן ההגדרה**

חשוב לך יותר?

סקר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

הזכות

חופש

זכות לקניין
 המידע הביטוי
 לשוויון זכויות
 הציבור המוחשבה
 העיסוק הדת העיתונות
 לדעת האדם
 לשם לחופש
 לכבוד טוב התנועה
 לפרטיות

פרק ט"ו: עקרון זכויות האדם והאזרח

יום יבוא

יום יבוא, יום יבוא הוא קָרֵב והולך בנתיבו
לא יושפל שום אדם על גזעו וצבעו
יום יבוא, יום יבוא, הוא יבוא.

יום יבוא במהרה, פעמון החירות דרור יקרא
ושחורים ולבנים יתכנסו מסביבו
יום יבוא, יום יבוא, יום יבוא.

הוא קָרֵב, זה היום ועם בוקר נקום ופתאום,
גם אנחנו פתאום בני אדם ככולם, אז נדע,
הוא כבר בא, הוא כבר בא, הוא יבוא!
דן אלמגור

"כל בני האדם נולדו בני חורין
ושווים בערכם ובזכויותיהם".
(סעיף א' בהכרזת האו"ם לכל באי
עולם בדבר זכויות האדם)

"ויברא אלוהים את האדם,
בצלם אלוהים ברא אותו, זכר
ונקבה ברא אותם".
(בראשית א', כ"ז)

עקרון זכויות האדם והאזרח מנחה את המדינה הליברלית לפעול על מנת להגן על זכויות בני האדם החיים במדינה, ולאפשר להם מימוש מיטבי של זכויותיהם וחירותם.
השמירה על זכויות האדם מבטאת את הדמוקרטיה במובנה הרחב, כהשקפת עולם. זו התכלית הערכית של המדינה הדמוקרטית המודרנית, המשלבת בין הרעיון הדמוקרטי של ריבונות העם לבין הרעיון הליברלי של זכויות האדם.

זכויות האדם. Fotolia© v_rdesign

נכיר בפרק את רעיון זכויות האדם ואת אופן מימושו, בחמישה תת-פרקים:

בחלק הראשון נעסוק בערך כבוד האדם ובזכויות הטבעיות.

בחלק השני נדון בחובות האדם - כאדם וכאזרח.

בחלק השלישי - בהתמודדות המדינה הדמוקרטית עם מקרים של התנגשות בין זכויות ושל התנגשות בין זכויות לערכים ולאינטרסים ציבוריים.

בחלק הרביעי - בזכויות חברתיות.

בחלק החמישי נעסוק בהגנה על זכויות האדם.

חלק ראשון - הזכויות הטבעיות של האדם והאזרח

השאלות העיקריות עליהן נענה בחלק זה הן:

- מה מקורן של זכויות האדם?
- מהן זכויות האדם כאדם?
- מהן זכויות האדם כאזרח?

מה מקורן של זכויות האדם?

ומה ההבדל בין "זכות", שיש לפעול למענה, לבין "חירות", שצריך לא למנוע אותה.

את המונח "זכויות טבעיות" טבע הוגה הדעות ג'ון לוק, בן המאה ה-17, ומנה שלוש זכויות טבעיות: הזכות לחיים, הזכות לחירות וזכות הקניין.

המושג "זכויות אדם" מתקשר לתפיסת העולם ההומניסטית, הרואה באדם ערך חשוב ומרכזי, ולפיה בני האדם כולם הם יצורים תבוניים, חופשיים, שווים זה לזה בערכם ובזכויותיהם. כל בן אנוש ראוי לכבוד אנושי (dignity), ללא קשר לדתו, לצבע עורו או למינו. ערך כבוד האדם הוא המקור של זכויות האדם.

תפיסת העולם המעמידה את האדם במרכז התגבשה, כפי שכבר למדנו, כהגות מדינית במאות ה-17 וה-18 באירופה, אך את שורשיו של רעיון ערך כבוד האדם ניתן למצוא במקורות עתיקים יותר של ההיסטוריה האנושית, בעיקר בכתבי הדתות המונותאיסטיות.

הכרה אוניברסלית ברעיון התבססה ב-10 בדצמבר 1948, היום בו קיבלה עצרת האו"ם את "ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם", הכוללת זכויות רבות ומגוונות. ההכרזה נוסחה ואומצה מתוך הבנה שכדי להבטיח את כבוד האדם, וכדי להביא לכך שלא תחזור על עצמה רמיסת כבוד האדם, כפי שבאה לביטוי נורא במחנות הריכוז וההשמדה הנאציים במלחמת העולם השנייה, החברה האנושית חייבת להכיר ברעיון זכויות האדם, שעל פיו כל בני האדם חופשיים ושווים זה לזה בערכם ובזכויותיהם, אך גם לפעול להגשמתו.

"האדם תכלית לעצמו"

"כל התייחסות לזולת מחייבת לראות אותו כ'תכלית בפני עצמו' ולא רק ככלי להשגת מטרה".

(עמנואל קנט)

★ פסביו מדוץ ניתן לראות באמירה כזו את תמצית רצון צורך כבוד האדם.

שאלת חשיבה:

★ מה תצביע על פסביו כצורך כבוד האדם בדת המוסלמית? נאמן.

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם¹

היות והכרה של הכבוד הטבוע ושל הזכויות השוות והבלתי ניתנות להפרה של כל החברים במשפחת האדם הוא הבסיס לחופש, צדק ושלוש בעולם,

היות והתעלמות ובזו לזכויות האדם נשאו תוצאות של פעולות ברבריות, שזעזעו את מצפון המין האנושי, וההופעה של עולם שבו בני אנוש ייהנו מחופש דיבור ואמונה וחופש מפחד ורצון הוכרז כשאיתה הגבוהה ביותר של האנשים הפשוטים,

היות וזה חיוני, אם אדם לא אמור להיות נאלץ לפנות, כמפלס אחרון, למרד נגד עריצות ודיכוי, שזכויות האדם צריכות להיות מוגנות על ידי שלטון החוק,

היות וזה חיוני לקדם את ההתפתחות של יחסים ידידותיים בין עמים,

היות ובני האדם של האומות המאוחדות אישרו מחדש בכתב הזכויות את אמונתם בזכויות אדם יסודיות, בכבוד והערך של בן האנוש ובזכויות השוות של גברים ונשים, והחליטו לקדם קידום חברתי ותקנים טובים יותר של חיים בחופש גדול יותר,

היות ומדינות בעלות חברות התחייבו להשיג, בשיתוף עם האומות המאוחדות, את הקידום של כבוד כלל עולמי ושל שמירה על זכויות האדם וחירות יסוד,

היות והבנה הדדית של הזכויות האלו ושל חירויות היא בעלת החשיבות הרבה ביותר לשם מימוש מלא של ההתחייבות הזאת,

הטלה:

★ ציין בסמיך "הכרזה לכל באי עולם", המופיע
כאן, ובמקורות מידע לונג (ספרים, אתרי
אינטרנט), ופזיאן בקצרה לאל סיהות להביא
את ארגון האומות המאוחדות לחבר ולכבד
את הכרזה.

היות ולפיכך, האסיפה הכללית, מכריזה על ההצהרה הכלל
עולמית הזאת של זכויות האדם כתקן משותף של השגה לכל
העמים והמדינות, לתכלית שכל יחיד וכל חלק של החברה,
בשומרו על ההצהרה הזאת ללא הפסק במוחו, ישאף על
ידי חינוך והוראה לקדם את כיבוד הזכויות האלו והחירויות
ועל ידי אמצעים מתקדמים, לאומיים ובינלאומיים, להבטיח
את ההכרה והשמירה האפקטיבית והכלל עולמית, גם בין
האומות החברות עצמן ובין העמים של תחומים הנמצאים
תחת שיפוטם.

אבל הכרזה, חגיגית ומרשימה ככל שתהיה, אינה מספיקה. הצורך בהגנה על זכויות האדם הוא צורך קבוע ומתמשך,
המיושם הן באמצעים פורמליים, רשמיים, והן באמצעים בלתי-פורמליים, וולונטריים. בהקשר זה חשוב להדגיש כי בפרק
זה אנו לומדים את הרעיון המוסרי של זכויות האדם, שהוא אבן יסוד בכל דמוקרטיה ליברלית. כאשר באים ליישם את
הרעיון, עולים מטבע הדברים ויכוחים כיצד נכון להכריע במקרה נתון שבו מתנגשות שתי זכויות אדם או זכות אדם מול
אינטרס ציבורי חשוב, ומי היא הרשות השלטונית אשר צריכה לקבל את זכות המילה האחרונה בהכרעות אלה.

בשאלת ההכרעה המשפטית נדון בנפרד, כאשר נעסוק בענייני חוקה, בשער השלישי, כך שעלינו להבחין בין **זכויות**
מוסריות, שבהן אנו עוסקים בפרק זה, לבין **זכויות משפטיות** (זכויות שניתן לאכוף באמצעות מערכת המשפט), כאשר
נעסוק בזכויות המשפטיות המנויות בחוקי היסוד ובאיזון בין ובין ערכים אחרים.

1 הצהרת כורש - נחשבת להצהרת זכויות האדם הראשונה בהיסטוריה.

שני המובנים של המושג "זכות"

המושג "זכויות" מתייחס לשני מובנים: "זכות" ו"חירות". משמעות הזכות נבחנת לפי אופי המחויבות של הצד שכנגד, כפי שהגדיר המשפטן הופלד², בטבלה הנקראת על שמו - "טבלת הופלד":

הזכות	משמעות	אופי המחויבות של הצד שכנגד
זכות	חובת פעולה: קיומה של הזכות תלוי במחויבות של גורמים אחרים לפעול באופן אקטיבי כלפי בעל הזכות	
חירות	חובת הימנעות: על הצד שכנגד מוטלת חובה פאסיבית, סבילה, שלא להפריע לבעל החירות לממש את חירותו	

דוגמה לזכויות במובן של "זכות": המדינה מעניקה גמלת ניידות לאדם בעל מוגבלות, כדי שתתאפשר לו רכישת רכב מתאים. זכותו של בעל המוגבלות מתבטאת בחובתה של המדינה לספק לו את הגמלה הלכה למעשה, באופן אקטיבי.

דוגמה לזכויות במובן "חירות": חופש התנועה. משמעותה של חירות זו היא שאדם יכול לנוע בחופשיות לאן שיחפוץ. חובת המדינה במקרה זה היא להימנע מלהגביל את חופש התנועה של האדם וגם למנוע מאחרים לעשות כן, אך אין חובה לסייע באופן אקטיבי לבעל החירות לנוע. לכן, היא אינה חייבת לסבסד לו, למשל, רכישת רכב.

כדי למנוע מאנשים או גופים להפריע למימוש זכויות במובן "חירות", מחויבות רשויות השלטון לפעול, במטרה לאכוף על אחרים להימנע מלהפריע למימוש החירות.

הבנת ההבדל בין זכות במובן "זכות" לבין זכות במובן "חירות" מאפשרת דיון בזכויות לסוגיהן, ובדרכים שבהן הן יכולות להתממש.

מהן זכויות האדם כאדם?

לכל אדם, ללא הבדל דת, גזע, מין או עמדות פוליטיות, ישנן זכויות בסיסיות, אותן הוא זכאי לממש. הזכויות הבסיסיות, **זכויות היסוד** של האדם, הן זכויות טבעיות, הקודמות למדינה. הן שייכות לפרט מרגע לידתו, ואין למדינה זכות מוסרית לפגוע בהן או לשלול אותן באופן שרירותי וללא הצדקה. יתר על כן, תפקידה של המדינה הדמוקרטית להגן על זכויות אלה ולאפשר את מימושן.

מימושן של זכויות האדם הוא יחסי. כאשר זכויות מתנגשות עם זכויות אחרות, חירויות או אינטרסים של המדינה, הן נסוגות אלה מפני אלה. כך, למשל, על אף זכותו הטבעית של אדם לקניין, אין מדינה שלא פוגעת בזכות זו באמצעות גביית מיסים. זוהי בעצם פגיעה בזכות הקניין למען מטרה מוצדקת, של אספקת שירותים על ידי המדינה לאזרחיה.

שאלת חשיבה:

"אף אחד מאיתנו לא יוכל באמת להיות אדם, אלא אם כל בני האדם סביבנו יזכו לכך".

(חגי אלעד, אתר האגודה לזכויות האזרח. 12 בנובמבר 2012).

★ בסביון טצד מטאטא אמירה זו את רציון זכויות האדם.

מקובל להתייחס לשש זכויות טבעיות: הזכות לחיים, הזכות לחירות, הזכות לקניין, הזכות לשוויון, הזכות לכבוד והזכות להליך הוגן.

נבחן את הזכויות הטבעיות תוך התייחסות למגבלות אפשריות במימושו.

מיומנויות חשיבה:

מהו מיון?

קיבוץ פריטים על בסיס תכונות משותפות (קטגוריות).

מטרות השימוש במיומנות המיון:

- לארגן מידע.
- לשייך מידע חדש לקבוצות מוכרות.
- לאפשר הבנה טובה של רכיבי המידע ושל ההבדלים ביניהם.

מה נדרש מכם כדי לבצע מיון?

- לזהות את צורת המיון המתאימה ביותר, בהתאם למטרה ולמהות המידע.
- לזהות מאפיינים משותפים ליצירת קבוצות.
- לקבוע תבחינים ולשייך פריטים לפיהם.

פרק זה עוסק במיון סוגי זכויות: זכויות אדם טבעיות, זכויות אזרח, זכויות חברתיות וקבוצתיות.

הזכות לחיים ולשלמות הגוף והזכות לביטחון

הזכות לחיים ולשלמות הגוף היא זכותו של כל אדם שאחרים לא יפגעו בחייו, בגופו או בנפשו (זכות מסוג "חירות"). **הזכות לביטחון** היא זכותו של כל אדם לקבל מהמדינה הגנה מפני אחרים המבקשים לפגוע בזכותו לחיים ולשלמות הגוף.

הצורך להגן על חייו וביטחונו של האדם מתנגש לא פעם בערכים חשובים אחרים, ויוצר דילמה. * דילמות מוסריות שמתעוררות סביב הזכות לחיים קשורות לסוגיות כמו המתת חסד, הפלה מלאכותית, עונש מוות או טיפול בחולה סופני בניגוד לרצונו, ובמקום שיש התנגשות בין זכותו של אדם לחיים לבין זכויות אחרות - יש דרכים שונות להכריע איזו זכות גוברת.

לדוגמה: חוק החולה הנטשה למות (תשס"ו-2005) נועד להסדיר את הטיפול הרפואי בחולה על ערש דווי, תוך איזון ראוי בין ערך קדושת החיים לבין ערך האוטונומיה של האדם והחשיבות של איכות החיים.

* דילמה

ברירה; בחירה בין שני דברים מתנגדים; מצב מסובך וקשה לפתרון.

(המילון העברי המרוכז, אבן שושן, תשל"ב)

דילמה מוסרית היא מצב שבו נדרשת הכרעה בין שני ערכים חשובים, וכל החלטה שתקבל תפגע במידה כזו או אחרת באחד הערכים.

ביהדות, השיח הוא על חובות האדם ולא שיח של זכויות. אחת ההשלכות של שיח החובות היא ההתנגדות להתאבדות, כיוון שהחיים אינם זכות של האדם, וחובתו לשמור עליהם. כך, למשל: "וכן ההורג את עצמו, כל אחד מאלו שופך דמים הוא ועוון הריגה בידו". (הרמב"ם, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק ב', הלכה ב').

סמל ארגון אמנסטי.

Amnesty International Israel, Cc-by-sa-3.0.

שאלת חשיבה:

האם הזכות לחיים היא זכות מוחלטת?

ההתייחסות לאמרה שטבע ארגון זכויות האדם "אמנסטי":

★ מדוע אנחנו הורגים אנשים להורגים אנשים, כדי להראות להורג אנשים צב סטאל?

ב. מטרת הזכות: הזכות לפרטיות מבקשת למנוע השגה ופרסום של מידע על אדם ללא הסכמתו, כדי לאפשר לו לחיות את חייו ללא חשיפה, ואילו הזכות לשם טוב מבקשת למנוע פרסום מידע שקרי, שיש בו כדי להכפיש שמו של אדם ברבים, על מנת לאפשר לו לשמור על תדמיתו החיובית בעיני הציבור.

חוק איסור לשון הרע (תשכ"ה-1965) נועד להגן מפני פרסום שעלול:

1. להשפיל אדם בעיני הבריות או לעשותו מטרה לשנאה, לבוז או ללעג מצידם.
2. לבזות אדם בשל מעשים, התנהגות או תכונות המיוחדים לו.
3. לפגוע באדם במשרתו, אם משרה ציבורית ואם משרה אחרת, בעסקו, במשלח ידו או במקצועו.
4. לבזות אדם בשל גזעו, מוצאו, דתו, מקום מגוריו, גילו, מינו, נטייתו המינית או מוגבלותו.

לנתבע עומדת הגנת אמת בפרסום:

14. במשפט פלילי או אזרחי בשל לשון הרע תהא זאת הגנה טובה שהדבר שפורסם היה אמת, והיה בפרסום עניין ציבורי. חובת ההוכחה על האמת בפרסום ו/או על נחיצות הפרסום הפוגע מוטלת על הנתבע.

★ ציין מן הפניות אילו מהייתם בחוק?

★ ציין מן הפגנות החלוקה על פרסום מידע, ופסביו מידע, אדעתם, נטלי המחוקק הפגנות אלו?

שאלת חשיבה:

- ★ א. באלו מקרים, אדעתם, פרסום דבר מצדו של אדם בגין חלף אביצו צבירי על החוק מקוור פאיצו פכנות אלם טוב או פכנות אפרטיות?
- ★ ב. פאם, אדעתם, יל אפרסם מידע על מצבו הפריאותי של נכח ציבורי, כון ראל מאלו, נלא פאדינו, ראל רלות מקומית? נמקו את תלבוותם.

כבוד האדם בדתות המונותאיסטיות

בדת היהודית: החובה לשמור על כבוד האדם נובעת מהאמונה שהאדם נברא בצלם אלוהים.

במשפט העברי אסורים אמירת דברי גנאי גם כאשר הם אמת: "אי זהו רכיל זה שטוען דברים והולך מזה לזה ואומר כך אמר פלוני כך וכך שמעתי על פלוני, אף על פי שהוא אמת הרי זה מחריב את העולם. יש עוון גדול מזה עד מאוד, והוא בכלל לאו זה והוא לשון הרע, והוא המספר בגנות חברו אף על פי שאומר אמת". (הרמב"ם, דעות ז', הלכה ב').

רבי אלעזר המודעי אומר: "והמלבין פני חברו ברבים... אין לו חלק לעולם הבא". (אבות ג', י"א)

בדת הנוצרית: בברית החדשה מודגשת החובה להקפיד על הכבוד האנושי ללא הבדל דת, גזע, מין ומצב חברתי. בדרשותיו מבקש ישוע להמחיש ולהבהיר כי האדם באשר הוא אדם - לרבות החריג - זכאי לכבוד, לתמיכה ולאהבה. בין דבריו: "שמעתם כי אמר ואהבת לרעך ושנאת את אויבך, ואני אומר לכם, אהבו את אויבכם והתפללו בעד רודפיכם".

(מתי ה', 43-44)

בדת האיסלאם: על פי האיסלאם, כבוד האדם נובע מהאמונה שהאדם הוא נציג האלוהים עלי אדמות. בקוראן נאמר: "אכן הוקרנו את בני האדם, ונשאנו אותם ביבשה ובים, הנחלנו להם מכל טוב וביכרנו אותם על פני רבים מאשר יצרנו". (סורה 7, 70)

הקשרים בין בני האדם בנויים על זכויות וחובות מוסריות. האיסלאם מחנך את מאמיניו לנהוג כבוד והערכה לזולת, קטן כגדול, עני כעשיר, חלש כחזק, וכדברי הנביא מוחמד: "אין באומת האיסלאם מי שאינו מרחם על הקטן ואין מי שאינו מכבד את הזקן ואת המבוגר".

כבוד האדם בא לידי ביטוי גם בזכות לשם טוב ואיסור לשון הרע: "אל תדברו הרע איש על רעהו ואל תקראו איש איש את רעהו בכינויים מלעיגים". (סורה 44, 11)

וגם הזכות לפרטיות נמצאת בקוראן: "אל תיכנסו לבית זר לפני שתקבלו רשות ותדרשו בשלום יושביו... אל תיכנסו בלי רשות אל בית שתושביו אינם בו, כי בלא רשות אסור לכם להיכנס אליו". (סורה 24, 27)

בדת הדרוזית: הענקת הכבוד לכלל בני האדם הינה זכות מוסרית במורשת הדרוזית, וכבוד האדם מודגש בקרב בני העדה באופן מלא: אין הבדלים בין עשירים לעניים, חולים ובריאים.

סיוע לאחר בעת הצורך הוא זכות וחובה דתית, וכך גם מתן כבוד לבני דתות אחרות.

שאלה:

★ באם דואר, ובאם לורך תפיסת כבוד האדם בדמות האונות איטיות מצו לבהפיסה בדאוקרטיז?

הזכות לחירות

הזכות הכללית לחירות היא זכותו של כל אדם לחופש בחירה ולחופש פעולה. זכות זו נובעת מההכרה בעובדה שהאדם הוא יצור תבוני, אוטונומי, אחראי על גופו ועל חייו.

מהזכות הכללית לחירות נגזרות חירויות שונות:

הזכות לחירות המחשבה והדעה	הזכות לחופש העיסוק
הזכות לחופש המצפון	הזכות לחופש ממאסר שרירותי
הזכות לחופש הביטוי	הזכות לאוטונומיה
הזכות לחופש התנועה	הזכות לחופש ההפגנה
הזכות לחופש ההתאגדות ולחופש ההתארגנות	הזכות לחופש הנישואין
הזכות לחופש הדת (חופש דת וחופש מדת)	

כל אחת מהחירויות מהווה זכות בפני עצמה, ומתייחסת למצבים ייחודיים. נדון בהרחבה בחלק מהזכויות:

חירות המחשבה והדעה - זכותו של כל אדם לחשוב ולגבש לעצמו דעה, בכל נושא. לכל אדם יש חופש לקיים משא ומתן בינו לבין עצמו, ומתוך כך לגבש לעצמו דעה בכל עניין המצוי על סדר היום הפרטי או הציבורי: פוליטיקה, מוסר, דת, מדע ועניינים אישיים. זכותו של כל אדם להחזיק בכל דעה, גם אם היא אינה מקובלת.

חופש המחשבה והדעה הוא תנאי חיוני לכך שאדם יהיה אוטונומי, חושב וביקורתי. החירות לגבש דעה מבטיחה לאדם את כבודו העצמי ואת היכולת לגלות אחריות למעשיו ולהחלטותיו.

שאלת חשיבה:

"אין עקרון החופש יכול לדרוש שאדם יהיה חופשי לא להיות חופשי. להיות חופשי, אין פירושו שתינתן למישהו רשות להפקיר את החופש שלו".

(ג'ון סטיוארט מיל, על החירות, הוצאת מאגנס, תשנ"ח, עמ' 193)

★ פסביו את צמדת אל מאל ביחס
לאפלות לאדם יאכור עצמו
אצבדות

מטלה:

תנו דוגמה לחופש ביטוי באחד מהתחומים הבאים:

חופש ביטוי פוליטי חופש ביטוי אקדמי

חופש ביטוי אמנותי חופש ביטוי מסחרי

★ פסביו מדוץ חלוב לאפסל את חופש הביטוי במחומ
בו בחינת.

★ פסביו באלו מקרים ראוי, אפוא, לאפסל את חופש
הביטוי במחומ צפ.

הזכות לחופש הביטוי.
Fotolia© Eduard Härkönen.

חירות ביהדות

"רשות לכל אדם נתונה: אם
רצה להטות עצמו לדרך טובה
ולהיות צדיק הרשות בידו, ואם
רצה להטות עצמו לדרך רעה
ולהיות רשע הרשות בידו".
(רמב"ם, תשובה ה', הלכה א').

אהבת החקירה וידיעה

"אין ראוי להרחיק שום דבר
המתנגד אל דעתו, לאהבת
החקירה וידיעה... אף אם
הדברים הם נגד אמונתו ודתו,
אין לומר אליו: 'אל תדבר
ותסתום דברי פיך', שאם כן לא
יהיה בירור הדת".

(מהר"ל מפראג, באר הגולה, ירושלים:
תשל"א, באר שביעי, ק"נ-קנ"א).

חופש הביטוי - זכותו של כל אדם לבטא כל דעה,

רגש, אמונה או העדפה שירצה, בכל דרך שיבחר:
באמצעי תקשורת למיניהם, באמנות לסוגיה, בהפגנות,
בתקשורת בינאישית, בצורת לבוש ועוד.

חירות המחשבה והדעה מתייחסת לחופש הבחירה
של האדם - החופש לחשוב, לגבש דעה להחליט
ולהביע את עמדותיו.

וכך מגדיר נשיא בית המשפט העליון בדימוס, פרופ'
אהרן ברק, את זכותו של האדם לחופש ביטוי:

"חופש הביטוי הוא חירותו של אדם להשמיע את דעותיו שלו ולשמוע את
דעות זולתו. זו זכותו של אדם לקבל מידע ולהגיב עליו. זו זכותו של אדם
להפגין ולהתאסף. חופש ביטוי הוא גם הזכות לשתוק.

"חופש הביטוי כזכות אדם משתרע על כל הצורות של הבעת הביטוי (כגון
ספרים, סרטים, הצגות). הוא כולל את הביטוי בכתב ואת הביטוי בעל פה.
הוא כולל ביטוי במילים וביטוי במעשים. על כן צעדה או עמידה במקום, או
העמדת פסל, הם בגדר ביטוי.

"חופש הביטוי משתרע על כל תכניו של הביטוי (פוליטי, ספרותי, מסחרי או
אחר). חופש הביטוי משתרע על דעות מקובלות ועל דעות חריגות; על דעות
שאוהבים לשמוע ועל דעות מרגיזות וסוטות".

(אהרן ברק, שופט בחברה דמוקרטית, כתר נבו, 2004, עמ' 140-141).

חשיבותו של חופש הביטוי בחברה הדמוקרטית מתבטא במספר מישורים:

חופש הביטוי מאפשר גילוי האמת: ככל שישמעו יותר דעות, גם אם הן שקריות,
כך נתקרב לאמת. האדם, בהיותו יצור תבוני, יודע להבחין בין אמת לשקר. ככל
שיהיה האדם חשוף למידע ודעות רבים יותר - כך ידע לברור מתוכן את האמת.
חופש הביטוי דרוש על מנת לקיים את התהליך הדמוקרטי במדינה: כל הדעות
יכולות להישמע בתהליך הדמוקרטי, ומתאפשרים כך קבלת החלטות באופן
שקול וגם חילופי שלטון.

חופש הביטוי מאפשר לשמור על יציבות חברתית: הוא מקדם סובלנות וקבלת
השונה ומפחית מתחים ושסעים בחברה. מאחר שמתאפשר ביטוי לרוב הבעיות,
קטן החשש שהן יבואו לידי ביטוי באמצעים אלימים.

חופש הביטוי מאפשר הגשמה עצמית של הפרט: הוא מתייחס לאוטונומיה של
האדם, משמש אמצעי להגשמה עצמית, ואין לפגוע בו גם אם האדם שוגה. זכותו
של אדם לממש את עצמו בהבעת עמדתו - ללא תלות בשאלה אם עמדתו נכונה.
חופש הביטוי מאפשר פלורליזם תרבותי: כל קבוצה רשאית לפתח את עמדותיה.

חופש ההתאגדות וההתארגנות - זכותו של כל אדם לחבור אל אחרים כדי
להקים ארגון, או להצטרף ולהשתייך לקבוצות ולארגונים, במטרה לקדם ערכים
ואינטרסים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ואחרים.

* חופש ההפגנה, חופש המחאה וחופש האסיפה

מגלמים את זכותו של כל אדם להביע בפומבי, במקום ציבורי, לבד או עם קבוצת אנשים, את עמדותיו ורצונותיו ביחס לעניין שלטוני כלשהו.

** חופש העיתונות

תקשורת עצמאית, שאינה תלויה בשלטון או בגורמים אחרים אשר עלולים למנוע ממנה פרסום מידע לציבור, מותנית בקיומו של חופש עיתונות.

הזכות להפגין. Fotolia © Danomyte.

חופש ההתאגדות חיוני לקיום מפגשים ולשיתוף פעולה בין אנשים. ההתארגנות הקבוצתית מאפשרת לאדם להגיע להישגים שלא ניתן להגיע אליהם בדרך אחרת. כך, למשל, יש חשיבות להשתתפות הפוליטית המאורגנת של אזרחים, אם במסגרת מפלגתית ואם בקבוצות אינטרס, כדי להשפיע באופן יעיל יותר על החיים הציבוריים ולהביא לשינויים חברתיים ופוליטיים.

הקמתן של חברות בע"מ⁴, שהן חברות כלכליות, המאפשרות פעילות עסקית משותפת של מספר בני אדם, היא מימוש של זכות ההתאגדות במישור הכלכלי. הזכות לחופש התארגנות והתאגדות מאפשרת גם קיומם של ארגונים וולונטריים, בינלאומיים ומקומיים, ששמו להם למטרה להילחם נגד עוולות ופגיעות בזכויות האדם. ארגונים אלה חשובים במיוחד במדינות לא-דמוקרטיות, אך גם במדינות הדמוקרטיות פעילותם חיונית, בהיותם גורם מפקח ומבקר על פעולות השלטון.

הזכות למתוח ביקורת על השלטון ולפקח על פעולותיו באמצעים שונים, תוך מימוש **חופש ההפגנה וחופש המחאה, חופש האסיפה* וחופש העיתונות****. חירויות אלה מסייעות למימושן של **חופש הביטוי** בתחום הפוליטי.

לעירנות הציבור ולביקורת שלו על פעילות נבחריו ישנה חשיבות עצומה. כך עולה, למשל, מדברי שופטי בג"ץ, בעת שקיבלו עתירה נגד משטרת ישראל:

"חובתה של המדינה להגן על הזכות החוקתית לחופש ביטוי ולהפגנה היא בעלת שני פנים. ראשית, מוטלת על המדינה החובה שלא לפגוע בזכותו של אדם לחופש ביטוי ולהפגנה, כגון על ידי הטלת איסור על יכולתו לממש את זכותו... שנית, מוטלת על המדינה החובה להגן על הזכות לחופש ביטוי ולהפגנה..."

"בענייננו, משמעותה של החובה החיובית מתבטאת בחובתה של המדינה להקצות, בגבולות הסביר ובהתחשב באמצעים העומדים לרשותה ובסדרי העדיפויות שייקבעו על ידה, את המשאבים הנדרשים על מנת לאפשר את מימושה של הזכות לחופש ביטוי ולהפגנה".

(בג"ץ 2557/05, מטה הרוב נגד משטרת ישראל)

חופש המצפון - זכותו של כל אדם לאמץ לעצמו, לפי השקפתו, ערכים מוסריים הנובעים ממקורות שונים: דתיים, חילוניים, אישיים, תרבותיים או חברתיים. חופש המצפון מתממש בשעה שהאדם **פועל** על פי הערכים המוסריים שגיבש לעצמו, ומסרב לעשות מעשים הסותרים את צו מצפנו.

מימוש חופש המצפון של הפרט מתנגש לא פעם עם אינטרסים ויעדים של המדינה או של החברה - למשל, אזרח המגדיר עצמו "פציפיסט" (שומר שלום). מתנגד למלחמות ולפתרון סכסוכים בינלאומיים בשפיכות דמים), ומבקש בשל כך לפטור אותו מגיוס לצבא.⁵

4 חוק החברות (תשנ"ט-1999).

5 ראו בהרחבה פרק י"ח, "עקרונות שלטון החוק", בחלק השני.

הזכות לחופש דת כוללת שני היבטים: חופש דת וחופש מדת.

חופש דת הוא זכותו של אדם **לבחור** בדת מסוימת, **להאמין** בה, **להשתייך** אליה ולקיים את הטקסים, התפילות והמנהגים המתחייבים מן הדת שבחר.

חופש מדת הוא זכותו של אדם **להחליט** כי הוא אינו אדם מאמין, אינו מקבל את התוקף המחייב של דת כלשהי, וזכותו שלא יחייבו אותו להשתייך לשום עדה דתית ו**שלא יכפו** עליו לקיים פולחן. זכות זו כוללת גם את זכותו של אדם שלא יכפו עליו להמיר את דתו ולעבור לדת אחרת.

חופש התנועה - זכותו של **כל אדם** לנוע כרצונו, **בחופשיות**, ממקום למקום. זכותו של **אזרח** לצאת ממדינתו ולחזור אליה ללא הגבלה. בכל סוג של כליאה, מעצר בית, עיכוב יציאה מהארץ, צו איסור כניסה למקומות שונים או אשפוז בכפייה יש משום הגבלה של חופש התנועה.

שאלת חשיבה:

סעיף 6 של **חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו** אומר בין השאר:

א. כל אדם חופשי לצאת מישראל. ב. כל אזרח ישראלי הנמצא בחוץ לארץ זכאי להיכנס לישראל.

★ ציין והסביר את ההבדלים בין שני הפסוקים.

חופש העיסוק - זכותו של **כל אדם** לבחור לו מקצוע ולעסוק במקצוע בו בחר. זכותו לבחור בכל עבודה שירצה (כמובן, בתנאי שהמעסיק מעוניין להעסיק אותו, או במקרה שהוא עצמאי), ולפעול במקום, בזמן ובדרך הרצויים לו לשם הבטחת צורכי הקיום שלו ולהגשמה עצמית.

ככל זכות, גם זו אינה יכולה להתממש במלואה, בשל התנגשות אפשרית עם זכויות הזולת או עם ערכי המדינה. כך, למשל, המדינה מטילה מגבלות חוקיות על מימוש הזכות הזו במקצועות כמו רפואה, עריכת דין או נהיגת אוטובוס, המחייבים הכשרה מקצועית ורישיון עבודה.

"ואסור לגזול כל שהוא דין תורה, אפילו גוי עובד עבודה זרה אסור לגזלו או לעושקו, ואם גזלו או עשקו יחזיר". (רמב"ם, גזילה ואבידה א', ב').

קניין רוחני

"גדול שיאמר דבר בשם אומרו ולא יגזול דעת האומרו, כי גזילה זו יותר מגזילת ממון... ומה מאוד גדול עבירה זו בעיניי, האומר פשט הכתוב בספר, או אשר שמע, ולא מזכיר שם האומר או הכותב". (ר' ישעיה הלוי הורוויץ, שני לוחות הברית, מסכת שבעות דף קפ"ג, ע"ב).

הזכות לקניין

זכותו של **כל אדם** להיות בעל רכוש, **לצבור** רכוש ולשמור על הרכוש שברשותו - בין אם קיבל אותו בירושה ובין אם השיג אותו בעמל כפיו; זכותו **להחזיק** ברכושו ו**ליהנות** ממנו ללא התערבותם של אחרים, בלי שיילקח ממנו ובלי ייעשה בו שימוש בניגוד לרצונו. רכוש הוא כל נכס, חומרי או רוחני, שנמצא ברשות האדם ויש לו ערך לבעליו.

קניין חומרי הוא רכוש מוחשי השייך לאדם, כגון קרקע, בית, מכונית או כסף. **קניין רוחני** הוא רכוש הקשור ביצירה ובזכויות השימוש בה, כולל המצאה מדעית הרשומה כפטנט, מוזיקה, תוכנות מחשב, סרטים, מחקרים, מאמרים ויצירות ספרותיות. על המצאות ויצירות כגון אלה יש לאדם בעלות המכונה "**זכות יוצרים**". מי שבידו "זכות יוצרים" זכאי ליהנות מגמול כספי, אותו צריך לשלם מי שמבקש לעשות שימוש ביצירה. כל העתקה של מחקר, מאמר, ספר, מחזה, שכפול תוכנת מחשב, צריבת תקליטור של מוזיקה, הורדת סרט לצפייה מהאינטרנט ללא קבלת רשות מבעלי זכויות היוצרים - היא פגיעה בזכות הקניין.

הזכות לשוויון

הזכות לשוויון.
Fotolia© imagewell10.

הזכות לשוויון היא זכותו של כל אדם, ללא הבדל דת, גזע ומין, לקבל מהשלטונות יחס זהה, שווה ולזולתו, והיא נובעת מההכרה בערך השוויון, שעל פיו כל בני האדם שווים זה לזה בערכם ובזכויותיהם מרגע לידתם. המדינה חייבת לפעול על פי עקרון השוויון, התובע התייחסות זהה לכל בני האדם. כל התייחסות שונה של השלטונות - בשל צבע עור, השקפת עולם, דת, מעמד, מגדר או כל סיבה אחרת שאין לה הצדקה - נחשבת לאפליה פסולה. הכלל המנחה ליישום ראוי של עקרון השוויון מדבר על יחס שווה לשווים ויחס שונה לשונים.

עקרון השוויון מחייב באופן מלא את השלטונות, אך גם גופים פרטיים מחויבים בחלק מההיבטים של השוויון. כך, למשל, בעלים של מועדון פרטי רשאי לנהוג בפרוטקציה ולקבל את אחייניתו לעבודה במועדון למרות שיש מועמדים טובים ממנה אך מאידך אסור יהיה לו להפלות בין לקוחות המבקשים להיכנס למועדון בשל צבע עור, דת או נטיה מינית.

משמעויות שונות של שוויון

שוויון בפני החוק - מבחינת תוכן החוק, חובת הציות לו ואכיפתו. לדוגמה: חוק לימוד חובה (תש"ט-1949) מבטיח את זכותם של כל הילדים בישראל גילאי 3-18 לחינוך, מחייב את המדינה לספק את החינוך, ומחייב את ההורים לרשום את ילדיהם למוסד חינוכי מוכר - ללא הבדל בין המינים, מגזרים וקבוצות השתייכות.

שוויון פוליטי - מתבטא במתן זכות הצבעה שווה לכלל האזרחים, ללא הבדל דת, גזע ומין, בבחירות לרשויות השלטון, מה שיוצר שוויון ביכולת להשפיע על המערכת הפוליטית במדינה.

שוויון כלכלי-חברתי - קשור למדיניות החברתית-כלכלית של המדינה, וכך גם זכותו של הפרט לשוויון הזדמנויות. שאלת קיומה של זכות לשוויון במובן החברתי-כלכלי, כמו גם הדרך ליישומה ומשמעויותיה - שנויות במחלוקת. נעסוק בכך בהמשך הפרק, בדיון על הזכויות החברתיות ומקומן במדינה הדמוקרטית, וכן בדיון על התפיסות הכלכליות-חברתיות.⁶

הבחנה היא התייחסות שונה לגיטימית לבני אדם שונים, אשר השוני ביניהם מוצדק ורלוונטי (ענייני) לנושא ההתייחסות. מטבעם, בני האדם אינם זהים: הם שונים זה מזה במראם, בכישוריהם, ביכולותיהם ובצורכיהם המיוחדים. ה"רלוונטיות" קשורה לנורמות* המקובלות בחברה, והופכות את ההתייחסות השונה לגיטימית.

לא אחת קורה שמדינה פועלת במשך שנים על פי נורמות מסוימות, ומקיימת מדיניות של הבחנה על רקע של שונות רלוונטית כלשהי, אך המדיניות הזו הופכת עם הזמן לבלתי לגיטימית ונחשבת ל"אפליה פסולה", בעקבות שינוי בנורמות של החברה.

6 על התפיסות הכלכליות-חברתיות ראו פרק כ"א, "גישות חברתיות-כלכליות", בחלק השני.

* נורמה

התנהגות מקובלת בחברה נתונה. החקיקה והפסיקה מושפעות מהנורמות וגם משפיעות עליהן, באופן הדדי.

"נפרד" אינו "שווה"

עד שנת 1954 מקובל היה, בעיקר במדינות הדרום בארה"ב, כי מותר לספק שירותים נפרדים לקבוצות אוכלוסייה שונות, ובלבד שבני כל הקבוצות מקבלים שירות זהה. מדיניות זו, שכונתה "נפרד אך שווה", הצדיקה המשך קיומם של בתי ספר נפרדים והקצאת אוטובוסים נפרדים או מושבים נפרדים לשחורים וללבנים, ואף גובתה על ידי בתי המשפט כממלאת את דרישת השוויון. ב-1954 קיבל בית המשפט העליון תביעת הורים לילדים שחורים, שביקשו לרשום את ילדיהם לבית ספר שהיה מיועד ללבנים. הוא פסק כי המדיניות של "נפרד אך שווה" בחינוך אינה חוקתית, שכן חינוך נפרד הוא מפלה, וכי ההפרדה גורמת נזק לדימוי העצמי של התלמיד השחור, ולכן פוגעת בשוויון.

שונות רלוונטיות היא, למשל, שונות בגובה הציון הפסיכומטרי לשם קבלת מועמדים לפקולטה למדעים. העדפת בעלי ציון פסיכומטרי גבוה בהקשר זה תהיה בגדר הבחנה מותרת. לעומת זאת, השונות בציון הפסיכומטרי אינה רלוונטית לקדימות בתור לקבלת ספר מבוקש בספרייה, והעדפה של בעל הציון הגבוה בהקשר זה תהיה אפליה פסולה.

דוגמה למדיניות של הבחנה היא ההחלטה להעניק לילדים בעלי צרכים שונים התאמות בבחינות בגרות, כגון תוספת זמן והיבחנות בעל פה. ההבחנה בין תלמידים אלה לשאר התלמידים נעשית בשל סיבה מוצדקת, רלוונטית. ההתאמה מאפשרת לאותם תלמידים להתגבר על מכשולים העומדים בדרכם, מנטרלת את השפעתם, ויוצרת עבורם תנאים שווים להצלחה בבחינה. דוגמאות נוספות להבחנה: עובד שגילו מתחת ל-18 זכאי על פי חוק לתנאי עבודה שונים מעובד בגיר; בשירות המדינה זכאים הורים לילדים מתחת לגיל 12 לשעות עבודה מופחתות יחסית לשאר העובדים.⁷ התערבות השלטון באמצעות חקיקה **מבחינה**, המתייחסת לשונות רלוונטיות, היא, למשל, **חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות** (תשנ"ח-1998) ו**חוק הקלות לחירש** (תשנ"ב-1992).

העדפה מתקנת היא התייחסות שונה, **המטיבה עם קבוצות חלשות** באוכלוסייה, או עם קבוצות שרמת הישגים שלהן **נמוכה** במישור החברתי-הכלכלי והפוליטי ביחס לשאר האוכלוסייה. הסיבות לרמת הישגים הנמוכה יכולות להיות היסטוריות, התייחסות סטריאוטיפית שלילית (דעות קדומות) או קיפוח מתמשך.

מטרתה של ההעדפה המתקנת היא **לצמצם פערים חברתיים וכלכליים, לשנות יחס סטריאוטיפי של החברה לקבוצה חלשה, וליצור במוקדי ההשפעה שילוב של כלל המגזרים המרכיבים את החברה**. בחלק מהמקרים מדובר גם בבני קבוצות הסובלים מנחיתות בגלל עוול וקיפוח שקבוצת הרוב גילתה כלפיהם בעבר, כדוגמת היחס ההיסטורי לשחורים בארה"ב. במקרים אלה יש בהעדפה המתקנת גם משום פיצוי מוסרי על עוולות עבר. המדיניות נמשכת עד להשגת המטרה של צמצום הפער, כלומר **מוגבלת בזמן**.

* שריון

"בקרב העובדים בשירות המדינה, בכלל הדרגות והמקצועות, בכל משרד ובכל יחידת סמך, יינתן ביטוי הולם, בנסיבות העניין, לייצוגם של בני שני המינים, של אנשים עם מוגבלות, של בני האוכלוסייה הערבית, לרבות הדרוזית והצ'רקסית, ושל מי שהוא או שאחד מהוריו נולדו באתיופיה".

(חוק שירות המדינה סעיף 15א, מינויים)

הקצאת המשאבים לביצוע ההעדפה מתקנת עשויה להתבצע בסיוע לקבוצה כקבוצה או בהעדפת פרטים המשתייכים אליה, ובכך להבטיח ייצוג הולם של הקבוצה בפוליטיקה, באקדמיה, בתעסוקה ועוד. בכל מקרה, הפרט נהנה מההעדפה המתקנת רק מתוקף היותו בן הקבוצה שזכתה להעדפה.

סיוע גורף לקבוצה כקבוצה יכול להתבטא, למשל, בטיפול מערכת חינוך מקומית תוך הקצאת משאבים ייחודיים, או בעידוד התעסוקה באזור שבו מתגוררת הקבוצה החלשה, באמצעות הקמת מפעלים והנחות במיסים.

יישום המדיניות כלפי פרטים המשתייכים לקבוצה המועדפת נעשה בשתי דרכים עיקריות, שמטרתן להבטיח ייצוג הולם לקבוצה:

האחת - קידום בן הקבוצה החלשה על פני אדם מקבוצה אחרת, תוך חריגה מסדר הקדימות המבוסס על כישורים. לדוגמה: קבלה לעבודה בשירות המדינה.

השנייה - שריון* מקומות לבני הקבוצה המועדפת, גם אם אינם עונים על כל הקריטריונים הנדרשים. לדוגמה: שריון מקומות בפקולטה לרפואה לבני קבוצה מועדפת, גם אם הישגיהם נמוכים יותר מאלה של מועמדים מקבוצות אחרות, או שריון מקומות לנשים במפלגות ובהנהלות של חברות ממשלתיות, בשל תת ייצוג שלהן במערכות אלה.

7 תקש"ר 31.13 ו-35.1, נציבות שירות המדינה.

מטרת המדיניות של העדפה מתקנת, כפי שנוסחה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב:

הידעתם!?

מדיניות "העדפה מתקנת" הופעלה לראשונה בארה"ב. התנועות לקידום זכויות האזרח פעלו בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20 לקידום העדפה מתקנת, באמצעות הקצאה מחדש של משאבים ועל ידי חיוב חברות שזוכות בחוזים ממשלתיים לנקוט מדיניות של העדפה מתקנת בקליטת עובדים.

"במטרה לתת הזדמנות למועמדים שציוניהם נמוכים מסף הקבלה הנדרש לרכוש השכלה גבוהה, הופעל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב אפיק קבלה מיוחד למועמדים 'ראויים לקידום'.

"באפיק זה יתקבלו מועמדים שהוגדרו כ'ראויים לקידום' על פי אמות המידה של 'האגודה לקידום החינוך', וביניהן: אזור המגורים, בית הספר התיכון בו למד המועמד, רקע משפחתי, לרבות השכלת הורים, מספר הנפשות במשפחה ועוד.

"מספר המתקבלים באפיק זה מוגבל, ולא יעלה על 5% ממספר המתקבלים למחלקה".

("אפיק קבלה בהעדפה מתקנת - ראויים לקידום", אתר אוניברסיטת בן-גוריון).

המדיניות של העדפה מתקנת שנויה במחלוקת.

בין הנימוקים בעד:

- העדפה מתקנת משרתת את האינטרס החברתי בחיזוק אוכלוסיות חלשות, בצמצום פערים, בהשגת שוויון ובשילוב כלל המגזרים במוקדי ההשפעה במדינה. בכך, היא מאפשרת לחברה להרוויח מכישורונותיהם של אנשים שלא העדפה כזו לא היו מביאים את יכולותיהם לידי ביטוי בתרומה לחברה.
- מבחינה מוסרית ואנושית ראוי לעודד ולפצות אוכלוסיות שסבלו מעוול וקיפוח בעבר (רלוונטי רק למצבים שבהם אכן היה קיפוח).
- קבוצה מקופחת צוברת כעס ומרירות, שעשויים לגרום לחוסר יציבות במדינה מבחינה פוליטית וחברתית.

ובין נימוקי הנגד להעדפה מתקנת:

- קיומה של תחרות חופשית חברתית וכלכלית בין האזרחים, ללא התערבות המדינה, מקדמת את ערך החירות ומשיגה תוצאות מועילות יותר.
- התערבות המדינה וההעדפה המובטחת פוגעות במוטיבציה של בני הקבוצה המועדפת לקחת חלק בתחרות החופשית, להתאמץ ולהשקיע את מלוא המאמצים כדי להגיע להישגים בכוחות עצמם.
- העדפה מתקנת יוצרת אפליה פסולה כלפי מי שאינו משתייך לקבוצה שזוכה להעדפה, בעיקר כשמדובר בשריון מקומות.
- מדיניות של העדפה יוצרת דימוי שלילי לבני הקבוצה המועדפת. היא קובעת כביכול שיכולתם נחותה, ולכן הם אינם מסוגלים להתמודד בזכות עצמם ובתנאים שווים.

אפליה פסולה

התייחסות שונה, לא שווה, לבני אדם בעלי תכונות וצרכים דומים מסיבה שאינה מוצדקת, או לבני אדם שונים, כאשר השוני ביניהם אינו רלוונטי לנושא, היא **אפליה פסולה**. לדוגמה: אי-קידומו של אדם בעל כישורים מתאימים לתפקיד בכיר יותר רק בשל צבע עור הוא אפליה פסולה, משום שצבע העור אינו רלוונטי להתאמתו לתפקיד. כך גם פיטוריו של אדם מעבודתו עקב נטיותיו המיניות, מאחר שהן אינן רלוונטיות לעיסוקו. גם אי-קבלת אדם לעבודה בשל אמונתו הדתית, מוצאו, גילו, עמדותיו הפוליטיות או מקום מגוריו היא אפליה.

אפליה פסולה. איור: גדעון קיין.

שירות צבאי אינו תנאי לקבלה לעבודה

אפליה פסולה בתביעה שהגישו עובדים ערבים, אשר הועסקו כתצפיתנים וסיירים ברכבת ישראל על ידי חברת שמירה, ופוטרו. הפיטורים בוצעו לאחר שרכבת ישראל פרסמה מכרז חדש, בו הוגדר שירות צבאי כתנאי סף לעבודה בתפקידים אלה, והמפוטרים עתרו לבית הדין לעבודה. לטענתם, קריטריון השירות הצבאי אינו רלוונטי לתפקיד שבו הם מועסקים, ומפלה אותם לרעה.

לאחר הגשת התביעה הודיעה רכבת ישראל כי חזרה בה מדרישת השירות הצבאי והציבה קריטריונים חדשים, ביניהם: רציפות תעסוקתית, עבודה במשמרות, עבודה בארגון היררכי ואף ניסיון כסייר ו/או תצפיתן. בית הדין האזורי לעבודה בת"א קבע שגם תנאים אלה נגועים באפליה, קיבל את העתירה, וביטל את פיטורי העובדים. בהחלטה הודגש כי החוק אוסר אפליה - בין אם היא גלויה וישירה ובין אם היא עקיפה.

(אתר כל זכות)

★ *מה צוהבם אל פסיקת בית המשפט בנושא בקלי בין שירות צבאי לקבלה לעבודה. נחקר ומהבכר.*

ככלל, כל התייחסות שונה לבני אדם שונים, או לקבוצות שונות, מותרת אך ורק כאשר השונות שלהם מצדיקה התייחסות מיוחדת. מדובר אז בהבחנה מותרת או בהעדפה מתקנת, ולא באפליה פסולה.

שוויון ביהדות

"לפיכך נברא אדם יחידי בעולם, ללמד שכל המאבד נפש אחת מן העולם מעלין עליו כאילו איבד עולם מלא, וכל המקיים נפש אחת בעולם מעלין עליו כאילו קיים עולם מלא. הרי כל באי עולם בצורת אדם הראשון הם נבראים ואין פני כל אחד מהם דומין לפני חברו. לפיכך כל אחד ואחד יכול לומר: בשבילי נברא העולם." (רמב"ם, הלכות סנהדרין פרק י"ב, הלכה ג')

למה נברא אדם יחידי בעולם?

"כדי שלא יאמר אדם אבא גדול מאביך... ולהגיד גדולתו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד וכולן דומין זה לזה, ומלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא טבע כל אדם בחותמו של האדם הראשון, ואין אחד מהם דומה לחברו. לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר: בשבילי נברא: העולם" (בבלי מסכת סנהדרין, פרק ל"ז, ע' א')

אנו למדים כאן על חשיבותו של כל פרט ופרט, על ערך חיי כל אדם, על השוויון בין השווים, ועל שוויון בין השונים מתוך ההכרה בזכות להיות שונה.

הזכות לשוויון בנצרות

במכתב ששלח אל אנשי גלטיה (אזור שהיה אז פרובינציה רומית ונמצא היום במרכז טורקיה), כותב פאולוס: "ואין עוד יהודי ולא יווני, אין עבד ואין בן חורין, אין זכר ולא נקבה, כי כולכם אחד אתם". (פאולוס 3, 28).

הזכות לשוויון באיסלאם

שאלה:

★ הסבירו את צורך פלוריון בין בני האדם בדמות האנושות איטיות

לפי החדית* של הנביא מוחמד: "האנשים שווים כשיני המסרק". כולם שווים בפני חוקי ההלכה המוסלמית, והעדפה קיימת אך ורק על פי יראת אלוהים, ככתוב בקוראן בפרשת אלחוג'את: "בני אדם יצרנוכם זכר ונקבה, ועשינו אתכם לעמים ושבטים בעיני אללה, הוא הירא אותו ביותר כי אלוהים יודע ומבין". (סורה 49, 13)

בני האדם נבראו בצלם אלוהים על פי האיסלאם, כולם שווים, אין להפלות אדם בשל שפתו, ואין הבדל בין ערבי ללא ערבי, זולת האמונה והתפילה. "בני אדם, בראנוכם זכר ונקבה ועשינוכם לאומות ושבטים, למען תכירו איש את רעהו". הפניות בקוראן הן תמיד לזכר ולנקבה, אל "המאמינים והמאמינות". לאישה הובטחה זכותה בקניין והזכות להסדיר את ענייניה הכספיים והחומריים בעצמה.

*חדית: דברי הנביא מוחמד, שהועברו לפי המסורה המוסלמית.

הזכות לשוויון בדת הדרוזית

המורשת והדת הדרוזיות מחייבות את השוויון בין גברים לנשים, ולנשים מגיעה מחצית הירושה, בדומה לגברים. האישה הדרוזית רשאית לבקש גירושין וליזום אותם בבית הדין הדתי הדרוזי, ויכולה גם לשמש אפוטורפוסית לילדיה. לפי המורשת הדרוזית, אין הבדל בין אנשי הדת המכהנים בתפקידים דתיים לבין אחרים מבחינת המעמד האישי והחברתי, וכולם שווים.

הזכות להליך הוגן

הליך הוגן ביהדות

"אין לדיין לרחם בדין על דל, שלא יאמר: 'עני הוא זה ובעל דינו עשיר וחייב לפרנסו, אזכנו בדין ונמצא מתפרנס בכבוד'. 'ולא להדר פני גדול, שאם באו לפניו עשיר וחכם גדול עם עני והדיוט, לא יכבדנו ולא ישאל בשלומו, שלא יסתתמו דברי בעל דינו... אלא יחתוך הדין מיד לאמיתו". (שולחן ערוך חושן משפט, סימן י"ז סעיף י')

כל אדם שנמצא בהליך משפטי **זכאי** להגנה על זכויות היסוד שלו, כך שלא ייפגעו מעבר לנדרש לצורך קיום ההליך. חובת ההגנה על זכויותיו של האדם צריכה להנחות את המדינה בכל הליך משפטי, בין אם מדובר בהליך **פלילי**, הליך **אזרחי** או הליך **מינהלי-חוקתי**.

הליך משפטי **פלילי** מתחיל מרגע שאדם נחשד בביצוע עבירה, ומסתיים בריצוי העונש - אם נמצא אשם ונגזר דינו. בכל אחד מן השלבים עלולות להיפגע זכויות יסוד. לדוגמה, כאשר אדם נחשד בהפרת חוק יש הכרח לבדוק את החשד. כדי לעשות זאת צריכה המשטרה לבצע פעולות כגון איסוף מידע על החשוד, חיפוש בחפציו, כניסה לביתו ועוד. הפעולות הללו פוגעות בזכותו לפרטיות. כך גם בשלבים אחרים של ההליך המשפטי: **מעצר לשם חקירה**, הפוגע בחופש התנועה; הגשת כתב אישום ופרסום תוכנו, הפוגעים בזכותו של האדם לשם טוב (אם יימצא זכאי בתום המשפט).

הפגיעה המרכזית בזכויות מתרחשת כמובן בתוצאת המשפט, שעלולה לשלוח אדם לכלא, לקנוס אותו או לקחת רכוש שהוא מחזיק בו ולהעבירו לאחר. לפיכך

נדרש לוודא שההליך המשפטי אכן יבדוק בצדק ובהגינות אם מתקיימות הנסיבות המצדיקות את הפגיעה. פגיעות כאלה נדרשות בשל הצורך להגן על החברה מפני העוברים על החוק, והזכות להליך הוגן מבקשת להבטיח שלא ייפגעו זכויות היסוד של האדם יותר מכפי שנדרש לשם קיום ההליך המשפטי, וכי תוצאת ההליך המשפטי תישען על הליך אובייקטיבי ומבוסס.

כדי להבטיח קיומו של **הליך פלילי הוגן** ולמנוע פגיעה שרירותית, לא מוצדקת, בזכויות היסוד של האדם על ידי המדינה, ננקטים אמצעים שונים, שעוגנו בחקיקה. ביניהם:

- אין לערוך חיפוש בביתו של אדם ללא צו בית משפט.
- ניתן לעצור אדם לתקופה ארוכה רק באישור שופט (בישראל מחייב החוק את המשטרה להתייבץ בפני שופט ולבקש הארכת מעצר של חשוד בתוך 24 שעות מרגע מעצרו).
- אין להעניש אדם ללא משפט.
- חזקת החפות: אדם נחשב חף מפשע כל עוד לא הוכחה אשמתו.
- זכותו של אדם לדעת במה הוא מואשם. זכותו לקבל לידיו את כתב האישום ולעיין בראיות שעליהן מתבססות ההאשמות.
- זכותו של כל אדם להגנה משפטית, כלומר ייצוג משפטי הולם על ידי עורך דין (סניגור), ואם ידו אינה משגת - תמנה לו המדינה סניגור ציבורי.
- דיוני המשפט הינם פומביים, על מנת שתתאפשר ביקורת ציבורית (כל אדם רשאי להיכנס ולצפות בדיון משפטי), למעט חריגים הקשורים בצנעת הפרט, בגיל הנאשם (למשל, במקרים שבהם מעורבים קטינים) ובסיבות ביטחוניות. במקרים אלה מתנהל המשפט בדלתיים סגורות.
- המשפט מתנהל בפני שופטים בלתי תלויים: עצמאיים, נייטרליים ואובייקטיביים.
- זכותו של אדם לערער* על פסיקת בית משפט בעניינו לערכאה שיפוטית גבוהה יותר.
- לכל עציר זכות לתנאי מעצר אנושיים, שיהיה בהם כדי לשמור על כבודו ובריאותו.
- לכל אדם הזכות שהתביעה לא תשתמש נגדו בראיות שהושגו שלא כדין לדוגמה, האזנות סתר שבוצעו ללא היתר מבית המשפט.
- לכל אדם הזכות להיות נוכח בהליכים שהוא צד להם, ולהשמיע את טיעונו.
- זכותו של אדם שלא להפליל את עצמו. בתוך כך מוקנית לו זכות השתיקה** - במהלך חקירתו במשטרה ובמשפט עצמו.
- אין ענישה על מעשים שנעשו בעת שבה הם נחשבו לחוקיים.
- אסור לשפוט אדם פעמיים על אותה עבירה (גם אם התגלו ראיות חדשות הנוגעות לאותה עבירה).
- בהליך **אזרחי**, הזכות להליך הוגן נשמרת, למשל, על ידי חובתם של הצדדים לגלות זה לזה מסמכים רלוונטיים למשפט, שהם מחזיקים זה כנגד זה, כדי לאפשר הכנת תשובות מתאימות.
- בהליך **מינהלי-חוקתי**, הזכות להליך הוגן מיושמת בעצם האפשרות העומדת בפני כל אדם, אם הוא חש נפגע מפעולה או מחדל של רשות שלטונית, לפנות לבית המשפט בבקשת סעד.

הגנה מן הצדק

חוק סדר הדין הפלילי מאפשר לנאשם לפנות לבית המשפט בבקשה לביטול המשפט, בטענה שהגשת כתב האישום או ניהול ההליך הפלילי עומדים בסתירה מהותית לעקרונות של צדק והגינות משפטית. למשל, במקרה בו חשוד טוען כי הוכה במהלך החקירה והודה רק עקב כך באשמה. בית המשפט יבטל את כתב האישום רק אם השתכנע שאכן יש במקרה פגיעה חמורה בעקרונות הצדק וההגינות המשפטית, ורק אם לא נמצאה כל דרך אחרת שתאפשר למזער את הנזק שנגרם לחשוד.

* זכות הערעור

מנגנון אשר נועד לצמצם את האפשרות שאדם יהיה קורבן לטעות או לשיקול דעת שגוי. זכות הערעור מוצאת ביטוי גם מחוץ לכותלי בית המשפט, במקרים "מעין שיפוטיים". למשל: ערעור על תוצאות מבחן בבית הספר או ערעור על החלטה לפיטורין ובקשת שימוע במקום עבודה.

** זכות השתיקה

נועדה לאפשר לחשוד או לנאשם לשתוק ולא להשיב על שאלות חוקריו, כדי להימנע מהפללה עצמית. העיקרון המשפטי המקובל הוא כי נטל הוכחת האשמה מוטל על התביעה, ואם היא לא הצליחה להוכיחה - הנאשם לא יורשע. אדם אינו נדרש להוכיח את חפותו, וודאי שלא לסייע לתביעה להוכיח את אשמתו.

משפט צדק באיסלאם

האיסלאם מצווה על העוסקים במשפט לשפוט משפט צדק. דוגמה לכך אפשר למצוא בפסוק: **"ואם תשפטו בין האנשים, שפטו בצדק"** (הקוראן, סורה הנשים, 58).

יש להקפיד על עצמאות השופטים ולהימנע מכל התערבות בעבודתם, וכבר משחרר האיסלאם הקפידו השופטים לשמור על עקרון השוויון בפני החוק. ממחיש זאת סיפור מימי החליף עלי בן אבו טאלב: גלימתו של החליף נפלה ממנו, ואחד מאנשי החסות לקחה לעצמו, וטען שהיא שייכת לו. אמר החליף: **"המשפט הוא שיפסוק בינינו. נפנה אל השופט"**. לאחר ששמע את שני הצדדים, דרש השופט מהחליף ראייה לצדקת טענתו. אלא שלא היתה לחליף ראייה כזו, ולכן נאלץ השופט לפסוק לטובת איש החסות. השתאה האיש לשמע פסק הדין, שהוא עצמו לא פילל לו, ואמר: **"עיד אני שזה פסק דין של נביאים. החליף פונה יחד איתי אל השופט, וזה פוסק לטובתי נגדו, אף על פי שהוא יודע שאין החליף משקר"**.

(על פי עבאס מחמוד אלעקאד, גאוניות האימאם עלי)⁸.

הזכות להליך משפטי הוגן.
Fotolia© Andrey Burmaki.

זכויות הילד (ומדוע צריך לנסח זכויות מיוחדות לילדים)

שיח הזכויות מבקש להדגיש גם את זכויות הילד, כדי לחזק את ההבנה שלילד, כמו לאדם הבוגר, יש זכויות שהוא זכאי לממש, וזכויות אלה צריכות להיות מוגנות על ידי המדינה. ברוח זו התקבלה באו"ם בשנת 1989 האמנה הבינלאומית לזכויות הילד,⁹ המדגישה את היותו של הילד אינדיבידואל, למרות תלותו בעולם המבוגרים הסובב אותו, תוך הבנה שהילדות זכאית לתשומת לב ולסיוע מיוחדים.

האמנה מכירה בזכותו של כל ילד להכנה מלאה לקראת חיים עצמאיים, ולחינוך ברוח השלום, הכבוד, הסובלנות, החופש, השוויון והסולידריות.

למרות שאין לאמנה הבינלאומית הזו כשלעצמה כל תוקף מחייב, במדינת ישראל נחקקו חוקים מחייבים שונים העוסקים בילדים ונוער, ומטרתם להגן על זכויותיהם. למשל, חוק העסקת בני נוער (המגדיר את התנאים שבהם ניתן להעסיק נערים, כולל התייחסות לגיל, לסוג העבודה, שעות העבודה ועוד), חוק חינוך חובה וחוק הגנה על קטינים וחסרי ישע.

אחד האמצעים שנועדו להגן על זכויות הילד בישראל הוא הוועדה לזכויות הילד. זוהי אחת מוועדות הכנסת, שעוסקת בקידום מעמד הילדים ובני הנוער, במטרה לממש את זכויותיהם ברוח האמנה הבינלאומית לזכויות הילד - לרבות מימוש העקרונות של טובת הילד, אי-אפליה, הזכות להתפתחות בתנאים נאותים וזכותם של ילדים ובני נוער להשמיע את דעתם ולהשתתף בעניינים הנוגעים להם.

זכויות הילד. Fotolia© boomingpie.

8 על פי אל-עקאד, עבאס מחמוד, **עבקריית אל-אמאם עלי** בעברית: גאוניותו של האימאם עלי, בירות: דאר אל-כתאב אל-ערבי, 1967, עמ' 46.
9 האמנה בדבר זכויות הילד, 1989.

מהן זכויות האדם כאזרח?

עד כה התייחסנו לזכויות האדם באשר הוא אדם. נעבור כעת לדון בזכויות האזרח - זכויותיו של האדם כאזרח במדינתו. בדומה לזכויות אדם, גם זכויות האזרח הן זכויותיו של הפרט, אך בשונה מזכויות האדם הבסיסיות, השייכות לכל אדם באשר הוא, זכויות האזרח מוקנות לאדם רק במדינה שבה הוא אזרח.

שאלת חשיבה:

★ האם מותר למדינה דמוקרטית לשלוט
מאסיבית את זכות הבחירה ארציות
פלאטון?
הצגה לניו יורק אינסוס מחדש.

זכויות האזרח

הזכות לבחור
הזכות להיבחר
הזכות להתארגן במפלגה ולהשתתף בניהול ענייני המדינה

זכויות אזרח, המכונות גם זכויות פוליטיות, קשורות לניהול המסגרת המדינית, והן הביטוי המעשי של עקרון שלטון העם במדינה הדמוקרטית המודרנית, בה נוהג ממשל ייצוגי.

לכל אזרח יש זכויות יסוד:

הזכות לבחור את נציגיו לשלטון,

הזכות להיבחר לרשויות השלטון, ולהיות מעורב ומשפיע על התנהלות המדינה ועל פעולות נציגיו ברשויות השלטון.

הזכות להתאגדות פוליטית - כלומר להקים ו/או להיות חבר מפלגה, ומכאן שזכותו, ואף חובתו, להשפיע על הדרך בה מתנהלת המדינה.

הזכות לחופש הביטוי - כפי שכבר למדנו, חופש הביטוי הוא זכות אדם טבעית שאינה מוגבלת לאזרחים בלבד. יחד עם זאת, לזכות לחופש הביטוי יש משקל חשוב גם בהיבט של זכויות האזרח: ללא הזכות להציג עובדות בפני הציבור, להביע דעות באופן חופשי, לשכנע ולהשתכנע, אין משמעות לזכות לבחור ולהיבחר. לכן, גם נגזרות של הזכות לחופש הביטוי כמו **חופש העיתונות וזכות ההפגנה** יש חשיבות רבה במסגרת זכויות האזרח להשתתף בתהליכים הדמוקרטיים במדינה, לצד היותן נגזרות של זכות האדם הטבעית לחופש הביטוי.

בנוסף, כלים חשובים המסייעים במימוש זכויות האזרח הם עקרונות **השקיפות וחופש המידע** אשר מחייבים את השלטון לפעול באופן גלוי כלפי האזרחים ולגלות להם מידע המצוי ברשותו אם הם דורשים זאת (למעט במקרים שבהם הדבר פוגע בערכים אחרים כמו ביטחון או פרטיות).¹⁰ מדובר בשני עקרונות מתחום המשפט המינהלי, אשר מחייבים את הממשלה והשלטון המקומי, למרות שאינם נכללים ברשימת זכויות האזרח הותיקות. אך בכל זאת, הם בוודאי תורמים רבות למימושן של זכויות האזרח מכיוון שהמידע אודות פעולות השלטון חיוני בכדי שאזרחים יוכלו לבקר את פעולותיו של שלטון קיים (במסגרת חופש הביטוי וחופש העיתונות) ויוכלו להחליט באופן מושכל אם להחליפו או לבחור בו שוב (במסגרת הזכות לבחור והזכות להיבחר).

חובת המדינה להגן על כל הזכויות הללו, ולאפשר לכל אזרח את מימושן המיטבי. המדינה הדמוקרטית אינה רשאית לשלול או לפגוע בזכויות אלה באופן שרירותי וללא הצדקה. יתרה מכך, המדינה חייבת ליצור את התשתית שתאפשר את מימוש הזכויות.

מימושן של הזכות לבחור ושל הזכות להיבחר מתקשר לערך החירות ולערך השוויון כאחד: חירות פוליטית ושוויון פוליטי. הרעיון הדמוקרטי, על ערכי החירות והשוויון שבו, אוסר אפליה על רקע דת, גזע ומין. למרות זאת, על הזכות לבחור והזכות להיבחר נאבקו עוד במאה ה-20 קבוצות שהופלו לרעה במדינותיהן והודרו מהמערכת הפוליטית. כזה היה מצבן של הנשים במדינות אירופה, למשל, שם הותרה זכות ההצבעה שלהן בהדרגה. שווייץ היתה האחרונה במדינות אירופה שהנהיגה זאת, רק ב-1971.

תרגול

1. קראו את מילות השיר "יום יבוא" מאת דן אלמגור, הפותח את הפרק:
 - הציגו את ערך כבוד האדם.
 - ציינו שלושה מושגים המופיעים בשיר, אשר ניתן להסביר באמצעותם את ערך כבוד האדם. נמקו תשובתכם.
2. לפניכם שורת דוגמאות המתארות פגיעות בזכויות אדם ואזרח.
 - מיינו את הדוגמאות לפי סוגי הזכויות (ראו בפרק זה, עמ' 172, הנחיות לביצוע מיומנות המיון).
 - הסבירו את הזכות שנפגעת בכל דוגמה. נמקו תשובתכם.
 - א. השמעת דברים מעליבים ופוגעניים כלפי תלמידה בבית הספר.
 - ב. מניעת מפגש עם עורך דין לאדם החשוד בפשע.
 - ג. פיטורי עובדת בשל דעותיה הפוליטיות.
 - ד. איסור קיום הפגנה בטענה שאין למשטרה כוח אדם מספיק לשמור על הסדר.
 - ה. איסור יציאה לחו"ל של אזרח החשוד בהתארגנות אסורה.
 - ו. העתקת שירים מדיסקים של זמרים והפצתם.
 - ז. הצבת קלפי שאינה נגישה לנכים הרשומים להצבעה בה במערכת הבחירות.
 - ח. מכירת משקאות אלכוהוליים אסורה כליל לבני נוער, ומותרת למבוגרים רק עד השעה 23:00.
3. משרד המשפטים התחייב לשריין מקומות עבודה למתמחים בעריכת דין עבור עולים חדשים מאתיופיה, ערבים ובעלי מוגבלויות. הצעד נועד לפתור את בעיית הסטודנטים למשפטים מקרב אוכלוסיות אלו, המתקשים למצוא לעצמם מקומות התמחות.
 - ציינו והציגו את **המדיניות** (הבחנה או העדפה מתקנת) שנקט משרד המשפטים. הסבירו כיצד מדיניות זו באה לידי ביטוי בקטע.

4. קראו את הקטע.

- מיינו והסבירו את הטענות בנושא העדפה מתקנת לנשים במערכת הפוליטית.
- מה עמדתכם בנושא הענקת העדפה לנשים במערכת הפוליטית? נמקו את תשובתכם תוך התייחסות למציאות הפוליטית בישראל.

"הצבת מכסות ייצוג מעוררת כמה שאלות עקרוניות, ופותרת פתח לטיעונים הבאים: שיטת המכסות עדיין מפלה, בכך שהיא עלולה לפגוע בגברים ולקדם משיקול מגדרי מועמדות לא ראויות על חשבון מועמדים ראויים; עלול להיווצר מצב שבו נשים ייאבקו ביניהן על המקומות המובטחים להן בזירה הנשית, במקום לשתף פעולה; בהקצאת מכסות ייצוג מינימליות יש מן ההמעטה בערך המין הנשי, והיא עלולה להנציח מצב של קיפוח ושל הצגת הנשים כמגזר חלש, שזקוק להגנה חיצונית; בחירה מתוך העדפה מתקנת מורידה מערכה של הנבחרת, הסובלת מדימוי של מי שהגיעה למקומה בחסד ולא בזכות.

"טיעונים אלה חשובים כשלעצמם, אך אין בהם כדי להסתיר כמה עובדות בסיסיות: נשים עדיין מהוות מיעוט משמעותי בזירות הפוליטיות החשובות; במקומות שבהם יושמו מכסות ייצוג לנשים - ייצוגן השתפר בצורה משמעותית; ללא יישום העדפה מתקנת, לפחות כשלב ראשוני וזמני, סיכויי נשים להגיע לעמדות השפעה ולהוות מסה קריטית, שתוכל להשפיע על מדיניות ועל תהליכי קבלת ההחלטות - קלושים למדי".

(מכסות ייצוג לנשים: האם לנקוט העדפה מתקנת?, המכון הישראלי לדמוקרטיה, פרלמנט, גיליון 35)

חלק שני: חובות האדם - כאדם וכאזרח

שאלה:

בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם נאמר בסעיף כ"ט:

1. כל אדם יש לו חובות כלפי הכלל, כי רק בתוך הכלל נתונה לו האפשרות להתפתחות החופשית המלאה של אישיותו.

2. לא יוגבל אדם בזכויותיו ובחירויותיו, פרט לאותן הגבלות שנקבעו בחוק על מנת להבטיח את ההכרה בזכויות ובחירויות של הזולת ואת יחס הכבוד אליהן, וכן את מילוי הדרישות הצודקות של המוסר, של הסדר הציבורי ושל טובת הכלל בתוך החברה הדמוקרטית.

★ מדוע, לדעתך, חלש פיפ"א את פפ"צ?
לפד"ל את נולד בחובות? נאמן.

חובות האדם

כאדם
חובות כלפי הזולת

זכויות האזרח
חובות כלפי המדינה

לכבד את זכויות וחירויות האחר
להימנע מפגיעה בהן
לפעול למימושן
לנהוג בסובלנות

לציית לחוקים
להיות נאמן למדינה
להשתתף בבחירות
לשלם מיסים

השאלות המרכזיות בחלק זה הן:

- מהן חובות האדם כאדם?
- מהן חובות האדם כאזרח?

מהן חובות האדם כאדם?

חובתו הבסיסית של האדם היא כלפי זולתו. החובה המוסרית היא לאפשר לכל אדם אחר את מימוש זכויותיו הטבעיות, לא לפגוע בזולת ובזכויותיו, לכבד את זכויות האחר, לנהוג בסובלנות.

מהן חובות אדם כאזרח?

חובות האדם כלפי המדינה שבה הוא חי הן חובות האדם כאזרח. הן נובעות מעצם היותו חלק מן העם הריבון ומאחריותו לקיום המסגרת המדינית יחד עם שאר האזרחים.

חובת האדם כאזרח היא **לציית לחוק**¹¹ (מבחינה משפטית החובה לציית לחוק נאכפת גם על מי שאיננו אזרח, אך בפרק זה אנו עוסקים בחובות מוסריות, ובהיבט הזה יש חובה מוסרית מיוחדת לאזרחים). חובות נוספות הן, למשל, **תשלום מיסים**, המאפשרים לשלטון לנהל את ענייני המדינה, לשמור על הביטחון להעניק לציבור שירותים חיוניים, וחובת **הנאמנות למדינה**. מילוי החובות האזרחיות מבטא את הנאמנות הזו, שכן האזרח תורם לשמירת המסגרת המדינית שהוא שותף ביצירתה - ושותף באחריות להמשך קיומה.

חובות מוסריות אלה הופכות ל**חובות משפטיות מחייבות** רק כאשר המדינה הופכת אותן ל**חובות מכוח החוק**. כך, לדוגמה, החובה האזרחית להשתתף בהגנה על המדינה הפכה במדינות רבות לחובת גיוס לצבא מכוח החוק. המשך קיומה של המסגרת המדינית הדמוקרטית מחייב מימושן של זכויות האזרח ושל חובות האזרח גם יחד. למשל, חובת המדינה להבטיח את זכותו של כל אזרח לבחור היא תנאי הכרחי אך לא מספיק. מנגד, חשוב שהאזרח אכן יצביע בבחירות.

11 על משמעות החוק בדמוקרטיות המערביות וחשיבות הציות לחוק לשם שמירת המסגרת המדינית ראו בפרק י"ח, "עקרון שלטון החוק", בחלק השני.

צו גיוס.

Fotolia© Boians Cho Joo Young.

גם בישראל עוגנו חובות אזרחיות בחוק:

- **חובת תשלום מיסים** מעוגנת, בין היתר, בפקודת מס הכנסה, בחוק הביטוח הלאומי ובחוק ביטוח בריאות ממלכתי.
- **חובת שירות ביטחון** מצויה בחוק שירות ביטחון, המחייב כל אזרח או תושב קבע בגיוס לצה"ל, למעט מי שהמדינה פטרה אותו מגיוס.
- **חובת הנאמנות למדינה** מעוגנת בחוק העונשין, המגדיר עבירות הפוגעות בריבונות המדינה ובביטחונה, וקובע את העונש הצפוי לאזרח שנמצא אשם בהפרת חובת הנאמנות למדינה.

האם בסמכות המדינה לשלול את זכויותיו של פרט שאינו ממלא חובה?

במצבים שבהם אדם אינו ממלא את חובותיו, עולה השאלה אם יש למדינה סמכות לשלול את זכויותיו. למשל, למנוע השתתפות בבחירות ממי שאינו משלם מיסים.

קיימות גישות שונות לנושא, במדינות דמוקרטיות שונות. האחת היא שבמסגרת השקלול והאיזון הראויים, המדינה יכולה לפגוע בזכותו של פרט, בתנאי שיש קשר ברור ורלוונטי בין הזכות הנפגעת לבין החובה שהופרה. ובכל מקרה, הענישה על אי-מילוי חובה צריכה להיות מידתית, ויכולה להתבצע רק על פי חוק ובהלימה לעבירה.

יש מדינות הפוגעות בזכויות ללא קשר בין החובה שהופרה לזכות שנפגעת. לדוגמה, מדינות בודדות שוללות את זכות ההצבעה מאסירים, לעומת מדינות שמאפשרות גם לאסירים להצביע.

בנושא **שלילת אזרחות** מאמצות מדינות רבות בחקיקה את האפשרות לשלול את אזרחותם של מי שפוגעים במדינה, וחוקים אלה מופעלים לא אחת כלפי פעילי טרור. במדינות רבות, ובהן ישראל, קיימות הגבלות לגבי שלילת אזרחותו של מי שאין בבעלותו אזרחות נוספת.

התפיסה הדתית מקדימה את החובה לזכות

"קשה לדבר על 'זכויות האדם' במסורת המשפטית היהודית, מן הסיבה הפשוטה שמסורת זו היא משפט דתי... משפט כזה, מטבע הדברים, אינו מעניק זכויות אלא מטיל חובות. משפט שאלוהים נותן מורכב מ'מצוות'. החוקים קובעים חובות. וכל מה שקיבלו עליהם במעמד הר סיני, בחינת 'נעשה ונשמע', היה ונשאר משפט המטיל אך חובות. המילה 'זכות' במשמעותה המודרנית, של 'מה שמגיע לי', איננה מצויה, לא במקרא ולא בתלמוד ...

"בכל זאת, כאשר מחוקק מטיל חובה או אוסר לעשות מעשה, משתמע מכללל שהוא גם מעניק זכות. מן האיסור של 'לא תרצח' משתמע שיש לאדם אחר 'זכות' לחיות, וכדי שזכותו לחיות לא תיפגע, אסור לי לרצוח אותו. כשנאמר לי 'לא תגנוב', משתמע (אם כי הדבר אינו כתוב בתורה) שיש לזולת 'זכות' קניין ברכוש. אם אני מצטווה להחזיר אבידה, ברור שהדבר שמצאתי אינו שלי אלא של מי שאיבד אותו, ולאדם ההוא יש 'זכות' עליו.

"מכאן שאנו למדים את 'זכויות האדם' במשפט הדתי האלוהי אך ורק מן האיפכא מסתברא. החובה, המצווה, היא היוצרת את הזכות שבצידה ומכירה בה."

(חיים כהן, זכויות אדם במקרא ובתלמוד, תל אביב: משרד הביטחון. 1989, פרק א', עמ' 9-10)

1. שישה מבין עשרת הדיברות התנ"כיים עוסקים ביחסים שבין אדם לחברו.
 - הסבירו, לגבי כל אחד מהדיברות האלה: מהי החובה הגלומה בו ומהי הזכות המוגנת במשתמע.
 - הציעו נוסח חיובי לחמשת הדיברות המתחילים במילה "לא".
 - מדוע, לדעתכם, נוסחו הדיברות האלה על דרך השלילה והאיסור (אל תעשה), ולא על דרך החיוב (עשה)?

כבד את אביך ואת אימך

לא תרצח

לא תנאף

לא תגנוב

לא תענה ברעך עד שקר

לא תחמוד בית רעך. לא תחמוד אשת רעך, ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך

(שמות כ', י"ב-י"ד, ובנוסח דומה גם בדברים ה', ט"ז-י"ז)

עמדה:

2. יש הטוענים, כי ניתן לפגוע בחלק מהזכויות של אזרח שאינו ממלא את חובת השירות הצבאי או הלאומי. אחרים מתנגדים לכך. הסבירו ונמקו את עמדתכם באמצעות מושגים מתחום האזרחות.

איור: גדעון קייר.

חלק שלישי: התנגשויות בין זכויות

מימוש זכויות האדם והאזרח נתקל לעיתים קרובות בקשיים, כיוון שרצונות, יעדים, השקפת עולם ואינטרסים של אדם אחד אינם זהים לרצונם של אחרים, לצורכי החברה או ליעדי המדינה.

השאלה המרכזית בחלק זה היא:

כיצד מתמודדים עם מצבים של התנגשות בין זכויות ועם התנגשות בין זכויות לבין ערכים ואינטרסים?

התנגשויות בין מה למה?

מימוש הזכויות והחירויות במדינה הדמוקרטית אפשרי כל עוד אין פגיעה באינטרסים, זכויות ובחירויות של הזולת, או בערכים ובאינטרסים של החברה והמדינה. זו מהותה של המסגרת המדינית. במקרים שבהם יש פגיעה כזו, אנו מדברים על התנגשות בין זכויות, ערכים או אינטרסים ציבוריים שונים, שכל אחד מהם חשוב ובעל ערך משל עצמו. ההתנגשות יוצרת מתח ומחייבת פעולה - באמצעות פשרה או הכרעה - כדי להגיע לפתרון שיצמצם את הבעיה וימתן את המתח ככל הניתן.

מכאן, שבפועל זכויות האדם והאזרח מתממשות באופן יחסי ולא מוחלט.

התנגשות יכולה להתרחש:

משימה ברשת:

חפשו בכלי התקשורת הכתובה והאלקטרונית אירועים המתארים אחד או יותר מסוגי ההתנגשויות.

★ *פצ'אן לין אינצ'ין לונג.*

★ *הסביו כיצד ניתן, אצלכם, אסתר את ההתנגשות בכל אחד מהאינצ'ין לונג.*

א. בין שתי זכויות של אותו אדם (בינו לבין עצמו) - למשל, הזכות לחיים ולביטחון מול הזכות לחירות (חופש בחירה וחופש פעולה), או הזכות לחיים ושלמות הגוף מול הזכות לפרטיות.

ב. בין זכויות של אדם לבין זכויות זולתו - לדוגמה, הזכות לחופש הביטוי מול הזכות לשם טוב; הזכות לחופש התנועה מול הזכות לשביתה או להפגנה.

ג. בין זכויות אדם לבין צורכי החברה או האינטרסים והיעדים של המדינה - לדוגמה: חופש הביטוי מול ביטחון המדינה; חופש ההפגנה והמחאה מול שלום הציבור וביטחונו; חופש הביטוי מול פגיעה ברגשות הציבור; הזכות לקניין מול צרכיה הכלכליים או הביטחוניים של המדינה; בין אינטרס של המדינה לשמר מאפיינים תרבותיים ו/או דתיים שהיא רוצה לקדם לבין זכותו של הפרט לחירות.

אינטרס ציבורי הוא כל דבר שיש לו חשיבות ציבורית, ומהווה ערך שהמדינה מבקשת להגן עליו. ישנם אינטרסים ברורים ומוחשיים, כגון ביטחון המדינה ושלוש הציבור במובן הפיזי, וישנם אינטרסים עמומים ומופשטים יותר, כגון **רגשות הציבור**. בחברה שמורכבת מקבוצות חברתיות ותרבותיות מגוונות עלולה הגנה על רגשות ציבור מסוים להיעשות לעיתים על חשבון רגשותיו של פרט או ציבור אחר.

נושא הפגיעה ברגשות הציבור עלה, בין היתר, לפני "מצעד הגאווה" בירושלים ב-2006, בעתירה שהוגשה לבג"ץ נגד קיום המצעד. בהחלטת השופטים, שדחו את העתירה, נאמר בין היתר:

"חברה המגינה על הגוף והרכוש מחויבת להגן גם מפני פגיעה ברגשות שהן צורך טבעי של האדם. ההגנה מפני פגיעה ברגשות 'נועדה להגן על נכסיו הרוחניים [של האדם], על ערכיו התרבותיים והמוסריים ועל האמת הפנימית שלו מפני פגיעה'.

(דברי השופטת פרוקצ'יה, בג"ץ 316/03).

"זאת ועוד: משטר דמוקרטי מתחשב ברגשות האדם כחלק מעקרון הסובלנות, שהוא ערך בסיסי וחשוב בכל תפיסה דמוקרטית, ובוודאי בחברה המבוססת על פלורליזם. 'סובלנות הדדית בין אנשים בעלי השקפות, דעות ואמונות שונות היא תנאי יסוד לקיומה של חברה דמוקרטית חופשית, ופגיעה חמורה ברגשות אינה מתיישבת עימה'.

(דברי הנשיא שמגר בבג"ץ 806/88).

"מאידך גיסא, מטבעה של זכות אדם - ובוודאי הזכות לחופש הביטוי וההפגנה - שהיא עשויה לפגוע ברגשות הזולת. אם אמנם נכיר בכך כעילה להגבלתן של זכויות אדם, תיווצר פגיעה אנושה בהן. עקרון הסובלנות בחברה דמוקרטית, המחייב כי בנסיבות מתאימות נתחשב ברגשות הציבור, מחייב הוא עצמו נכונות לפגיעה ברגשות, על מנת להגן על מימושן של זכויות האדם".

(בג"ץ 8988/06, יהודה משי זהב ואחרים נ' משטרת ישראל).

★ בסביו את פרילאק צימק התמודדו פלוסטימ.

★ איצו תפיסה דמוקרטית כנחמה את פלוסטימ בנימוקיהם

(היעזרו בפרק י"א, "תפיסות דמוקרטיות ליברליות: האינדיבידואלית, הרפובליקנית והרב-תרבותית")

כיצד מתמודדים עם מתחים והתנגשויות?

מצב של התנגשות או מתח ניתן לפתור בדרך של **הסכמיות ופשרה**, תוך קביעת כללי משחק מקובלים על הכל, או בתהליך של **שקלול ואיזון**, שבסופו מתקבלת הכרעה.

דרך הפעולה של שקלול ואיזון מאפשרת בחינת ההתנגשות וחיפוש אחר פתרון **מידתי**, שימזער עד למינימום ההכרחי את הפגיעה בכל אחד מהזכויות ו/או הערכים המתנגשים. ניתן לעשות זאת על ידי שקילת הזכויות המתנגשות במקרה הספציפי, והכרעה לאיזו זכות יש לייחס חשיבות רבה יותר - **במקרה הנדון בלבד**.

ככלל, **כל זכויות היסוד של האדם שוות בערכן**, אם כי מקובל לומר שהזכות לחיים והזכות לחירות חשיבותן רבה יותר, שכן בלעדיהן לא ניתן ליהנות מכל יתר הזכויות. אף על פי כן, גם זכויות אלה, במקרים מסוימים של התנגשות, נסוגות מפני זכויות אחרות או מפני אינטרסים מהותיים של המדינה.

בשעה שיש התנגשות הדורשת הכרעה בין זכויות, או התנגשות בין עניין חשוב למדינה לבין זכויות הפרט, פועלת המדינה הדמוקרטית בדרך של שקלול ואיזון. יחד עם זה, המקרה שבו ידונו מקבלי ההחלטות עשוי להוות תקדים, עליו יסתמכו במקרים דומים בעתיד.

יש גם דוגמאות שבהן **התנגשות בין זכויות** הביאו את הכנסת לחוקק חוק. כך היה במקרה של שי דרומי. דרומי, חקלאי שהיה נתון לגניבות חוזרות ונשנות של צאן וציוד, ירה באחד הלילות בפורצים שחדרו לחווה, באמצעות נשק שהחזיק ללא רישיון. אחד הפורצים מת מפצעיו, ודרומי הועמד לדין על הריגה. לאחר התיקון בחוק העונשין, הוא זוכה מאשמת ההריגה אך הורשע באחזקת נשק ללא רישיון.

המקרה עורר פולמוס ציבורי בשאלת זכותו של אדם להגן על ביתו ורכושו מול החובה שלא לפגוע בחייו ובשלמות גופו של הפורץ. חקלאים רבים תמכו במעשה של דרומי, וטענו שהם חשופים לגניבות בלתי פוסקות עד כדי כך שעמלם יורד לטמיון, והם אינם מקבלים מענה הולם מהמשטרה. מנגד טענו אחרים, כי הזכות לחיים היא זכות בסיסית של כל אדם, ואין להתיר גם את דמם של פורצים וגנבים.

תיקון לחוק העונשין: הגנת בית מגורים, בית עסק ומשק חקלאי מגודר (תשס"ח-2008)

1. (א) לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שהיה דרוש באופן מיידי כדי להדוף מי שמתפרץ או נכנס לבית המגורים, בית העסק או המשק החקלאי המגודר, שלו או של זולתו, בכוונה לבצע עבירה, או מי שמנסה להתפרץ או להיכנס כאמור.

(ב) הוראת סעיף קטן (א) לא תחול אם -

(1) המעשה לא היה סביר בעליל, בנסיבות העניין, לשם הדיפת המתפרץ או הנכנס;

(2) האדם הביא בהתנהגותו הפסולה להתפרצות או לכניסה, תוך שהוא צופה מראש את אפשרות התפתחות הדברים

שאלה:

עיינו בתיקון לחוק העונשין, וחפשו באינטרנט פרטים נוספים על הרקע לחקיקת התיקון לחוק המכונה "חוק דרומי".

★ *פסביו את פלקול ופאצון פבאין אידי ביטוי בתיקון לחוק.*

★ *פצאן טיזונת ביצ ופאצ בתיקון לחוק.*

דוגמה מפורסמת להתנגשות בין **זכויות לבין אינטרסים של המדינה**, שהונחה לפתחו של בית המשפט ואשר תוצאותיה הפכו לתקדים ולהלכה מחייבת, היא ההגנה שנתן בית המשפט לזכות הבסיסית **לחופש ביטוי**, כבר בשנותיה הראשונות של המדינה, ב"בג"ץ קול העם"¹² הדיון עסק בהתנגשות בין חופש הביטוי לבין ביטחון המדינה.

הכל החל כאשר התפרסמה ידיעה, ולפיה ישראל הסכימה להעמיד בעת הצורך 200,000 חיילים לרשות האמריקאים ב"מלחמת קוריאה" (בין צפון קוריאה הקומוניסטית לדרום קוריאה הדמוקרטית). בתגובה לידיעה פרסמו שני עיתונים של המפלגה הקומוניסטית הישראלית, "קול העם" (בשפה העברית) ו"אל איתאחד" (בערבית), מאמר ביקורת חריף נגד "מדיניות הממשלה המספסרת בדם הבנים". הם קראו לחיילים להתקומם, ולא לצאת לקוריאה אם יצטוו לכך.

בעקבות הביקורת הבוטה על הממשלה, הוציא שר הפנים צו האוסר על הוצאת שני העיתונים במשך ימים אחדים. לטענתו, המאמרים כללו הסתה והם מהווים סכנה לשלום הציבור. מערכת "קול העם" עתרה לבג"ץ, בטענה שסגירת העיתונים היא פגיעה בחופש הביטוי.

בג"ץ דן בעתירה, וקבע כי הזכות לחופש הביטוי היא **זכות עילאית**, וניתן לפגוע בה רק בשעה שישנה **ודאות קרובה** שמימוש חופש הביטוי יגרום לסכנה ממשית לשלום הציבור ולביטחונו. מאחר שבמקרה זה לא נשקפה לציבור סכנה ממשית, העתירה התקבלה וסגירת העיתונים בוטלה.

12 בג"ץ 73/53, חברת "קול העם" נגד שר הפנים.

לא פעם נוצרת התנגשות בין זכויות המבטאות את אופייה **הדמוקרטי** של המדינה לבין ערכים המבטאים את אופייה **היהודי**. לדוגמה: בשנת 2003 דן בית המשפט העליון בערעור שהגישה חברה, בעקבות הרשעתה בבית הדין לעבודה בגין העסקת עובדים יהודים בשבת בניגוד להוראות חוק שעות עבודה ומנוחה. החברה טענה, בין היתר, כי החוק האמור אינו חוקתי, וכי הוא מנוגד לחוק יסוד: חופש העיסוק. הערעור נדחה, וכך קבע בית המשפט:

"אכן, איסור העבודה בשבת פוגע בחופש העיסוק, כפי שהוא מוגדר בחוק יסוד: חופש העיסוק, שבו נקבע שכל אזרח או תושב של המדינה חופשי לעסוק בכל עיסוק, מקצוע או משלח יד. ברם, חוק היסוד - ב'פסקת ההגבלה' שבסעיף 4 - מתיר פגיעה בחופש העיסוק בחוק ההולם את ערכיה של המדינה, שנועד לתכלית ראויה ובמידה שאינה עולה על הנדרש, או לפי חוק כאמור מכוח הסמכה מפורשת בו. בענייננו, חוק המנוחה מקיים את כל התנאים המנויים בפסקת ההגבלה.

"קביעת יום המנוחה ליהודים בשבת מגשימה את ערכיה של המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית. שני ערכים אלה משתלבים בהרמוניה מלאה בחוק הנדון. ליום מנוחה לעובדים מטרה סוציאלית וחברתית, ואילו היהדות, שהנחילה לאנושות את הקונספציה של יום המנוחה השבועי, קידשה את יום השבת כיום המנוחה של בני העם היהודי. יום השבת הוא ערך לאומי לא פחות מאשר ערך דתי".

(רע"פ 10687/02, הנדימן עשה זאת בעצמך בע"מ נ' מדינת ישראל).

כלומר, האינטרס הציבורי וערכיה הלאומיים-תרבותיים של המדינה גברו כאן על הזכות החוקתית לחופש העיסוק. ההחלטה מהי הזכות המועדפת, או על איזו מבין הזכויות והערכים חשוב יותר להגן במקרה של התנגשות, אינה קבועה. כל מקרה נדון לגופו, ולא פעם יש קושי לקבוע מה משקלם של הערכים המתנגשים. היטיב לבטא זאת שופט בית המשפט העליון מישראל חשין:

"הסוגיה היא סוגיה קשה, קשה ביותר. וכדי כך קשה היא, עד ששופט יכול שישאל עצמו מה טעם בחר בייעוד השפיטה ולא במקצוע אחר לענות בו. אי לי מיוצרי או לי מיצרי. כל פתרון שאבחר בו, יבואו ימים ואתחרט על בחירתי. אכן, אין כלל משפטי ברור שיוורנו הדרך, ואנו - בדרכנו נכריע".

(בג"ץ 3799/02, עדאלה ואחרים נ' שר הביטחון, פסק דין מיום 6.10.2005).

מקרים דומים של התנגשות בין זכויות וערכים זוכים לפתרונות שונים במדינות הדמוקרטיות, בהתאם לנורמות הנהוגות בהן ובהתאם למשקל היחסי שהן מעניקות לערכים המתנגשים. השוואה בין חוקי איסור לשון הרע בבריטניה ובארה"ב, לדוגמה, מצביעה על כך שבריטניה מגינה יותר על זכותו של הפרט לשם טוב, ואילו בארה"ב מוגנים יותר זכות הציבור לדעת, חופש הביטוי וחופש העיתונות.

על פי החוק האמריקאי, נטל ההוכחה במשפטי דיבה חל על התובע, אשר צריך להוכיח כי הפרסום אינו נכון וכי נגרם לו נזק. בבריטניה, לעומת זאת, נטל ההוכחה הוא על הנתבע, הנדרש להוכיח את אמיתות הפרסום, והתובע לא נדרש אפילו להוכיח שאכן נגרם לו נזק כתוצאה מהפרסום.

השוני הזה תורם להבדל גדול בתחום העיתונות בין שתי המדינות: בארה"ב יש סיכוי גדול יותר שיתפרסמו כתבות שגויות, אבל גם שיתפרסמו הרבה יותר כתבות. בבריטניה עיתונים חוששים יותר מפרסום כתבות שבגינן הם עלולים להיתבע, מה שמוביל לפחות כתבות שגויות - אך גם לפחות כתבות תחקיר מעמיקות על אנשים רבי עוצמה.

(על פי "מסביב לעולם: ממעוז חופש הביטוי - לגן העדן של תובעי הדיבה", דה מרקר, 25.11.2011).

1. קראו את הדוגמאות הבאות. ציינו מהן הזכויות שיש בהן פגיעה, ועם אלו זכויות, ערכים או אינטרסים ציבוריים הן מתנגשות. נמקו את תשובתכם.

- דרישה להוריד מאתרי אינטרנט הודעות וטוקבקים פוגעניים כלפי אנשים וקבוצות.
- הצעה להעניק פטור ממסיו על דירה ראשונה למי ששירת שירות צבאי או לאומי.
- דרישה של חברה ציבורית גדולה לאסור פרסום דו"ח על אופן תפקודו של מנהלה.
- הפקעת קרקע פרטית לצורך סלילת כביש ציבורי.
- סגירת אזורים שבהם מתקיימת פעילות ביטחונית בפני אמצעי התקשורת.
- חיפוש שמבצע איש ביטחון בתיקו של אדם הנכנס למבנה ציבורי כמו קניון.

2.

עמדה:

בית המשפט העליון חייב את המדינה לפרסם את תוצאות מבחני המיצ"ב (מדדי יעילות וצמיחה בית ספריים), ולאפשר לציבור לעיין בנתוני ההצלחה של בתי הספר השונים. בחינות המיצ"ב נועדו לבדוק את הישגי התלמידים במדעים, מתמטיקה, אנגלית ושפת אם, ולהצביע על דירוגם של תלמידי בית הספר ביחס למוסדות אחרים, על פי מגזרים או מדד סוציו-אקונומי. יש התומכים בפרסום ויש המתנגדים.

★ בסביו ונמקו את עמדתכם, תוך שימוש במאמרים ומחזות באמצעות.

חלק רביעי: זכויות חברתיות

זכויות חברתיות הן זכויות בתחום החברתי-כלכלי, המוענקות לפרט על ידי המדינה. מדובר בזכויות במשמעות של "זכות" לפי טבלת הופלד, ומולן עומדת חובה אקטיבית של המדינה כלפי האזרח והתושב להקצות לכך משאבים. מימושן של זכויות אלה מתאפשר באמצעות מתן שירותים חברתיים בתחומי החינוך, הבריאות והרווחה, על ידי המדינה.

מדינה דמוקרטית נדרשת להתמודד כל העת עם השאלה: מהו ערך כבוד האדם ומה הדרכים שבהן היא צריכה לפעול על מנת להבטיחו. מרבית המדינות הדמוקרטיות

מקיימות **מדיניות רווחה**, המכירה באחריות המדינה לספק שירותים חברתיים מסוימים לתושביה, והמחלוקת ניטשת על סוג השירותים החברתיים החיוניים שיינתנו - ועל היקפם. בפועל, אין אחדות בהיקף וברמה של השירותים החברתיים שבמסגרתם מוענקות הזכויות החברתיות, ואין הסכמה לגבי הזכויות שהמדינה חייבת לספק.

מידת מעורבותה של המדינה בתחומי החברה והכלכלה ורמת השירותים החברתיים שהיא מספקת תלויות בהשקפת עולמה הכלכלית-חברתית (על הרצף שבין מדיניות נאו-ליברלית למדיניות סוציאל-דמוקרטית), בדרך שבה המדינה מוצאת לנכון לשקלל ולאזן בין ערכי החירות והשוויון ובאפשרויותיה הכלכליות.

הבחנה זו בין סוגי הזכויות - הטבעיות והחברתיות - חשובה כדי להבין את הדיון האקדמי והפוליטי בשאלות כגון:

- האם די בהגנה על זכויות הטבעיות של האדם ועל זכויות האזרח על מנת שכל פרט יוכל לממש את חירותו ולקדם את ענייניו?
- האם די בכך שהמדינה תמנע פגיעה בבני אדם?
- האם כלל בני האדם יוכלו ליהנות מקיום אנושי בכבוד, ולממש את זכויותיהם הטבעיות, ללא סיוע אקטיבי של המדינה?

השאלות המרכזיות בחלק זה הן:

- מהן הזכויות החברתיות?
- האם מדינה צריכה לקבע בחוק את הזכויות החברתיות-כלכליות?

מהן הזכויות החברתיות?

ניתן לחלק את הזכויות החברתיות לשתי קבוצות עיקריות:

1. זכויות שלגביהן קיימת הסכמה אוניברסלית: הזכות להגנה מפני רעב, הזכות לטיפול רפואי מציל חיים והזכות לחינוך.
2. זכויות שיש מחלוקת לגביהן, ואין הסכמה לגבי מידת מחויבותה של המדינה לספקן ולגבי היקף התמיכה המתחייבת: הזכות לרמת חיים סבירה, הזכות לבריאות במובנה הרחב (כגון רפואה מונעת, רפואת שיניים, רפואה מאריכת חיים), הזכות לדיור והזכות לעבודה ולתנאי עבודה.

הזכות לחינוך.
Fotolia© venimo.

1. זכויות שלגביהן קיימת הסכמה אוניברסלית רחבה:

משימה ברשת:

א. חפשו באתרים ברשת שני חוקים של הכנסת העוסקים במתן שירותים חברתיים.

ב. *נציגו את החוקים והסבירו אלו זכויות חברתיות מובטחות על ידי כל אחד מכם. נא לקרוא ולגבות כמ.*

א. הזכות להגנה מפני רעב - זכותו של אדם לחיות ללא מחסור במזון, שעלול לגרום לו נזקים בריאותיים. **חובת המדינה להבטיח לכל אדם מזון בסיסי,** בעזרת קצבה או סל מזון, אך אין הסכמה בנוגע למרכיביו של סל המזון הבסיסי.

ב. הזכות לטיפול רפואי מציל חיים - אין הסכמה על היקף הטיפול הרפואי שזכאי אדם לקבל מהמדינה בה הוא חי, אך מוסכם שחובתה של המדינה לספק לפחות **טיפול רפואי בחירום**, כלומר טיפול מציל חיים מיידי.

ג. הזכות לחינוך - קבלת השכלה במימון של המדינה, כדי לרכוש ידע ומיומנויות שיאפשרו לכל ילד לספק בעתיד את צרכיו ולהיות אזרח עצמאי. הזכות לחינוך היא זכות מוענקת, המאפשרת מימוש ראוי של חירויות אחרות, כגון חופש הביטוי וזכות הציבור לדעת. ההכרה הזו מקובלת ברמה האוניברסלית, וההבדלים בין המדינות מתבטאים בהיקף שירותי החינוך, ברמתם ובתוכנם, אך לא בעצם החובה של הענקת חינוך על ידי המדינה.

2. זכויות שיש מחלוקת לגבי מידת מחויבותה של המדינה לספקן:

בתחום הרווחה:

הזכות לדיוור. ויקיפדיה,

By Oren Rozen [CC BY-SA 3.0].

א. הזכות לרמת חיים - מתן תנאים המאפשרים לפרט לחיות ברמת חיים נאותה, שתקנה לו **קיום אנושי בכבוד** ותאפשר לו לנהוג כאדם חופשי, המסוגל לקבל באופן חופשי החלטות רציונליות. **ישנה מחלוקת בשאלה מהו קיום אנושי בכבוד ומהי רמת חיים נאותה - והאם מוטלת על המדינה החובה לספקם.**

ב. הזכות לדיוור - זכותו של אדם לקורת גג ולתנאי מגורים נאותים. המחלוקת נסבה סביב השאלה, אם המדינה מחויבת בכלל להעניקה, ואם כן - באיזה היקף?

ג. הזכות לעבודה ולתנאי עבודה - הזכות לעבודה, במשמעות של חובת המדינה ליצור מקומות תעסוקה ולהבטיח שכל פרט יוכל אכן לעבוד, אינה מעוגנת כמעט בחוקי מדינות.¹³ יחד עם זאת, ברוב המדינות המפותחות קיימת חקיקה המקנה לאדם העובד הגנה, ומגדירה את **זכויות העובדים ואת תנאי העסקתם**. בין תנאי ההעסקה המחייבים את המעסיקים: הבטחת שכר מינימום, הגבלת שעות עבודה והגדרת שעות מנוחה, פיצוי על עבודת לילה, תשלום בגין ימי חופשה והבראה, תשלום עבור שעות נוספות, הזכות להקים איגוד מקצועי ולהיות חבר בו, והזכות לשבות.

ד. הזכות לבריאות - זכותו של הפרט לקבל מהמדינה שירותי בריאות. ואולם, למקט טיפול רפואי בחירום להצלת החיים, כל מדינה קובעת לעצמה את היקף הטיפול הרפואי המינימלי אותו היא מתחייבת להעניק. לרוב, התושבים מחויבים בתשלום ביטוח בריאות, המקנה להם את הזכאות לקבל טיפול. **חוק ביטוח בריאות ממלכתי בישראל (תשנ"ד-1994)** מפרט את סל השירותים הרפואיים הבסיסי שהמדינה מתחייבת לספק במסגרת ביטוח הבריאות. החוק גם מתייחס לאפשרות הניתנת לקופות החולים, שבהם ניתנים בפועל שירותי הבריאות, להוסיף ביטוחים שונים, המוצעים לאזרח בשוק הפרטי, ולהרחיב באמצעותם את היקף השירותים שממנו יוכל ליהנות.

13 איטליה היא אחת הדמוקרטיות המערביות הבודדות שכללו בחוקתן את הזכות הזו. "מדור חקיקה חדשה: הצעת חוק יסוד: זכויות חברתיות", פרלמנט, 1998, גיליון 21, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

האם מדינה צריכה לקבע בחוק את הזכויות החברתיות-כלכליות?

בעד ונגד חובת המדינה להעניק זכויות חברתיות

בעד: "זכויות חברתיות-כלכליות הן רכיב חשוב בשמירת כבוד האדם. למעשה, זכויות אזרחיות (טבעיות ופוליטיות) יכולות להתממש במידה שמתקיימות זכויות חברתיות. הזכות לחיים חסרת משמעות בלא הכנסה כספית מינימלית למימון מזון או בהיעדר גישה לשירותי בריאות".¹⁴

נגד: הענקת זכויות חברתיות משמעה פגיעה בלתי מוצדקת בקניינם של משלמי המיסים ובחירות שלהם להחליט מה לעשות עם כספם. בנוסף, יש הטוענים שזכויות סוציאליות נרחבות למעוטי הכנסה מתמרצות אוכלוסיות חלשות שלא לעבוד, כדי להמשיך ליהנות מההטבות.

מי זכאי ליהנות מזכויות חברתיות?

גם התשובה לשאלה זו אינה חד-משמעית. ככלל, מדינה מספקת שירותים חברתיים לאזרחיה ולתושבי הקבע החיים בה, אך ישנן זכויות המוענקות גם לתושבים ארעיים ואפילו לשוהים בלתי חוקיים. לדוגמה: גם לילדי עובדים זרים יש זכות לחינוך, בלי קשר לשאלת חוקיות מעמדם בארץ.

בחוקי העבודה של ישראל יש צו המחייב מעסיק של עובד זר להסדיר לו ביטוח רפואי למשך כל תקופת העסקתו. בנוגע לטיפול רפואי נקבע בפסק דין של בית המשפט העליון מ-2014, כי עובדים זרים הנמצאים בארץ שנים רבות, כמו עובדי סיעוד, זכאים לטיפול רפואי גם במחלות קשות וממושכות, במערכת הבריאות הציבורית ובקופות החולים, ולא רק באמצעות חברות הביטוח.

חמשת הממים

"הדבר שאנו מכנים אותו בשם 'הצרכים האלמנטריים' של אדם רגיל... כולל חמישה דברים: אוכל, דירה, בגדים, האפשרות לחנך את הילדים והאפשרות להתרפא במקרה של מחלה. בעברית אפשר לסמן זאת בקיצור: מזון - מעון - מלבוש - מורה - מרפא: חמש פעמים מם. ביחס לכל אחד מן הצרכים הללו קיים בכל מדינה ובכל תקופה מושג ידוע על מינימום מספיק".

(זאב ז'בוטינסקי, "הגאולה הסוציאלית", כרך "רשימות", עמ' 297-298. המקור (ביידיש): דער מאמענט, וארשה (פולין), 16.11.1934).

★ ציין את הצרכים הבאות לידי ביטוי בכל אחד מהממים: מזון, מקום, מלבוש, מורה, מרפא.

תרגול

1. לפניכם רשימת היגדים. הסבירו איזו זכות חברתית משתקפת בכל היגד:
 - מדינה דואגת להבטחת הכנסה למי ששכרו נמוך מהמינימום שקבעה.
 - מדינה מקימה מפעלים בפריפריה, על מנת שתהיה שם תעסוקה.
 - מדינה מחסנת את כל הילדים נגד מחלות קשות, כשעלת ושיתוק ילדים.
 - במדינה נחקק חוק המחייב מעסיקים לשלם לעובדיהם תוספת של 50% משכר השעה הקבוע על כל שעת עבודה נוספת.
 - מדינה מסבסדת תרופות לחולים במחלות כרוניות.
 - במדינה נחקק חוק חינוך חובה, המעניק לכל הילדים 12 שנות לימוד.

14 אבי-בן בסט ומומי דהן, "זכויות חברתיות בחוקה ומדיניות כלכלית", נייר עמדה 49, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2004.

2. קראו את הקטע הבא והסבירו:

- א. מהי הדילמה המרכזית העולה מסיפור האירוע.
- ב. על אלו ערכים ועקרונות מתבססים המומחים של העותרים ושל המשיבים.
- ג. על אלו ערכים מבקשת השופטת להגן בפסיקתה.
- ד. הציגו את עמדתכם בנושא.

חינוך לילדי זרים

על פי המדיניות של משרד החינוך והעיריות בכל רחבי המדינה, ובהתאם להוראות חוק לימוד חובה, גם ילדים חסרי מעמד משולבים בבתי הספר הרגילים. למרות זאת, בארבע השנים האחרונות סירבה עיריית אילת לרשום ילדים חסרי מעמד חוקי למערכת החינוך העירונית, ושלחה אותם למסגרת נפרדת. הוריהם של כמה ילדים עתרו לבית המשפט בעזרת ארגוני סיוע לפליטים, בטענה שילדיהם אינם זוכים לתוכנית חינוך המקנה ידע בסיסי, ופירוטו בין השאר: "מבנה בית הספר שבו למדו אינו עומד בסטנדרטים בסיסיים. למדו יחדיו ילדים בני 13-17, ולא ניתנה להם אפשרות לגשת לבחינות בגרות".

עמדת משרד החינוך והעירייה נתמכה על ידי פרופ' גביזון, אשר לדבריה: "הילדים אינם תושבי המדינה או אזרחיה. שהותם בארץ זמנית, ואין להם זכות שהיא תהפוך להיות קבע. השאלה אם נכון לפעול לשילובם במרקם החיים הישראלי היא עצמה שאלת מדיניות בעלת השלכות מרחיקות לכת....

"איני טוענת שאין למדינה חובות כלפי מבקשי מקלט וילדיהם, או כי אין להם זכויות. למדינה יש אכן חובה להעניק שירותי חינוך בסיסיים לכל ילד הנמצא בה, בלי קשר למעמדו או מוצאו. למבקשי המקלט ולילדיהם יש זכות כי שירותים אלה יוענקו להם, אולם הזכות לקבל שירותי חינוך (ורפואה) בסיסיים אין משמעה בהכרח זכות להיות משולב על בסיס שוויון במערכות החינוך, הבריאות והרווחה של אזרחי המדינה".

מנגד, חוות דעת של פרופ' קרמניצר גרסה כי התנהלות משרד החינוך והעירייה פסולה: "העילה היחידה והמוצהרת להפרדה היא מוצאם הלאומי-אתני של מבקשי המקלט והרצון להפרידם משאר ילדי העיר.

"לצד ההשפלה שבהדרת ילדי מבקשי המקלט ממערכת החינוך העירונית, מדינת ישראל מפירה את אמנת הפליטים בכך שהיא מספקת להם מסגרת נחותה, שקשה אפילו להגדירה כמסגרת חינוכית... מדינת ישראל היא מדינה יהודית. ככזו, היא מחויבת לזכור כי פליטים היינו".

בית המשפט קיבל את העתירה, וקבע כי המדיניות שנוקטת עיריית אילת אינה חוקית, וכי חוק לימוד חובה חל על כל ילד הנמצא בישראל - ללא קשר למעמדו. "לא ניתן לקבל החלטה גורפת כלפי קבוצת ילדים בעלי מאפיינים קבוצתיים מסוימים, בלי לבחון פרטנית את יכולתו של כל ילד, והרי כל ילד הוא עולם ומלואו".¹⁵

15 על פי טלילה נשר, "ביהמ"ש חייב את בתי הספר באילת לקבל ילדי זרים", הארץ, 6.8.2012; אילן ליאור, "אין הכרח לשלב ילדי פליטים בבתי הספר הרגילים", הארץ, 8.8.2011; עת"מ 11-29883-07, 2.8.2012, בבית המשפט המחוזי בבאר שבע בשבתו כבית משפט לעניינים מינהליים.

חלק חמישי: ההגנה על זכויות האדם

ציר זמן - כתבי הזכויות: הכתבים המבשרים של רבים ממסמכי זכויות האדם של היום.

* הכרזה, אמנה

הכרזה היא הצהרה, הודעה על כוונה או על רצון. **להכרזה** נדרשת הסכמה חד-פעמית, יש לה ערך **הצהרתי** בלבד - ואין לה תוקף משפטי מחייב. לכן, קיים קושי באכיפתה וביישום עקרונותיה.

אמנה היא הסכם המפרט את הדרכים למימוש הכרזה. אֶשְׁרֹר אמנה על ידי מדינה יוצר מחויבות שלה ליישום האמנה.

ההבנה כי לכל אדם יש זכויות טבעיות, עימן הוא נולד, **וההכרה** שיש לממש זכויות אלה וכי המדינה חייבת להבטיח את הזכויות, הן פרי מאבקים קשים וממושכים ותוצר של התפתחות היסטורית. מימושן מבחינה חברתית וכלכלית מלווה במאבקים בלתי פוסקים.

הצורך להגן על זכויות האדם הביא לריבוי ההכרזות והאמנות* העוסקות בנושא זכויות האדם. אמנות בינלאומיות שונות, שבאו בעקבות **ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם**, עליה הכריז האו"ם ב-10 בדצמבר 1948, נחתמו ואושרו על ידי מדינות רבות.

יש מדינות המשלבות את האמנות בחקיקה שלהן. אחרות קולטות אמנות באופן אוטומטי למערכת המשפט הפנימי שלהן, ללא צורך בחקיקת חוק מפורש. מדינה יכולה לאשרר אמנה, ולהוסיף הסתייגויות. כך מדינת ישראל, שבה אמנה לא הופכת אוטומטית לחוק, אֶשְׁרֹרה ב-1991 את **האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות** מ-1966, אך הסתייגה ממספר סעיפים, בין היתר בעניין המעמד האישי הכפוף לדין הדתי הנוהג בישראל.

על מימושה של כל אחת מהאמנות אמונה ועדה, וכל מדינה שחתומה עליה נדרשת לדווח לוועדה על רמת הביצוע וההתקדמות ביישום סעיפי האמנה.

ישראל, לדוגמה, מגישה לוועדות האו"ם לזכויות אדם דו"חות בעניין: **האמנה לביעור כל צורות האפליה הגזעית** מ-1965, **האמנה בדבר זכויות אזרחיות ופוליטיות** מ-1966, **האמנה בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות** מ-1966, **האמנה לביעור אפליה נגד נשים לצורותיה** מ-1979, **האמנה נגד עינויים וצורות אחרות של יחס או ענישה אכזרית, בלתי אנושית ומשפילה** מ-1984, **והאמנה בדבר זכויות הילד** מ-1989.¹⁶ למרות המודעות הבינלאומית לנושא זכויות האדם, הבאה לידי ביטוי באמנות אלה, מדד הדמוקרטיה העולמי מצביע על כך שפחות ממחצית המדינות הן מדינות חופשיות, כשבאחרות ניתן לדבר על "חופש חלקי" או על היעדר חופש מוחלט.

גם במדינות דמוקרטיות יש צורך בהגנה על זכויות האדם. ההגנה ניתנת באמצעות **חוקה, חקיקה, פסיקה** של בתי המשפט, ומלווה בעבודה של **ארגוני מתנדבים ועמותות**, הפועלים לא פעם בדגש על ציבורים מסוימים, שחשופים יותר לפגיעה.

16 דו"חות ישראל לוועדות האו"ם לזכויות אדם. מתוך אתר משרד המשפטים.

ההגנה על זכויות אדם בישראל

החקיקה והפסיקה קובעות את הזכויות המשפטיות במדינה הדמוקרטית. על כן, לרשות המחוקקת ולרשות השופטת יש תפקיד חשוב בהגנה על זכויות האדם ובעיגון הזכויות המוסריות כזכויות משפטיות, שניתנות לאכיפה במערכת המשפט.

הגנה בחקיקה

שאלה:

★ קראו את החוקים ונסבירו אלו זכויות מוגנות בכל אחד מהם.

בשנת 1992 התקבלו בכנסת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד: חופש העיסוק.¹⁷

• חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו (סעיפים נבחרים)

1. זכויות היסוד של האדם בישראל מושתתות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן חורין, והן יכובדו ברוח העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל.
- 1 א. חוק יסוד זה, מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו, כדי לעגן בחוק יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.
2. אין פוגעים בחייו, בגופו, או בכבודו של אדם באשר הוא אדם.
3. אין פוגעים בקניינו של אדם.
4. כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו.
5. אין נוטלים ואין מגבילים את חירותו של אדם במאסר, במעצר, בהסגרה או בכל דרך אחרת.
- 6 א. כל אדם חופשי לצאת מישראל.
- ב. כל אזרח ישראלי הנמצא בחוץ לארץ זכאי להיכנס לישראל.
- 7 א. כל אדם זכאי לפרטיות ולצנעת חייו.
- ב. אין נכנסים לרשות היחיד של אדם שלא בהסכמתו.
- ג. אין עורכים חיפוש ברשות היחיד של אדם, על גופו, בגופו או בכליו.
- ד. אין פוגעים בסוד שיחו של אדם, בכתביו או ברשומותיו.

יחזק שמייר	דב שילנסקי	חיים הרצוג
ראש הממשלה	יושב ראש הכנסת	נשיא המדינה

17 על חוקי היסוד קראו בהרחבה בפרק כ"ד, "היסודות החוקתיים של מדינת ישראל", בחלק השלישי.

- חוק יסוד **חופש העיסוק**: "כל אזרח או תושב של המדינה זכאי לעסוק בכל עיסוק, מקצוע או משלח יד". החוק אוסר על המדינה להגביל אדם מלעסוק בעיסוקו, למעט מקרים שבהם ישנה התנגשות בין העיסוק לבין ערכי המדינה.
- **חוק שיויון זכויות האישה** (תשי"א-1951) קובע כי גבר ואישה יהיו שווים בפני החוק ושווים לכל פעולה משפטית. כל הוראת חוק המפלה את האישה באשר היא אישה, פסולה.
- **חוק עבודת נוער** (תשי"ג-1953) מגדיר את הכללים המיוחדים לגבי עבודת נוער: שעות מותרות להעסקת נוער ועבודות האסורות לקטינים.
- **חוק הגנת הפרטיות** (תשמ"א-1981) קובע כי אסור לאדם לפגוע בפרטיות של זולתו ללא הסכמתו. אין לצותת לו ללא ידיעתו ואין להשתמש בשמו, בכינויו, בתמונתו או בקולו לשם רווח.
- **חוק שוויון הזדמנויות בעבודה** (תשמ"ח-1988) אוסר על מעבידים להפלות עובדים או מבקשי עבודה בקבלתם לעבודה, בתנאי העסקתם ובתנאי פרישתם, מטעמים של גיל, מין, נטייה מינית, הוראת, מעמד אישי, לאום, מוצא, אמונה, השקפה, חברות במפלגה.
- **חוק איסור הטרדה מינית** (תשנ"ח-1998) קובע כי אסור לאדם להטריד מינית את זולתו. הטרדה מינית היא כל מעשה או הצעה בעלי אופי מיני המופנים לאדם אחר, לרבות התייחסות מבזה או משפילה המופנית לאדם בשל מינו, מיניותו או נטייתו המינית.
- **חוק למניעת אלימות במשפחה** (תשנ"א-1991) נועד לספק עזרה מיידית לכל מי שסובל מאלימות במשפחה. החוק מאפשר לבית המשפט לתת צו הגנה האוסר על התנהגות אלימה, ומרחיק את האדם האלים מהבית.
- **חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות** (תשנ"ח-1998) נועד להגן על כבודו וחירותו של אדם בעל מוגבלות, לעגן את זכותו להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים, ולתת מענה הולם לצרכיו המיוחדים. החוק מכיל פרק נגישות, הקובע את החובה להנגיש מבנים, תשתית וסביבה, וכן הנגשת השירות הניתן לציבור באופן שאנשים עם מוגבלות יוכלו להשתמש בו בחופשיות.
- **חוק הנוער (טיפול והשגחה)** (תיקון מס' 2, תשנ"ה-1995) מגדיר את הנסיבות שבהן ניתן לאשפז קטינים באשפוז פסיכיאטרי, וקובע בידי מי הסמכות לאשפוזם. החוק מכיר בזכותם של הקטינים לייצוג, ובזכותם להביע את עמדתם בנפרד מהוריהם, בהליך המשפטי המתקיים נגד רשויות השלטון שמצויה בידיהן הסמכות לאשפז את הקטינים. על פי החוק, קטין הוא מי שטרם מלאו לו 18 שנים.
- **חוק הזכות לקבורה חלופית אזרחית** (תשנ"ו-1996) מתיר קבורה אזרחית.
- **חוק העסקת עובדים על ידי קבלני שירות** בתחומי השמירה והניקיון בגופים ציבוריים (תשע"ג-2013) נועד לשפר את תנאי ההעסקה ואת שכרם של "עובדי קבלן" בענפי השמירה והניקיון בגופים ציבוריים.

הגנה בפסיקה

בתי המשפט מגינים בפסיקותיהם על זכויות האדם והאזרח, באמצעות פרשנותם לחוקים ולעיתים גם באמצעות "חקיקה שיפוטית", במצבים שבהם לא קיים חוק המגן באופן ברור על הזכות. למשל, הזכות לחופש העיסוק זכתה להגנה על יד הרשות השופטת עוד בימיה הראשונים של המדינה. סלומון-שלמה בז'רנו,¹⁸ שסיפק לאחרים שירותי הגשת בקשות והעברת "טסט" למכוניות, עתר לבג"ץ נגד המדינה, לאחר שנאסר עליו להמשיך בעיסוקו. המדינה טענה שפעולותיו של בז'רנו פוגעות בסדר הציבורי, וכי אין חוק שמסמיך אותו לעסוק בעיסוק הזה. בג"ץ קיבל את העתירה, וקבע כי אין צורך בחוק שמאפשר עיסוק, וכל עיסוק מותר וראוי, למעט אם נאסר במפורש.

18 בג"ץ 1/49, בז'רנו נ' שר המשטרה.

משימה ברשת:

הצעות לכינון חוק יסוד: זכויות אדם ואזרח עלו פעמים רבות במרוצת השנים על שולחן הכנסת.

חפשו באתר הכנסת פרטים על הדיונים שהתקיימו סביב הצעות אלו.

★ *הציגו טיוטות הצד וטייוטות הצד חקיקת חוק יסוד: זכויות האדם והאזרח, כפי שאלו בדיונים.*

★ *הביאו את ממצאכם בנושא.*

ושדולת הנשים עתרה לבג"ץ בדרישה לאכוף אותה.²¹ בעקבות קבלת העתירה חלה עליה של ממש במינוי נשים לדיקטוריונים, כיישום של מדיניות ההעדפה המתקנת.

זכויות חברתיות

בנוסף לחוקים המגינים על זכויות חברתיות בישראל, עלתה לדיון בכנסת, בשנות ה-90 של המאה ה-20, הצעת חוק יסוד: זכויות חברתיות. בשל הוויכוח העקרוני בשאלת מהותן של הזכויות החברתיות ומידת המחויבות של המדינה להענקתן, ההצעה לא זכתה לרוב.

הדיון על חובת הענקת הזכויות, היקפן ורמתן מגיע לא פעם לפתחו של בית המשפט העליון בשבתו כבג"ץ. לרוב נמנע בג"ץ מלהכריע בשאלות חברתיות, אשר יש לממשלה סמכות לקבוע לגביהן מדיניות והכנסת יכולה לעגן אותה בחקיקה, אבל שינוי מסוים במגמה הזו חל ב-2012, כשבג"ץ קיבל עתירה שעסקה בפגיעה בהבטחת הכנסה. העותרים ביקשו לבטל סעיף בחוק הבטחת הכנסה, שלפיו מי שיש ברשותו רכב אינו זכאי להבטחת הכנסה. בהחלטה, שהתקבלה פה אחד, הורו השופטים לבטל את הסעיף, וקבעו שהמדינה אמורה להגן על כבוד האדם במדיניות חברתית-כלכלית. מימוש הזכות לכבוד של הפרט קשור קשר הדוק ליכולתו לקיים רמת חיים מינימלית, שתשמור על כבודו האנושי, והסעיף המדובר פוגע בזכות החוקתית לקיום מינימלי בכבוד במידה העולה על הנדרש. לפיכך, הורו השופטים, על ביטולו.²²

סיכום

זכויות האדם והאזרח הן ביטוי לתפיסה הליברלית, המציבה את טובת האדם כיחיד במרכז אחריותה של המדינה. בפרק הבא נדון ביחסן של המדינות הדמוקרטיות לזכויות קבוצתיות.

תרגול

1. לפניכם סעיפים מתוך הכרזת האו"ם לכל באי עולם בדבר זכויות האדם. קראו אותם והציגו שלוש זכויות אדם טבעיות, שלוש זכויות אזרח ושלוש זכויות חברתיות-כלכליות. נמקו את בחירתכם.

19 ראו פרק י"ח, "עקרון שלטון החוק", בחלק השני.

20 סעיף 18א בחוק החברות הממשלתיות.

21 בג"ץ 453/94, שדולת הנשים בישראל נ' ממשלת ישראל.

22 בג"ץ 10662/04, סלאח חסן ואחרים נ' המוסד לביטוח לאומי.

- א. כל בני האדם נולדו בני חורין ושווים בערכם ובזכויותיהם. כולם חוננו בתבונה ובמצפון, לפיכך חובה עליהם לנהוג איש ברעהו ברוח של אחווה.
- ב. (1) כל אדם זכאי לזכויות ולחירויות שנקבעו בהכרזה זו, ללא אפליה כלשהי מטעמי גזע, צבע, מין, לשון, דת, דעה פוליטית או דעה בבעיות אחרות, בגלל מוצא לאומי או חברתי, קניין, לידה או מעמד אחר.
- ג. כל אדם יש לו הזכות לחיים, לחירות ולביטחון אישי.
- ד. לא יהיה אדם עבד או משועבד. עבדות וסחר עבדים יאסרו לכל צורותיהם.
- ה. לא יהיה אדם נתון לעינויים, ולא ליחס או לעונש אכזריים, בלתי אנושיים או משפילים.
- ו. כל אדם זכאי, מתוך שוויון גמור עם זולתו, למשפט הוגן ופומבי של בית דין בלתי תלוי וללא משוא פנים, בשעה שבאים לקבוע זכויותיו וחובותיו ולברר כל אשמה פלילית שהובאה נגדו.
- ז. (1) אדם שנאשם בעבירה פלילית חזקתו שהוא זכאי, עד שלא הוכחה אשמתו כחוק במשפט פומבי, שבו ניתנו לו כל הערובות הדרושות להגנתו.
- ח. (1) לא יהא אדם נתון להתערבות שרירותית בחייו הפרטיים, במשפחתו, במעונו, בחליפת מכתבים שלו ולא לפגיעה בכבודו או בשמו הטוב. כל אדם זכאי להגנת החוק בפני התערבות או פגיעה באלה.
- ט. (1) כל אדם זכאי לחופש תנועה ומגורים בתוך כל מדינה.
- י. (2) כל אדם זכאי לעזוב כל ארץ, לרבות ארצו, ולחזור אל ארצו.
- יא. (1) כל אדם זכאי לאזרחות.
- יב. (2) לא תישלל מאדם אזרחותו דרך שרירות, ולא תקופח דרך שרירות זכותו להחליף את אזרחותו.
- יג. (1) כל איש ואישה שהגיעו לפרקם רשאים לבוא בברית הנישואין ולהקים משפחה, ללא כל הגבלה מטעמי גזע, אזרחות או דת. הם זכאים לזכויות שוות במעשה הנישואין, בתקופת הנישואין ובשעת ביטולם.
- יד. (2) נישואין ייערכו רק מתוך הסכמה חופשית ומלאה של בני הזוג המיועדים.
- טו. (3) המשפחה היא היחידה הטבעית והבסיסית של החברה, וזכאית להגנה של החברה והמדינה.
- טז. (1) כל אדם זכאי להיות בעל קניין, בין לבדו ובין יחד עם אחרים.
- יז. (2) לא יישלל מאדם קניינו דרך שרירות.
- יח. כל אדם זכאי לחירות המחשבה, המצפון והדת. חירות זו כוללת את הזכות להמיר את דתו או את אמונתו ולתת ביטוי לדתו או לאמונתו - לבדו או בציבור, ברשות היחיד או ברשות הרבים, דרך הוראה, נוהג, פולחן ושמירת מצוות.
- יט. כל אדם זכאי לחירות הדעה והביטוי, לרבות החירות להחזיק בדעות ללא כל הפרעה, לבקש ידיעות ודעות, ולקבלן ולמוסרן בכל הדרכים וללא סייגי גבולות.
- כ. (1) כל אדם זכאי לחירות ההתאספות וההתאגדות בדרכי שלום.
- כא. (2) לא יכפו על אדם השתייכות לאגודה.
- כב. (1) כל אדם זכאי להשתתף בהנהלת ארצו, בין השתתפות ישירה ובין דרך הנציגות שנבחרה בבחירות חופשיות.
- כג. (2) כל אדם זכאי לשוויון בכניסה לשירות במנגנון של ארצו.
- כד. (3) רצון העם הוא היסוד לסמכותה של הממשלה. העם יביע את רצונו בבחירות כשרות, הנשנות לעיתים מזומנות, לפי זכות בחירה כללית ושווה ובהצבעה חשאית, או לפי סדר של בחירה חופשית כיוצא בזה.

כב. כל אדם, כחבר החברה, זכאי לביטחון סוציאלי וזכאי לתבוע שהזכויות הכלליות הסוציאליות והתרבותיות, שהן חיוניות לכבודו כאדם ולהתפתחות החופשית של אישיותו, יובטחו במאמץ לאומי ובשיתוף פעולה בינלאומי, בהתאם לארגונה ולאוצרותיה של המדינה.

כג. (1) כל אדם זכאי לעבודה, לבחירה חופשית של עבודתו, לתנאי עבודה צודקים והוגנים ולהגנה מפני האבטלה.

(2) כל אדם, ללא כל אפליה, זכאי לשכר שווה בעד עבודה שווה.

(3) כל עובד זכאי לשכר צודק והוגן, אשר יבטיח לו ולבני ביתו קיום ראוי לכבוד האדם, שיושלם, אם יהיה צורך בכך, על ידי אמצעים אחרים של הגנה סוציאלית.

(4) כל אדם זכאי לאגד אגודות מקצועיות ולהצטרף לאגודות כדי להגן על ענייניו.

כה. (1) כל אדם זכאי לרמת חיים נאותה לבריאותם ולרווחתם שלו ושל בני ביתו, לרבות מזון, לבוש, שיכון, טיפול רפואי, שירותים סוציאליים כדרוש וזכות לביטחון במקרה של אבטלה, מחלה, אי-כושר לעבודה, אלמנות, זקנה או מחסור אחר בנסיבות שאינן תלויות בו.

(2) אמהות וילדות זכאיות לטיפול מיוחד ולסיוע. כל הילדים, בין שנולדו בנישואין או שלא בנישואין, ייהנו במידה שווה מהגנה סוציאלית.

כו. (1) כל אדם זכאי לחינוך. החינוך יינתן חינם, לפחות בשלבים הראשוניים והיסודיים. החינוך בשלב הראשון הוא חובה. החינוך הטכני והמקצועי יהיה מצוי לכל, והחינוך הגבוה יהיה פתוח לכל במידה שווה ועל יסוד הכישרון.

(2) החינוך יכוון לפיתוחה המלא של האישיות ולטיפול יחס כבוד לזכויות האדם ולחירויות היסודיות. החינוך יטפח הבנה, סובלנות וידידות בין כל העמים והקיבוצים הדתיים והגזעיים, ויסייע למאמץ של האומות המאוחדות לקיים את השלום.

(3) להורים זכות בכורה לבחור את דרך החינוך לילדיהם.

כז. (1) כל אדם זכאי להשתתף תוך חירות בחייו התרבותיים של הציבור, ליהנות מהאמנויות ולהיות שותף בהתקדמות המדע ובברכתו.

(2) כל אדם זכאי להגנת האינטרסים המוסריים והחומריים הכרוכים בכל יצירה מדעית, ספרותית או אמנותית שהיא פרי רוחו.

כט. (1) כל אדם יש לו חובות כלפי הכלל, כי רק בתוך הכלל נתונה לו האפשרות להתפתחות החופשית המלאה של אישיותו.

פרק ט"ז: זכויות קבוצתיות

עד כה דנו בזכויותיו השונות של האדם כפרט - זכויות אדם טבעיות, זכויות אזרח וזכויות חברתיות-כלכליות - ועל אופן מימושן במסגרת המדינה הדמוקרטית. אבל החברה בכל מדינה מורכבת לא רק מפרטים, אלא גם מקבוצות. נוהגים להבחין בהקשר זה בשני סוגים עיקריים של קבוצות: האחד, קבוצות שהגורם המלכד את חבריהן הוא פוליטי, רעיוני או אינטרסנטי, כגון מפלגות, תנועות וקבוצות ספורט. השני, קבוצות של רוב או מיעוטים בעלות מאפיינים אתניים, תרבותיים, דתיים או לאומיים. בפרק זה נלמד על הסוג השני. לא פעם דורשות קבוצות כאלה לקבל הכרה של המדינה בייחודן התרבותי וגם סיוע בשימורו, על ידי הענקת זכויות קבוצתיות.

השאלות המרכזיות עליהן נענה הן:

- מהן זכויות קבוצתיות?
- מה יחסן של מדינות דמוקרטיות להכרה בזכויות קבוצתיות?

מהן זכויות קבוצתיות?

זכויות שהמדינה מעניקה לקבוצות בעלות מאפיינים תרבותיים ייחודיים נקראות זכויות קבוצתיות.¹ מטרתן לאפשר לקבוצה לשמור על הייחודיות התרבותית שלה ולשמר את מנהגיה, הנגזרים מרקע אתני, לאומי, דתי, לאומי או לשוני. זה עשוי להיות שוני שמקורו בעבר, או שוני שמתגבש במהלך השנים. כך או כך, **מימוש** זכויות קבוצתיות תלוי ברצונה של הקבוצה לשמור על ייחודה, בדרישה מהמדינה להעניק לה את הזכויות האלה, ובנכונותה של המדינה להעניק את הזכויות.

1 זכויות קבוצתיות מכונות בספרות המחקרית גם זכויות קיבוציות או זכויות קולקטיביות.

זכויות קבוצתיות באות לידי ביטוי ב**חינוך**, ב**שפה**, ב**תרבות ובדת** - תחומים שבהם נשמרת זיקתם של בני הקבוצה ל**תרבות ולמורשת** הייחודיות שלהם. האמצעים שיכולה מדינה לנקוט על מנת להעניק זכויות קבוצתיות הם בעיקר הקצאת משאבים, כגון בניית בתי תפילה במימון המדינה, או השקעה במערכת חינוך ייחודית, בה נלמדים תכנים המחזקים את מורשת הקבוצה. לעיתים מתנגשות זכויות קבוצתיות עם זכויות אדם. לדוגמה, הזכות הקבוצתית לשמור על מסורות דתיות פטריארכליות, כגון ריבוי נשים, פוגעת בזכות השוויון לנשים.

זכויות קבוצתיות לעומת זכויות אדם

הזכות לתרבות. fotolia_49822236

כל בני האדם החיים במדינה, בין אם הם משתייכים לקבוצת הרוב ובין אם לקבוצת מיעוט, זכאים ליהנות באופן **שווה** מזכויות האדם ומזכויות אזרח (אם הם אזרחים). זכויות קבוצתיות ניתנות לאנשים על רקע היותם חלק מקבוצה, והן מתממשות בקבוצה. לדוגמה, **הזכות לתרבות** היא זכותו של אדם וגם זכותה של הקבוצה להכרה על ידי המדינה ולקבלת סיוע, כדי לשמור על אותה תרבות. הכרה של המדינה בכך שיש לטפח את שפת הקבוצה במערכת החינוך ובמוסדות תרבות הינה מימוש של זכויות קבוצתיות, כיוון שהיא נובעת מהכרה בשפת הקבוצה כסממן תרבותי ייחודי, שהמדינה מוכנה להגן עליו ולשמרו.

מה יחסן של מדינות דמוקרטיות להכרה בזכויות קבוצתיות?

* אוניטריזם

למושג "אוניטריזם" יש שתי משמעויות: האחת, האחדה תרבותית או ריכוזיות תרבותית; השנייה, קממשל מרכזי אחד (לעומת פדרליזם, שהוא ממשל ביזורי, בו מחולקת המדינה ליחידות מדינתיות, שמנהלות את ענייניהן הפנימיים באופן עצמאי). בפרק זה אנו עוסקים באוניטריזם במשמעות של האחדה תרבותית.

מימוש והכרה בזכויות הקבוצתיות נע בין שני קצוות: קוטב אחד של האחדה מלאה וקוטב נגדי של הכרה מלאה. על הרצף שבין שני הקצוות האלה מצויות מדינות שמאפשרות מימוש של זכויות קבוצתיות בדרכים וברמות שונות. ככלל, הענקת זכויות קבוצתיות **איננה** תנאי הכרחי לדמוקרטיה ליברלית.

ההכרה ומידת המימוש של זכויות קבוצתיות מושפעת מהגדרת זהותה ה**לאומית** של המדינה במובן האתני או האזרחי² ומהגדרת זהותה ה**דמוקרטית ליברלית** (אינדיבידואלית, רפובליקנית או רב-תרבותית)³.

יש מדינות שמתנגדות למימוש זכויות קבוצתיות בתחומן ודוגלות בתפיסה של **האחדה תרבותית** (אוניטריזם*). האחדה תרבותית מלאה פירושה החלת תרבות אחת על כלל האוכלוסייה במדינה. כלומר, תרבות אחת שולטת במרחב הציבורי, היא מוצגת כמכנה המשותף של כלל האזרחים ("הטוב המשותף"), והמדינה אינה מכירה בזכויות קבוצתיות.

גישה זו מתאימה לתפיסה הרפובליקנית במובן הראשון. המדינה שמגשימה בצורה המובהקת ביותר האחדה תרבותית מלאה היא צרפת, שמקפידה על תרבות חילונית אחידה במוסדותיה הממלכתיים ואף התנגדה במשך השנים בנחרצות למתן כל סיוע או התחשבות לצורך טיפוח תרבויות המיעוטים בקרבה.

2 ראו פרק ג', "לאומיות ומדינות לאום", בחלק הראשון.

3 ראו פרק י"א, "תפיסות דמוקרטיות ליברליות: האינדיבידואלית, הרפובליקנית והרב-תרבותית", בחלק השני.

כפייה תרבותית בעולם המודרני

"יצירתה של האומה הצרפתית המודרנית אינה מבוססת רק על שוויון זכויות של הכל בפני החוק. צרפת מתחילתה לא התירה שום מסגרת לגיטימית של פעילות תרבותית וזהות תרבותית או לשונית מלבד הלשון הצרפתית, שהיא המסגרת הנורמטיבית.

"בית הספר הצרפתי, שהוא המודל הראשון של בית ספר מודרני חילוני שוויוני, היה גם המודל הראשון של כפייה תרבותית בעולם המודרני. עד כדי כך, שכל תלמידי צרפת היום, כולל בני המיעוט היהודי וארבעה מיליון מוסלמים... לומדים את ספר הלימוד שאחת השורות הראשונות שבו פותחת במילים: 'אבותינו הגאלים'".
(פרופ' שלמה אבינרי, "מיעוטים לאומיים במדינות לאום דמוקרטיות", הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, עורך: אלי רכס, תל אביב: מרכז דיון, 1998).

מדינות אחרות אינן מכירות בזכויות קבוצתיות, אך מאפשרות לקבוצות ביטויים של תרבות ייחודית ונמנעות מפגיעה מכוונת בקבוצה.⁴ בבריטניה, למשל, כלי התקשורת הציבוריים נותנים במה לתרבויות מיעוט, והדבר מתבטא בין השאר בתוכניות טלוויזיה על אורח החיים של קהילות מיעוטים.

© ייחודיות. Fotolia © scorpomad.

יש מדינות שאינן מכירות בזכויות קבוצתיות במובן האקטיבי, אך מגינות על הזכויות הקבוצתיות באמצעות פטורים מפני חקיקה כללית, גם אם אינה מכוונת להצר את צעדיה של אותה תרבות. לדוגמה: בארה"ב, שהיא דמוקרטיה ליברלית-אינדיבידואלית, ניתן פטור לבני כת האמיש מחוק חינוך חובה לילדים מעל גיל 13. הדבר נעשה כדי שחברי הקבוצה יוכלו לשמר את תרבותם ולשמור על אורח חייהם השמרני, המתנזר מחידושים טכנולוגיים, למרות שחוק חינוך חובה הוא חוק כללי, שאינו מכוון כנגד תרבות כלשהי. במדינות אירופה יש לקהילות היהודיות והמוסלמיות פטור מהאיסור על שחיטת בעלי חיים, למרות שהמניע לחוק הוא צער בעלי חיים.

מדינות מסוג אחר מכירות בזכותן של קבוצות לשמור על זכויותיהן הקבוצתיות והתרבותיות, תוך הקצאת משאבים ציבוריים, אך שומרות על זהותן כמדינת לאום אתנית-תרבותית. המדינות הללו נוקטות גישה רב-תרבותית "רכה", שאינה משפיעה על צורת ההתארגנות של המדינה כמדינת לאום. ישראל, למשל, מאפשרת קיומן של מערכות חינוך ייחודיות, כמו בתי ספר בשפה הערבית, עם תוכנית לימודים ייחודית לאוכלוסייה הערבית, ובתי ספר יהודים דתיים וחרדיים, שבהם מתקיימת הפרדה בין בנים ובנות. בישראל מתאפשרת גם הקמת יישובים ייעודיים לקבוצות כמו בדואים או חרדים. ההסכמה הזו של המדינה מתבטאת בהקצבת כספים, הקצאת קרקעות וכו'. נציין גם את שיטת הנישואים הנוהגת בישראל תוך הבחנה בין הקהילות הדתיות השונות שאף היא מבטאת גישה רב תרבותית.

סוג נוסף של מדינות המכירות בזכויות קבוצתיות כולל את המדינות הרב-תרבותיות, הנותנות ביטוי לזכויות הקבוצתיות בצורת ההתארגנות של המדינה, ומעניקות לקבוצת המיעוטים זכות ייצוג בפרלמנט הפדרלי ובשאר מוסדות השלטון. במסגרת זו יכולות גם השפות הקבוצתיות השונות להפוך לשפות רשמיות במדינה, כחלק מהמודל ההסדרי שעליו מבוססת המדינה הרב-תרבותית. דרך נוספת שבה מדינות מממשות זכויות קבוצתיות היא הענקת אוטונומיה.*

* אוטונומיה

שלטון עצמי. אפשרות לפעול באופן עצמאי בתחומים מוגדרים, אך ללא ריבונות והכרה בינלאומית. כאשר מדברים על שלטון עצמי של קבוצות מובחנות מבחינה תרבותית, ועל יכולתן לקיים את שונותן התרבותית במסגרת האוטונומית שבה הן מתנהלות, מדברים על אוטונומיה תרבותית.

4 כמו מדינות הדוגלות בהאחדה תרבותית, שאינן מאפשרות מימוש זכויות קבוצתיות.

* פדרציה

מדינה פדרטיבית מורכבת מיחידות מדיניות קטנות, שחברו יחדיו למסגרת מדינית משותפת. כל יחידה מדינית בפדרציה מקיימת שלטון עצמי בענייניה הפנימיים, בכפוף לשלטון הפדרלי המרכזי.

** המקרה המיוחד של ננאווט

באפריל 1999 נוסדה בצפון קנדה טריטוריית ננאווט, תוך הסכם עם הממשלה הפדרלית, דווקא על רקע הרצון והצורך להכיר בזכויות הקבוצתיות של בני האינואיט. רצונם של בני האינואיט להיפרד ולשמר את ייחודם התרבותי הביא להגדרת הטריטוריה החדשה, בה הם מהווים 85% מהאוכלוסייה. אחד הסממנים להיפרדות התרבותית הוא קביעתה של שפת האינואיט כשפה רשמית בטריטוריה. (האתר הרשמי של ממשלת ננאווט)

© זכויות קבוצה. איור: גדעון קייך.

אוטונומיה פרסונלית-תרבותית-קהילתית: במדינה שבה חיות קהילות תרבותיות שונות, בין אם הן מפוזרות ברחבי המדינה ובין אם מתגוררות בשטח מובחן ומוגדר, יכולה להתקיים אוטונומיה תרבותית, תוך קביעת מנגנונים מדינתיים, כלל-ארציים, שיאפשרו לכל קהילה לשמר את תרבותה בתחומי החינוך, המורשת והפולחן הדתי.

אוטונומיה פרסונלית-תרבותית-קהילתית יכולה להתקיים ברמות שונות - החל בתמיכה כספית של המדינה במוסדות הדת ובמוסדות התרבות של הקבוצה ועד להכרה במערכת משפט קהילתית ייחודית ומחייבת.

אוטונומיה טריטוריאלית: יש מדינות שצורת הארגון שלהן היא פדרציה*, המחולקת ליחידות מדיניות קטנות. הסיבות לארגון כזה של מדינה עשויות להיות הגודל שלה או הצורך להגיע להסכמה לקיומה של המדינה בין הקבוצות השונות המרכיבות אותה. במסגרת הניהול העצמי של היחידה המדינית מאפשרות מדינות מסוימות ביטוי גם לשונות התרבותית של הקהילה המקומית, אולם מדינות פדרטיביות אחרות, דוגמת ארה"ב, אינן מכירות בזכויות קבוצתיות. ישנם גם מקרים חריגים, שבהם הסיבה למתן האוטונומיה הטריטוריאלית היא הכרה בזכויות קבוצתיות. כך למשל היה כאשר הוקמה, ב-1999, מדינת ננאווט בקנדה.**

מכאן, שהכרה או אי-הכרה בזכויות קבוצתיות אינם תלויים בהכרח במבנה פדרטיבי של המדינה.

כל דרך שמדינה נוקטת בנוגע למימוש התרבות הייחודית של הקבוצות המרכיבות את אוכלוסייתה דורשת שקלול ואיזון, כדי להימנע מפגיעה בלתי מידתית במקרים שבהם זכות קבוצתית כלשהי מתנגשת עם השקפות עולם, יעדים, אינטרסים של המדינה או עם זכויות אחרות.

אמנת אירופה - הגנה על מיעוטים

בשנת 1995 התקבלה אמנת המסגרת של מועצת אירופה בדבר הגנה על מיעוטים לאומיים. האמנה (שישראל אינה חתומה עליה) נכנסה לתוקף ב-1998. הזכויות המרכזיות המצוינות בה הן:

הגנה על הזהות התרבותית, הלשונית והדתית של פרטים השייכים למיעוט האתני; קיום זכויות לשוניות במרחב הציבורי, לרבות בתחום החינוך, התקשורת והשימוש הרשמי של המדינה, עד כדי תביעה להשוואת מעמדה של שפת המיעוט לשפה הרשמית; זכויות חינוך, לרבות הזכות ללמוד את לשון המיעוט בכל רמות החינוך; ייצוג והשתתפות של המיעוט הלאומי בתהליכי קבלת החלטות בכל רמות הממשל; שיתוף פעולה חוצה גבולות, במגמה לאפשר למיעוט הלאומי קשרים עם קבוצות אתניות שיש לו זיקה אליהן, המצויות מחוץ לגבולות המדינה.

ואולם, יש פער גדול בין ההצהרה לבין הנכונות לקיים את הדברים בפועל, וקיים ויכוח בין המדינות לגבי מימושו של הזכויות הלכה למעשה.

(פרופ' שלמה חסון, בין לאומיות לדמוקרטיה - תסריטים של יחסי רוב ומיעוט בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2007, עמ' 21).

זכויות קבוצתיות בישראל

חג שלושת החגים וואדי ניס נס חיפה. ויקיפדיה, udi Steinwell [CC BY 2.5].

מדינת ישראל, כפי שלמדנו, היא מדינת לאום אתנית-תרבותית, המזוהה עם הלאום היהודי ומוגדרת כמדינה יהודית ודמוקרטית. המרחב הציבורי בישראל מושפע מאוד ממאפייניו של הלאום היהודי, אך חיות בארץ קבוצות של מיעוטים, שאינם משתייכים ללאום היהודי ומהווים כ-20% מהאוכלוסייה.

הכרזת העצמאות הבטיחה כי "מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיבוץ גלויות; תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה, תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי

ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין, תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות, תשמור על המקומות הקדושים של כל הדתות, ותהיה נאמנה לעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות.

"אנו קוראים - גם בתוך התקפת הדמים הנערכת עלינו זה חודשים - לבני העם הערבי תושבי מדינת ישראל לשמור על השלום וליטול חלקם בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה, הזמניים והקבועים".

★ בסביון האם בהבטחות לתינוק בהכרזת העצמאות וזוסקות בהאנף אל זכויות לא פרטים או אל זכויות קבוצתיות? נחקן תלבוהתם.

בשנת 2000 הוסיפה הכנסת תיקון לחוק **חברות ממשלתיות** ובו הוראה המחייבת ייצוג הולם בדירקטוריונים של חברות ממשלתיות לאוכלוסייה הערבית, לרבות האוכלוסייה הדרוזית והצ'רקסית.

בתחום הפוליטי אין בישראל חקיקה רב-תרבותית, המבטיחה נציגות קבועה, משוריינת, של קבוצות מיעוטים במוסדות השלטון הנבחרים. קיומן של מפלגות פוליטיות, המייצגות סקטורים שונים בחברה, כולל קבוצות מיעוטים, מתאפשר בזכות שיטת הבחירות היחסית.

המדינה מכירה בזכויות הקבוצה של המיעוטים הלא-יהודיים וגם בזכויות של קבוצות יהודיות מסוימות, בתחומי **הדת החינוך והלשון**, על ידי חוקים ועל ידי פסיקות של בית המשפט.⁵ למשל:

בחקיקה - לחינוך היהודי הדתי-לאומי יש ביטוי נפרד, המעוגן מפורשות בחוק, בתוך מערכת החינוך הממלכתית, והוא נהנה מתוכניות ייחודיות שמדגישות את אופיו. החברה החרדית נהנית אף היא מאוטונומיה כמעט מלאה בתחום החינוך. מערכת חינוך נפרדת ותוכניות לימודים ייחודיות מתקיימות גם לערבים ולדרוזים.

בפסיקה - כמה וכמה פסקי דין ממחישים את ההכרה של המדינה בזכויות הקבוצתיות של קבוצות מיעוט החיות בתוכה:

- **שימוש בשפה הערבית.** בג"ץ קיבל עתירה שעניינה הטלת חובת שילוט עירוני בשפה הערבית בערים מעורבות.⁶
- **סגירת רחובות לנסיעה בשבת בשכונות חרדיות.** רחוב בר אילן בירושלים⁷ הוא עורק תנועה מרכזי, המחבר את הכניסה לעיר עם שכונותיה הצפוניות ועובר בלב שכונות חרדיות. תושבי השכונות הללו דרשו מעיריית ירושלים לסגור את הרחוב בשבתות, והחילונים עמדו על כך שיישאר פתוח. בג"ץ החליט לסגור את הכביש בשעות התפילה בשבתות ובחגים, אך להשאירו פתוח בשאר השעות.

5 התייחסות לתחומים אלה תמצאו גם בפרק ט', "הערבים, הדרוזים והצ'רקסים בחברה הישראלית", בחלק הראשון ובפרק ל"ז, "אתגר החיים המשותפים בחברה הישראלית", בחלק הרביעי.

6 בג"ץ 4112/90, עתירה של עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי, והאגודה לזכויות האזרח בישראל. יש לציין, כי השופטים נמנעו מלהשתמש בהנמקה רב-תרבותית כבסיס לפסיקתם.

7 בג"ץ 5016/96, חורב נ' שר התחבורה.

יש כאן הכרה כמיעוט

"המדינה מכירה בערביי ישראל כמיעוט. זה לא שהמדינה נותנת רק זכויות פרט לערבים, היא נותנת להם גם זכויות קבוצתיות. היא מכירה בשפה הערבית, היא מכירה בזכויות לחינוך, יש מערכת חינוך נפרדת, היא מכירה בדתות נפרדות - הדת הדרוזית, הנוצרית והמוסלמית - יש בתי דין נפרדים.

"זאת אומרת שיש כאן הכרה. היא לא מכירה בהם כמיעוט לאומי, אבל היא מכירה בהם כמיעוט אתני או תרבותי".

(פרופ' סמי סמוחה, "אוטונומיה תרבותית לערבים במדינה יהודית ודמוקרטית", אוניברסיטת חיפה, במת מכון טרומן לדיון ציבורי: "ערבים ויהודים בישראל - הערכת מצב וחלופות לעתיד", 13.1.2003)

סיכום

חג הסיגד, חגם של יהודי אתיופיה. ויקיפדיה, ייחוס זהה, האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה.

בשני הפרקים האחרונים עסקנו בסוגי זכויות - זכויות אדם טבעיות, זכויות אזרח, זכויות חברתיות-כלכליות וזכויות קבוצתיות. חשוב לשים לב ששיח הזכויות מתפתח, וזכויות נוספות מצויות היום בדיון הציבורי, בנושאים כגון **זכות לאיכות הסביבה (קיימות)**, האקלים, האוויר שאנו נושמים ואיכות החיים הכללית, ו**גנישות** במרחב הציבורי של **בעלי מוגבלויות** וצרכים מיוחדים. כדי להבטיח את מימוש הזכויות במדינה הדמוקרטית ליברלית - הן על ידי האזרחים והן על ידי השלטון - יש לדאוג להגבלת עוצמתו וכוחו של השלטון. הדרכים לכך יידונו בפרקים הבאים.

תרגול

1. ציינו לגבי כל אחד מההיגדים - האם מדובר בזכויות פרט (טבעיות, אזרחיות או חברתיות) או בזכויות קבוצתיות. נמקו.
 - א. הכורדים בעירק, בסוריה ובטורקיה דורשים לממש את זכותם להגדרה עצמית.
 - ב. ארגונים יהודיים בארצות הברית פעילים מאוד במאבק להטבת מצבן הכלכלי והחברתי של קבוצות אתניות חלשות, ממוצא פורטוריקני, מקסיקני וכו'.
 - ג. חוק שוויון זכויות האישה (תשי"א-1951) קובע כי גבר ואישה יהיו שווים בפני החוק ושווים בכל פעולה משפטית. כל הוראת חוק המפלה את האישה באשר היא אישה, פסולה.
 - ד. בחבל קוויבק הצרפתי שבקנדה חל איסור על בעלי חנויות לתלות שלטים בשפה האנגלית.
 - ה. שידורים מהכנסת מלווים בתרגום לשפת הסימנים.
 - ו. חוק בתי דין שרעיים (תשי"ג-1953) מקנה לבתי הדין המוסלמיים הדתיים שיפוט בלעדי בענייני המעמד האישי של המוסלמים ובענייני הוואקף (ההֶקֶדֶש הדתי).
 - ז. בצרפת נחקק חוק האוסר על נשים ונערות לחבוש ברחוב בורקה (כיסוי ראש המכסה גם את הפנים).
 - ח. בפלנדריה שבבלגיה התקבל חוק האוסר על הורים פלמים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר ששפת ההוראה בהם היא צרפתית.
 - ט. בעיר מודיעין הוקם בית כנסת רפורמי במימון המדינה.

2. קראו את ההודעה של המוסד לביטוח לאומי.

- ציינו והציגו את סוג הזכויות הבאות לידי ביטוי בהודעה, נמקו את תשובתכם.

לרגל עיד אל פיטר המוסלמי, שחל בחודש אוגוסט 2013, הודיע המוסד לביטוח לאומי, באתר האינטרנט בשפה הערבית, על הקדמת התשלום של קצבת הבטחת הכנסה ל-8 באוגוסט.

إعلانات - تقديم موعد مخصصات الدخل للمتواجدين بمكتب العمل بمناسبة عيد الفطر عطلة
بمناسبة عيد المسلمين عيد الفطر سيقدموا مخصصات الدخل للمتواجدين بمكتب العمل. , وأنها سوف تدفع في 8
أغسطس. بدلاً من 14 أغسطس اب.

مؤسسة التأمين الوطني تمنى عيد سعيد للمواطنين الإسرائيليين. و للشعب الإسلامي.

אתר המוסד לביטוח לאומי בערבית

CONTRACT

פרק י"ז: עקרון הגבלת השלטון

כפי שראינו, הדמוקרטיה המודרנית מושתתת על הסכמת בני האדם לכונן שלטון, שישמור על זכויותיהם ועל חירותם ויספק את צורכיהם. מכאן נובע, **שלשלטון חייבת להיות עוצמה***, כדי שיוכל לא רק לקבוע מדיניות אלא גם לנהל הלכה למעשה את ענייני המדינה. עם זאת, על השלטון לפעול באחריותיות, כלומר: עליו לתת דין וחשבון בפני הציבור על הצלחותיו ועל כישלונותיו. שלטון שאינו פועל מתוך אחריותיות, אינו ממלא את שליחותו כנבחר הציבור.

כיוון שהשלטון הוא הגורם רב העוצמה ביותר במדינה, אין ביטחון שהוא ישתמש בעוצמתו רק לטובת העם, שהוא הריבון. **השלטון עלול לפעול לטובת עצמו ולא לטובת הציבור, ולהשתמש לרעה בעוצמתו כדי לפגוע באזרחים.**

הגבלת השלטון, אם כן, נועדה להבטיח שהוא לא יפנה את כוחו כנגד האזרחים ויפגע בזכויותיהם ובמבנה המשטר. עקרון הגבלת השלטון מיוסד על ההנחה שאזרחי המדינה הם אנשים אוטונומיים ותבוניים, בעלי כישורים לבחון את מעשי השלטון ולפקח עליו.

* עוצמה

עוצמה איננה כוח כשלעצמו, אלא היכולת לגרום לאנשים לעשות גם מה שאינם רוצים לעשות. לעוצמה מקורות שונים. לדוגמה: עוצמתו של השוטר לגרום לנהג להאט את מהירותו בשל העונש שהוא רשאי להטיל; עוצמתו של המרצה באוניברסיטה, הנובעת מהידע שלו. מקור נוסף של עוצמה הוא כוח פיזי, שבעל שרירים יכול להפעיל על אחרים. השלטון מפעיל את עוצמתו, למשל, כדי לגבות מיסים.

שאלת חשיבה:

"כוח נוטה להשחית, וכוח מוחלט משחית באופן מוחלט".

(לורד אקטון, מדינאי והיסטוריון בריטי 1834-1902)

★ *פסביו ופדאיו מדוץ כוח נוטה להשחית*

בחלק הראשון של פרק זה נעסוק במקורות העוצמה, ולאחר מכן בארבעה אמצעים להגבלת השלטון:

בחלק השני - הפרדת רשויות.

בחלק השלישי - בחירות דמוקרטיות.

בחלק הרביעי - חוקה.

ובחלק החמישי - מנגנוני פיקוח וביקורת.

חלק ראשון: מקורות העוצמה של השלטון

בחלק זה נענה על השאלות הבאות:

- מהם מקורות העוצמה של השלטון?
- כיצד מגבילים את עוצמתו של השלטון?

מהם מקורות העוצמה של השלטון?

הרשות המבצעת

עוצמתו של השלטון ניכרת במיוחד בעוצמתה של הרשות המבצעת, הנשענת על שליטתה במשאבי המדינה:

משאבים כלכליים. הרשות המבצעת שולטת בקופת המדינה, ומשפיעה באופן משמעותי על חיי האזרחים על ידי קביעת סדרי עדיפויות בהקצאת תקציבים. הרשות המבצעת שולטת גם בקרקעות, באוצרות הטבע ובתשתיות, כך שיש לה השפעה עצומה הן על הפעילות הממשלתית והציבורית במדינה הן על הפעילות הכלכלית הפרטית.

מנגנוני אכיפת הביטחון, הסדר והחוק. מנגנוני הפעלת הכוח במדינה, בהם הצבא, המשטרה, בתי הסוהר, שירותי הביטחון, ההוצאה לפועל ומערכת גביית המיסים, נשלטים כולם על ידי הרשות המבצעת. מנגנונים אלה מממשים את המונופול שיש לרשות המבצעת על הפעלת כוח פיזי כופה, שאינו מצוי בידי אדם או ארגון אחר במדינה.

משאבי כוח אדם. תחת מרותה של הרשות המבצעת נמצאים מנגנוני השירות הממשלתי והציבורי, ובהם אנשי מקצוע בכל התחומים. גם במדינה קטנה כמו ישראל מדובר במאות אלפי עובדים ובהם מורים, רופאים, מהנדסים, כלכלנים, קציני צבא ועוד, המייצעים למקבלי ההחלטות ומעניקים שירותים לציבור. לשירותים אלה השפעה משמעותית על חיי האזרחים.

משאבי מידע. לרשות המבצעת יש מקורות מידע בתחומי פנים ובתחומי חוץ וביטחון, שאין דומה להם בהיקפם במגזר הפרטי. השימוש במידע הזה מעניק לרשות המבצעת עמדה עדיפה על פני האזרחים, והיא יכולה להשתמש בו כדי להצדיק החלטות ומעשים שלה, לרבות החלטות הוותיקות גורל בנושאי מלחמה ושלום. כמו כן, הרשות המבצעת שולטת במאגרי מידע, שאצורים בהם פרטים רבים ואינטימיים על כל אחד מאזרחי המדינה.

לסיכום, עוצמתה המעשית של הרשות המבצעת גדולה עשרות מונים מעוצמתן של שתי הרשויות האחרות. העוצמה הזו מופקדת בידה כדי שתהיה מסוגלת לבצע כהלכה את תפקידיה כלפי הציבור, לפעול למען האינטרסים שלו, לנהל את ענייני המדינה ולהשליט סדר וביטחון. היא אמורה להבטיח בכך את מימוש זכויות האדם ואת הצרכים והרצונות של התושבים.

הרשות המחוקקת

הרשות המבצעת מחזיקה במרב העוצמה המעשית, ואילו הרשות המחוקקת מרכזת את העוצמה החקיקתית. חברי הפרלמנט הם שמחוקקים את החוקים, שהם הכללים המחייבים את כל רשויות השלטון, את כלל אזרחי המדינה ואת כל מי שנמצא בשטחה. ואולם, לרשות המחוקקת אין כוח לאכוף את החוקים, והיא נזקקת לשם כך לרשות המבצעת. כמו כן, הרשות המחוקקת אינה מפרשת את החוקים, ואינה מיישמת אותם על מקרים ספציפיים.

הרשות השופטת

עוצמתה של הרשות השופטת נובעת מסמכותה לפרש את החוקים שחוקקה הרשות המחוקקת, ולהורות על אופן יישומם מול מקרים קונקרטיים, אם הוצגה בפניה מחלוקת בעניינם. ואולם, אין בידה כוח פעולה מעשי, והיא כפופה לחוקים ולחוקה שאינם נקבעים על ידה.

כיצד מגבילים את עוצמתו של השלטון?

כדי למנוע מצב שבו השלטון ספנה את עוצמתו כנגד האזרחים, פותחו מנגנונים ואמצעים שונים, ובהם: **הפרדת רשויות, בחירות, חוקה ומנגנוני פיקוח וביקורת.**

מרבית האמצעים להגבלת השלטון שנמנו כאן הם תנאים הכרחיים לקיום הדמוקרטיה, אך אף אחד מהם לבדו איננו תנאי מספיק. יש צורך ברבים מהם על מנת להבטיח את חוסנה של הדמוקרטיה ואת מימוש זכויות האזרחים וחירויותיהם. בחלקים הבאים נעסוק באמצעים להגבלת השלטון.

חלק שני: הפרדת רשויות - איזונים ובלמים

בחלק זה נתמודד עם השאלות הבאות:

- מהי הפרדת הרשויות, וכיצד היא מגבילה את השלטון?
- כיצד מיושמת הפרדת הרשויות במדינות הדמוקרטיות?
- כיצד מיושם רעיון פיזור העוצמה בדתות המונותאיסטיות?

מהי הפרדת הרשויות, וכיצד היא מגבילה את השלטון?

לאורך רוב ההיסטוריה האנושית היה השלטון נתון בידי שליטים יחידים, שריכוז בידם גם את סמכויות החקיקה, גם את סמכויות הביצוע וגם את סמכויות השפיטה. שליטים אלה ניצלו לא אחת את עוצמתם המוחלטת, ופגעו בזכויות נתיניהם. במאות השנים האחרונות קמו הוגי דעות מדיניים, שביקשו לצמצם את עוצמתם המוחלטת של השליטים ולהקטין את יכולתם לפגוע בזכויות האדם ובאזרחים.

*שארל מונטסקייה

פילוסוף צרפתי (1689-1775), שנודע בעיקר בזכות תורת "הפרדת הרשויות" שפיתח. ויקיפדיה העברית.

על בסיס התפיסה הזו פיתח הוגה הדעות הצרפתי שארל מונטסקייה* את רעיון **הפרדת הרשויות**, המגדיר את שלושה תפקידיו העיקריים של השלטון:

חקיקה - קביעת כללים להתנהגות לגיטימית של האזרחים ושל השלטון.
ביצוע - יישום הכללים שקבע המחוקק וניהול המדינה בפועל: קביעת מדיניות וביצועה.
שפיטה - קביעה באילו מקרים הופרו הכללים ובאילו לא, וענישת מפירי הכללים.
מונטסקייה טען כי **רק הפרדה מוסדית בין שלוש הרשויות** תבטיח את חירות האזרחים:

רשות מחוקקת, היא הפרלמנט;

רשות מבצעת, שבזמנו של מונטסקייה הייתה המלך ושריו;

רשות שופטת, היא בתי המשפט;

הקץ לחירות

"כאשר הסמכות החקיקתית והסמכות הביצועית מאוחדות בידי איש אחד או בגוף אחד של מושלים, לא יכולה להיות חירות, וזאת משום החשש שיחוקקו חוקים עריצים, על מנת לבצעם באופן שרירותי. כמו כן לא תהיה חירות אם הסמכות השיפוטית לא תופרד מן החקיקה והביצוע. לו צורפה סמכות זו לסמכות החקיקתית, היו חייו וחירותו של הנתיב נתונים לשליטה שרירותית, שהרי השופט היה אז גם המחוקק. לו צורפה לסמכות המבצעת, היה השופט מתנהג באלימות ובדיכוי. זה יהיה הקץ לחירות אם אותו איש או אותו גוף יהיה מופקד על שלוש הסמכויות: של חקיקה, של ביצוע החלטות ציבוריות ושל שפיטה".

(מונטסקייה, "רוח החוקים", 1748. מתוך מונטסקייה: האיש ויצירתו, תרגום: ע. בסוק, ירושלים: תשנ"ח).

★ בסביו מדון, ארצות מונטסקייה, יל צורק בהפחדת פוליון, בסוק, 1000 מלונות.

הפרלמנט הבריטי

ויקיפדיה העברית.
יוצרים 2005 Arpingstone.

ארמון ווסטמינסטר בלונדון, בו שוכנים שני בתי המחוקקים הבריטיים: הבית התחתון ובית הלורדים.

איזונים ובלמים בין הרשויות

על פי מונטסקייה, **הפרדת הרשויות** פירושה מתן סמכות **ייחודית** לכל רשות שלטונית, ופעולה שלה בנפרד משתי הרשויות האחרות. ואולם, כאשר מתקיימת הפרדה מוחלטת בין הרשויות וכל רשות פועלת ללא תלות בחברתה, קיימת סכנה של עריצות כל רשות, מכוחה של צבירת עוצמה בלתי מוגבלת.

כדי למנוע עריצות מסוג זה נוצרה מערכת של **איזונים ובלמים**: ההפרדה בין הרשויות אינה מוחלטת, ו**לכל אחת מהן ניתנה היכולת לבלום ולרסן את עוצמתן של שתי הרשויות האחרות**. לדוגמה, בארצות הברית יכול הנשיא להטיל וטו על חקיקה של בתי המחוקקים, ומנגד יכולים בתי המחוקקים לבלום את יכולתו של הנשיא לפעול על ידי כך שלא יאשרו תקציב שהציע הנשיא.

עירוב סמכויות. למרות שלכל רשות משלוש הרשויות יש סמכות עיקרית באחד מתחומי החקיקה, הביצוע והשפיטה, אנחנו מוצאים בכל שלוש הרשויות עיסוק

משני בסמכויות האופייניות לרשויות האחרות. הכלל הוא, שלכל **רשות יש סמכות ייחודית - אך לא בלעדית**. לרשות המבצעת, למשל, ניתנו סמכויות נרחבות בתחומי החקיקה באמצעות "חקיקת משנה" (התקנת תקנות), כדי לאפשר לה ליישם את חקיקת הפרלמנט ולהתאימה למקרים ספציפיים. יש לרשות המבצעת גם סמכויות "מעין שיפוטיות", כגון שפיטת עובדי מדינה בבית דין משמעותי.

יש הסבורים שעירוב הסמכויות בין הרשויות ויצירת איזונים ובלמים ביניהן מסרבילים את תפקוד השלטון ועלולים לפגוע ביעילותו, ולכן מן הראוי לצמצם את הבלמים של רשויות השלטון זו כלפי זו. הגישה שמנגד גורסת כי "כדאי" לשלם את מחיר הסרבול, על מנת לשמור על חירויותיהם וזכויותיהם של האזרחים, וכדי למנוע שימוש לרעה בעוצמתן של רשויות השלטון.

כיצד מיושמת הפרדת הרשויות במדינות הדמוקרטיות?

יישומו של עקרון הפרדת הרשויות מושפע מהתרבות הפוליטית של המדינה, משיטת הממשל ומהמבנה הארגוני שלה. נבחן את הפרדת העוצמה ואת מערכות האיזון והבלימה בשלושה תחומים:

בתחום האישי - האם אדם אחד מכהן ביותר מרשות שלטונית אחת.

בתחום המוסדי - האם קיימים מוסדות נפרדים לחקיקה, לביצוע ולשפיטה.

בתחום הסמכויות - מהי חלוקת הסמכויות בין רשויות השלטון, וכיצד הן מאזנות ובולמות זו את זו.

בתחום האישי: בממשלים פרלמנטריים, כמו בריטניה וישראל, חברי פרלמנט רשאים לכהן גם כשרים. כלומר: להיות חברים בו-זמנית ברשות המחוקקת וגם ברשות המבצעת. בבריטניה תפקידו בעבר חלק מחברי בית הלורדים - הבית העליון של הפרלמנט - גם כשופטים עליונים. כלומר: כיהנו בעת ובעונה אחת ברשות המחוקקת וברשות השופטת. ב-2009 נכנסה לתוקף רפורמה חוקתית, שבמסגרתה הופרד בית המשפט העליון מהבית העליון של הפרלמנט¹. לסיכום, בממשל פרלמנטרי אין הפרדה בתחום האישי בין הרשות המחוקקת והמבצעת.

בממשל נשיאותי, כמו בארה"ב, קיימת הפרדה ברורה, ואדם המכהן באחת הרשויות אינו יכול למלא תפקיד ברשות שלטונית אחרת. חברי הקונגרס, למשל, אינם יכולים לכהן בתפקידי שרים.

בתחום המוסדי: בממשל פרלמנטרי, דוגמת בריטניה וישראל, מכהנת הממשלה מכוח האמון של בית הנבחרים, ויש ביכולתו לסיים את כהונת הממשלה. מנגד, ראש הממשלה יכול ליזום את פיזור בית הנבחרים ולהקדים את הבחירות. בממשל נשיאותי רשות אחת אינה תלויה באמונה של רשות אחרת. עם זאת, גם בממשל פרלמנטרי מדובר בשני מוסדות נפרדים, שבכל אחד מהם מתנהלת עבודה ומתקבלות החלטות באופן עצמאי, בהצבעה של חברי המוסד בלבד. כלומר, בשני הממשלים קיימת הפרדה בתחום המוסדי.

בתחום הסמכויות: הרשויות מאזנות ובולמות אחת את השנייה. הרשות המבצעת, לדוגמה, מוגבלת על ידי הרשות המחוקקת, הקובעת עבודה את החוקים ואת "כללי המשחק". הרשות המבצעת מצידה יוזמת את מרבית החקיקה שמתקבלת ברשות המחוקקת, באמצעות הצעות חוק ממשלתיות.

בארה"ב יכול הנשיא למנוע אישור חוק בקונגרס באמצעות הטלת וטו. עם זאת, הקונגרס יכול להסיר את הוטו בחקיקה חוזרת ברוב מיוחד, וכך לאשר בכל זאת את החוק. הקונגרס, מצדו, עשוי להגביל את הנשיא, שחייב לקבל את אישורו למינויים בכירים בממשל. שופטי בית המשפט העליון בארה"ב מתמנים על ידי הנשיא, בכפוף לאישור הסנט, ואילו בית המשפט מוסמך לבטל צווים והחלטות של הנשיא ואף חוקים של הקונגרס, ובכך להגביל את פעילותם.

יחסי הרשות השופטת והרשות המחוקקת

הרשות השופטת פועלת על פי החוקים שקובעת **הרשות המחוקקת**. במקביל, בתי המשפט מאזנים ומרסנים את הפרלמנט באמצעות מתן פרשנות לחוקים. בממשל פרלמנטרי, הרשות המחוקקת יכולה להגיב לפרשנות שנתן בית המשפט באמצעות שינוי החוק. מאותו רגע, הנוסח החדש יחייב את השופטים בפסיקתם. במדינות שבהן קיים משטר חוקתי, לרשות השופטת יש אף סמכות לבטל חקיקה שסותרת את העקרונות החוקתיים.

בבריטניה, לרשות השופטת אין סמכות להגביל את הפרלמנט ולבטל חוקים. מאז 1998 אמנם יש בסמכותה לקבוע שחוק עומד בסתירה לחוק יסודי זכויות האדם, אבל אין בכוחה לבטל את החוק. בית המשפט רשאי אמנם להציע לנבחר הציבור לתקן חוק כלשהו אך החוק ישונה רק אם תבחר הרשות המחוקקת לאמץ את הצעת בית המשפט, ותתקן את החוק בעצמה.

1 יעל כהן, "הוועדה לבחירת שופטים: מילי כמה? למה? האומנם?", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 23.6.2009.

© בית הנבחרים הקנדי באוטווה. ויקיפדיה, יחוס-שיתוף זהה 3.0 לא מותאם.

בקנדה, קיים מודל של השפעה חלקית ביחסי הרשות השופטת והרשות המחוקקת: בית המשפט העליון מוסמך לבטל חוקים שהתקבלו על ידי בתי המחוקקים המדינתיים והפדרליים, אבל ייחודה של השיטה החוקתית הקנדית טמון ב"הוראת ההתגברות" שבה. על פי הוראה זו, אם בית המשפט מבטל חוק משום שפגע בזכויות מסוימות, הפרלמנט רשאי לחוקק שוב את החוק, ובכך להקנות לו תוקף (עם זאת, זכויות מסוימות חסינות מפני פסקת ההתגברות). בדרך זו מתקיים שיח חוקתי, שבו בית המשפט משתמש במקצועיותו ובאי-תלותו הפוליטית, כדי לבקר חוקים באופן מעשי (ולא רק באופן הצהרתי, כמו בבריטניה), ובכל זאת נשמר עקרון ריבונות העם, ונבחרי הציבור מוסמכים להכריע כי הפרשנות של בית המשפט לחוקה אינה מקובלת עליהם.

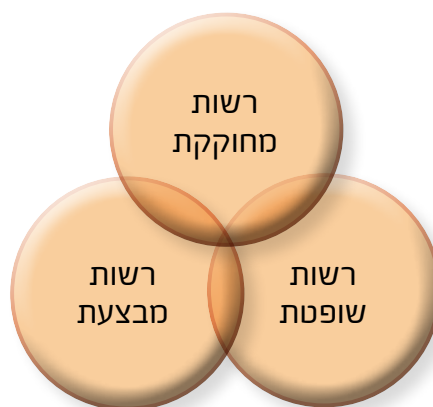
© דיון משותף של שני בתי הקונגרס האמריקני. ויקיפדיה העברית, המקור 2009 whitehouse.gov

ביחסי הרשות השופטת והרשות המחוקקת **בארצות הברית** מתקיים מודל של **השפעה רבה**. השופטים פועלים על פי חוקי הקונגרס, אך יכולים לבטלם בנימוק שהם סותרים את החוקה. כלומר, זכות המילה האחרונה בתחום זה שמורה לבית המשפט.

הדוגמאות הללו ממחישות את אופן היישום השונה, במדינות דמוקרטיות שונות, של עקרון הפרדת הרשויות כמערכת של איזונים ובלמים.

ניתן להציג את עקרון הפרדת הרשויות באמצעות האיור:

★ *איזה מודל של הפרדת רשויות מתאים לאזור? נאמן.*

כיצד מיושם פיזור העוצמה במקורות היהודיים והנוצריים?

במסורות של היהדות והנצרות יש ביטויים שונים של חלוקת עוצמה.

מטלה:

קראו את שני הקטעים וערכו השוואה בין הפרדת העוצמה ביהדות להפרדת העוצמה בנצרות.

ביהדות: שלושת הכתרים

"המקורות היהודיים... מתארים את חלוקת העוצמה המדינית בין שלושה שותפים לסמכות השלטונות: התורה, הכהונה והמלכות. לכל אחד מהם זכויות משלו, ומעמד מוגדר... התורה היא הכלי שבאמצעותו מועברים חוקי האל לישראל, מוגדרים ומפורשים; [=ונושאי כתר תורה הם נשיאים, חכמים, מורי ההלכה ורבנים] הכהונה היא אמצעי הקשר בין האל והעדה, הכלי המאפשר את המגע המתמיד וההדוק ביניהם [=נושאי כתר כהונה הם הכוהנים המשמשים בקודש - כנציגי העם לפני הקב"ה]; למלכות הואצלה הסמכות לטפל בחיי היום-יום של העדה, והיא שאחראית לבניית היחסים האזרחיים ולהסדרתם לפי תנאי הברית הנזכרים בחוקה [=נושאי כתר מלכות הם המלכים מנהיגי העם]. לכל אחד מהם תחום אחריות מוגדר. וסמכות עצמאית - בכפוף לאל - בתחום שיפוטו. זהו הרעיון המונח ביסוד ההשקפה התלמודית לפיה, רק הנציג המרכזי של כתר הכהונה (הכהן הגדול) רשאי להיכנס לקודש הקודשים; רק נציגי כתר המלכות מוסמכים להוביל את העדה לקרב שמוגדר כמלחמת רשות; וכי לפרשנות חוקתית אין תוקף, אלא אם קיבלה את אישורם של נציגי כתר התורה. מכאן שלאף כתר אין זכות חוקתית לחדור לתחומם של הכתרים האחרים, ועוד פחות לנשל אותם מתחומי אחריותם המוגדרים בחוקה. ... כל כתר שואב את סמכותו ישירות מברית שנכרתה עם האל: ההתגלות בסיני ייסדה את כתר התורה; הברית עם אהרון הולידה את כתר הכהונה (במדבר כ"ה: 13); והברית עם בית דוד מיסדה את כתר המלכות (תהילים פ"ט: 13 ויחזקאל ל"ז: 24-25); ... כל כתר קבע לעצמו את דרכי המינוי הלגיטימיות של בעלי התפקידים ואת אופן העברת המשרות בתוכו. גם התלות ההדדית... היא תכונה בולטת של שיטת הכתרים.

מעצם המהות של עקרון זה נובע כי אף גוף מדיני יהודי איננו שלם, אלא אם יש בו ייצוג לשלושת הכתרים, בצורה זו או אחרת. למעשה, הם שלוחות הממשל, שלושת עמודי התווך עליהם נשענת החברה כולה; אם יחסר אחד מהם יתמוטט המבנה כולו...".

(סטיארט א' כהן, מושג שלושת הכתרים: מקומו במחשבה המדינית והשלכותיו על חקר ההיסטוריה החוקתית היהודית, ירושלים ורמת גן: המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה והמחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ח).

בנצרות: "תנו לקיסר אשר לקיסר ולאלוהים אשר לאלוהים"²

בתפיסה הנוצרית המערבית קיימת תורת "שתי החרבות": הזרוע הארצית, שהיא המדינה, והזרוע הרוחנית, הכנסייה. כל אחת מהמערכות אוטונומית בתחומה, כל אחת מהן קיימת ברצונו של האל, ושתיהן נועדו להשלים האחת את רעותה ולתמוך זו בזו.

מבחינה ערכית מקומה של הכנסייה היה עליון, שהרי היא עסקה בנשמה, בעוד שעניינו של השלטון החילוני לא היה אלא הקיום הארצי, הדאגה ליומיום.

הכנסייה והמדינה היו אם כן, מראש, שתי ישויות נבדלות, והתגלעו ביניהן סכסוכים מרים על הבכורה במרוצת ימי הביניים. המפורסם שבהם הוא הסכסוך בין היינריך הרביעי מלך גרמניה לבין האפיפיור גרגוריוס השביעי, סכסוך שהסתיים ב"הליכה לקנוסה".*

כמו שאנחנו רואים, הרעיון של ריסון עוצמת השלטון מצוי כבר במקורות הדתיים היהודיים והנוצריים, ולאחר מכן בקרב הוגי הדעות הפוליטיים דוגמת מונטסקייה. ואולם, ריסון העוצמה מתבצע בדרכים שונות.

תרגול

ערכו השוואה בין אופן מימוש רעיון הפרדת הרשויות בבריטניה, קנדה וארה"ב (עיינו במיומנות השוואה בפרק ג', "לאומיות ומדינות לאום", עמ' 43, בחלק הראשון).

המלך מבקש מחילה בפני האפיפיור. ציור של קרלו עמנואל, המאה ה-17. הועלה על ידי Nicola Romani, ויקיפדיה העברית 2007.

* הליכה לקנוסה

מטבע לשון המתאר כניעה משפילה. בשנת 1077 בא מלך גרמניה היינריך הרביעי אל שערי טירתו של האפיפיור גרגוריוס השביעי בעיירה קנוסה שבאיטליה. האפיפיור איים קודם לכן לנדות את המלך, שסירב לקבל את מרותו. רק לאחר שאילץ את המלך להמתין לפני שערי הטירה במשך שלושה ימים בשלג, יחף ולבוש שק, הסכים האפיפיור להקשיב לבקשת הסליחה שלו.

חלק שלישי: בחירות דמוקרטיות

"כל אדם זכאי להשתתף בממשלת ארצו, בין אם ישירות ובין אם באמצעות נציגים שנבחרו באורח חופשי".

(מתוך "ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם", סעיף 21, 1)

תוצאות הבחירות לנשיאות ארה"ב, 2012.
ויקיפדיה העברית, הועלה על ידי Gage 2012.

בחלק זה נתמודד עם השאלות הבאות:

- כיצד מגבילות בחירות דמוקרטיות את השלטון?
- מה מבטיח קיומן של בחירות דמוקרטיות?

כיצד מגבילות בחירות דמוקרטיות את השלטון?

בחירות הן תנאי לקיומה של דמוקרטיה. ייחודן בכך שהן מעניקות לכל אזרח יכולת ישירה להשפיע על השלטון ובכך להגביל אותו.

בחירות סדירות מגבילות את השלטון בכך שהן מגדירות את **תקופת הכהונה** של רשויות השלטון. כמו כן, קיום בחירות מחייב את המועמדים **למסור דין וחשבון** לבוחרים על פועלם, ומחייב אותם להציג את עמדותיהם ואת הישגיהם על מנת להיבחר שוב. הבחירות מעניקות עוצמה לבוחרים, היכולים לסיים את כהונתם של מי שאינם פועלים לשביעות רצונם, ולבחור מועמדים ראויים יותר.

הבחירות מבטאות חירויות וזכויות יסוד, מאשררות את כללי המשחק הפוליטיים, מחדשות בכך את האמנה החברתית מצד האזרחים ומממשות את העיקרון של שלטון העם.

מן הסימנים המובהקים של חברה דמוקרטית

"הזכויות הפוליטיות הן בין חירויות היסוד המכריעות והחשובות ביותר... הזכות להתמודד בבחירות היא זכות יסוד מדינית, אשר בה באים לידי ביטוי רעיון השוויון, חירות הביטוי וחופש ההתאגדות, ומכאן כי זכות זו היא מן הסימנים המובהקים של חברה דמוקרטית".

(מאיר שמגר, הנשיא לשעבר של בית המשפט העליון, ערעור בחירות 1/88, ניימן נגד יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-11).

נימוקים לחילופים בהנהגה הפוליטית במקורות היהודיים

יעילות שלטונית - גדר גדול שיתקנו בכל עיר למנות ממונים אנשים מהוגנים מדי שנה בשנה, ויעשו חליפות. ויש בזה שני תועלות גדולים: אחת, שהנכנס לשרת בקודש, בתחילה נראה לו יקר וגדולה, והוא עומד לשרת בחיבה רבה ולפקח על צורכי רבים בכל כוחו, ואחר כך מחמת הטרחה [עומס] ודיבת רבים וכדומה, נבול ייבול ורפו ידיו. לכן טוב להיות מחדש חדשים.

תמיכה ציבורית בשלטון - ובזה יוצא תועלת אחד שלא יבואו להתריס נגד הממונים ולדבר תועה עליהם [לדבר בגנותם], כי יאמרו: "הם יעשו בזמנם מה שליבם חפץ ואנחנו נעשה בזמננו, וכשם שאין רצוננו שידברו עלינו, כך אנו לא נדבר על אחרים", ובזה יהיה בעיר אהבה ואחוה, שלום ורעות.

שוויון - ואין ראוי שיהיו קבועים עשירי העיר למנהיגים וממונים לעולם, אלא יהיו מעורבים עשירים ועניים, כל אשר תבונה בו, כי הממון אינו עושה חכם לבור. ויש כמה טעמים כי טוב למנות מנהיגים בכל שנה, עניים ועשירים, אנשים חכמים יחדיו יהיו תמים.

(רבי אליעזר בן יצחק פאפו, פלא יועץ, תקמ"ו-תקפ"ח, 1786-1827).

בחירות דמוקרטיות.

shutterstock Copyright: maximmmum.

מה מבטיח קיומן של בחירות דמוקרטיות?

לבחירות דמוקרטיות יש כמה תנאי יסוד:

כלליות: כל אזרחי המדינה הבוגרים זכאים להשתתף בבחירות למוסדות הנבחרים במדינה במגבלות הכפופות לחוק. רוב המדינות מעניקות זכות בחירה מגיל 18 וחלקן מגיל 21. התנאי הזה מממש את העיקרון של **שלטון העם**.

שוויוניות: לכל אזרח קול אחד, וכל קול שווה במשקלו למשנהו. אין הבחנה בין עני לעשיר, בין גבר לאישה, בין חייל לגימלאי, ולא בין חברי קבוצת הרוב הלאומי לבין חברי קבוצות מיעוט. היכולת של כולם להשפיע בקולם על תוצאת הבחירות - שווה. התנאי הזה מממש את **עקרון השוויון**.

השוויון בא לידי ביטוי גם בזכות להיבחר: **לכל אזרח יש הזדמנות שווה להתמודד בבחירות** - אם באמצעות מפלגה ואם באופן ישיר, לפי חוקיה של כל מדינה.

חשאיות: איש מלבד הבוחר אינו רשאי לדעת כיצד הצביע. כל אזרח חופשי לבחור את המועמד או המפלגה הראויים ביותר בעיניו, והחשאיות מבטיחה שלא יהיה נתון ללחצים ולא יחשוש מפני פגיעה בשל בחירתו. התנאי הזה מממש את הזכות ל**פרטיות ולחירות**, והיעדרו מרוקן מתוכן גם את שני הכללים הראשונים.

מחזוריות: הבחירות מתקיימות מדי כמה שנים, במרווחי זמן קצובים, הקבועים בחוק. למשל, חברי בית הנבחרים האמריקאי נבחרים כל שנתיים, וכל ארבע שנים מתקיימות בחירות לכנסת בישראל. התנאי הזה מממש את העיקרון של **הגבלת השלטון**.

חופשיות: כל מפלגה או מועמד (אם הם עומדים בדרישות החוק) חופשיים להתמודד בבחירות לפי החלטתם שלהם. בכך מתממשים עקרון ה**פולרליזם והזכות לחירות** - חירותו של האזרח לבחור במפלגה הרצויה בעיניו. בנוסף, כל אחד מהמועמדים והמפלגות זכאים ל**תנאים שוויוניים**, שיאפשרו להם להתמודד באופן הוגן, באמצעות מתן במה להצגת מצעם, רעיונותיהם וקווי המדיניות שלהם בכלי התקשורת. בכך מתאפשרים **חופש הביטוי, חופש ההתארגנות, חופש ההתאגדות וחופש העיתונות**.³

בהליך הבחירות מתקיימים עקרונות דמוקרטיים מרכזיים:

שלטון העם: האזרחים בוחרים את נציגיהם לשלטון ומהווים את מקור הסמכות שלו.

הגבלת השלטון: לאזרחים יש הסמכות להשאיר על כנו שלטון קיים - או לסיים את כהונתו ולהחליפו.

זכויות האדם והאזרח: באות לידי ביטוי זכויות אדם וזכויות אזרח, כגון חופש הביטוי, חופש הבחירה, חופש ההתאגדות (למפלגות), הזכות לבחור ולהיבחר.

הכרעת הרוב: המנצח הוא מי שקיבל את מרב התמיכה מהאזרחים (יש שיטות שונות לקבוע את מרב התמיכה: ספירה כללית, ספירה לפי אזורים ועוד).

פולרליזם: משתתפות בבחירות מפלגות שמייצגות קבוצות ואינטרסים מגוונים.

סובלנות והסכמה על כללי משחק: מתמודדות מפלגות בעלות דעות שונות, לעיתים מנוגדות, באווירה של שכנוע וללא אלימות.

הבחירות בדמוקרטיה, כמו הפרדת הרשויות, הן אמצעי **ממסדי**, המגביל את השלטון בכוח החוק.

3 יש מדינות שמגבילות פעילות של מפלגות הפוגעות באופי המדינה. על כך ראו פרק כ', "גבולות וביטחון בדמוקרטיה", בחלק השני.

שלטי הצבעה. Fotolia © freshidea.

1. תנאי הבחירות במדינות הדמוקרטיות עברו שינויים במאות השנים האחרונות. עד המאה ה-20, ולרוב אף במהלכה, לא ניתנה זכות בחירה לנשים בכל מדינות העולם (ניו זילנד היתה הראשונה שהעניקה לנשים זכות בחירה ב-1893, שווייץ עשתה זאת רק ב-1971, וסעודיה היתה האחרונה להעניק זכות בחירה לנשים - רק ב-2011). באנגליה הדמוקרטית של המאה ה-19 היה קולו של בעל אחוזה שווה לכמה קולות של מעוטי יכולת.

• הסבירו אלו תנאים של בחירות דמוקרטיות לא התקיימו במאה ה-19?

2. חפשו באתרי חדשות מידע על מערכת בחירות כלשהי (הגשת רשימות מועמדים, פנקס הבוחרים, תעמולה, יום הבחירות).

• בחרו שני נושאים, והציגו תנאים ועקרונות דמוקרטיים המתקיימים באותה מערכת בחירות.

3. קראו את הקטע:

א. הסבירו את נימוקי הכותב בעד ונגד הטלת **חובת הצבעה** בבחירות.

ב. "אין חובה להצביע אלא יש חובה להופיע בקלפי". הסבירו את ההיגד והביעו את עמדתכם המנומקת על ההיגד.

להצביע - זכות או חובה?

"המצדדים בהנהגת חובת הצבעה טוענים כי היא מעלה את שיעור ההשתתפות באופן שווה, ללא הטיה מעמדית, וכך למעשה מחזקת אידיאלים דמוקרטיים של השתתפות פוליטית ושל שוויון. יתרונות נוספים הם שהעלייה בשיעור ההצבעה עשויה לעורר השתתפות ועניין גדולים יותר בפעילויות פוליטיות נוספות, וכן שחובת ההצבעה עשויה להשפיע על הקטנת ההוצאות הכספיות הכרוכות בתעמולה שתכליתה לשכנע בוחרים להצביע.

"רבים מתנגדים להנהגת חובת בחירה מטעמים שונים. ביקורת מרכזית היא הטענה שחובת ההצבעה כופה את עצמה על אנשים שאין להם עניין פוליטי והם חסרי ידע פוליטי, ואשר סביר שלא יקבלו הכרעה שקולה לגבי ההצבעה. כנגד טענה זו יש הסבורים שדווקא החובה להצביע היא שמעוררת עניין פוליטי, ובזכותה יוקדשו יותר מאמצים להסברה עניינית בתעמולה.

"טענה נוספת היא שחובת ההצבעה עלולה להגדיל את שיעור הקולות הפסולים, בשל ידע לא מספק על הליך ההצבעה או אי-ידיעת השפה, בעיקר בקרב מהגרים. מחקר שנערך באוסטרליה [אחת המדינות שבהן יש חובת הצבעה מכוח החוק] מצא כי שיעור הקולות הפסולים בקרב מהגרים גבוה יחסית לשאר האוכלוסייה, ומאשש את הטענה הזו.

"יש הסוברים שרמת ההשתתפות גבוהה במיוחד אינה בהכרח חיובית, שכן הסכנה היא שבתקופות משבר עלולה עלייה חדה בשיעור ההשתתפות להחריף את ההקצנה. לראייה מביאים את רפובליקת ויימאר, שבה שיעור ההשתתפות הגבוה התבטא בהתגברות התמיכה בנאציזם ובישר את התערעורת הדמוקרטיה...

"לכך משיבים התומכים בחובת הצבעה כי למעשה אין חובה להצביע, אלא יש חובה להופיע בקלפי. מרגע שמילאו את חובתם זו רשאים האזרחים להכריע אם אכן להצביע, ובכך חובה זו דומה לחובת אחרות החלות על אזרחים במדינה דמוקרטית, כמו החובה לשלם מיסים ולשמש כמושבעים במדינות מסוימות. לדעתם, חובת ההצבעה מקנה לאזרחים את הזכות להשתתפות שווה בהליך הדמוקרטי."

("להצביע - זכות או חובה?", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה. פרלמנט, 22, נובמבר 1998)

חלק רביעי: חוקה

מעמדה של החוקה.
Fotolia© Natis.

בחלק זה נתמודד עם השאלות:

- מהי חוקה ומהם תפקידיה?
- כיצד מגבילה חוקה את השלטון?
- האם קיומה של חוקה מבטיח את קיומה של מדינה דמוקרטית?

מהי חוקה ומהם תפקידיה?

חוקה היא מסמך הקובע את עקרונות היסוד של המדינה, את ערכיה ואת הנורמות⁴ הפוליטיות שלה, וכן את הכללים שעל פיהם תתנהל.

בדרך כלל, חוקה מכילה שלושה מרכיבים:

א. עקרונות היסוד של המדינה, ערכיה ואת הנורמות הפוליטיות שלה, מדובר בעקרונות היסוד המאפיינים את המדינה ויש עליהם הסכמה רחבה.

ב. מבנה השלטון, צורת חלוקת הסמכויות בין הרשויות והיחסים ביניהן וביניהן לבין האזרחים. במסגרת זו מעניקה החוקה לרשויות השלטון סמכות, מגבילה את הסמכויות שהיא מעניקה, מפרידה ביניהן, ויוצרת מנגנונים שימנעו או יצמצמו שימוש לרעה בעוצמת השלטון.

ג. הכרה והגנה על זכויות האדם והאזרח במדינה. במסגרת זו מפרטות חוקות את זכויות האדם והאזרח, ולעיתים גם זכויות קבוצתיות של מיעוטים. במסגרת זו, מדינות לאום יגדירו את יחסן המיוחד ללאום הדומיננטי הזוכה להגדרה עצמית ויגנו על זכויות המיעוטים, ומדינות יקבעו מהי השפה הרשמית שלהן ויקבעו את יחסן לדת: שני קצוות הרצף יכולים להיות כדלהלן - מחד-גיסא בחירת דת מדינה מסוימת ומאידך-גיסא הפרדת הדת מהמדינה.

למרבות מדינות העולם יש חוקות פורמליות (הכתובות במסמך אחד). בדרך כלל הן נולדו ברגעים מכוננים, כמו הקמתה של מדינה חדשה (לדוגמה, ארצות הברית). בצ'כיה ובסלובקיה נחקקו חוקות חדשות לאחר פירוקה של צ'כוסלובקיה לשתי מדינות) או בעקבות מהפכה וחילופי משטר (גרמניה שלאחר השלטון הנאצי או מדינות מזרח אירופה אחרי קריסת ברית המועצות, בראשית שנות ה-90 של המאה ה-20).⁵ לעיתים נדירות מתגבשת חוקה לאחר דיון ציבורי מעמיק וממושך, ושלא בנקודת מפנה. כזו היא, למשל, החוקה הקנדית, שהתקבלה ב-1982 בעקבות ועידה מיוחדת שהתכנסה לשם גיבושה, בתום 15 שנים של דיון ציבורי, פוליטי ואקדמי אודות דמותה הראויה של קנדה ושל חוקתה. ישראל חריגה בעניין החוקה, ונעסוק בכך בהרחבה בחלק השלישי.

כיצד מגבילה חוקה את השלטון?

עליונות החוקה מתוארת בתרשים הפירמידה של קלֶזֶן,⁶ המציג היררכיה,* שבה החלק העליון משפיע על זה שמתחתיו. מתחת לחוקה ובכפוף לה נמצאים החוקים הרגילים, הנחקקים על ידי הרשות המחוקקת. מתחת להם ישנה חקיקת משנה, הנחקקת על ידי הרשות המבצעת וכוללת תקנות של שרים וחוקי עזר עירוניים. בבסיס הפירמידה נמצאים צווים של פקידים בכירים ברשות המבצעת.

* היררכיה

מדרג - מערכת דירוג וארגון,
שקובעת סדר חשיבות או סולם
כפיפות.

4 נורמה - התנהגות חברתית מקובלת.

5 בשלהי המאה ה-20 נכתבו חוקות רבות, ובהן 85 חוקות חדשות במדינות שהיו קודם לכן אוטוריטריות. מתוך **פוליטיקה השוואתית**, עמ' 385.

6 הנס קלֶזֶן (1881-1973), משפטן יהודי אוסטרי, מחשובי הפילוסופים של המשפט וחוקרי המשפט החוקתי במאה ה-20.

שאלת חשיבה:

★ מה, לפיכך, ניתן ללמוד מהסיפור?

חוקה

חוקה ראשית (חוקה רגילה)

חוקת משנה: תקנות חוקי עזר עירוניים

צווים מנהליים

עליונות החוקה מתבטאת במעמד, בתוכן ובצורה

מעמד

שאלת חשיבה:

★ האם קיומה של חוקה באדיבות אל ציונות אדם מבטיח את מינוחן של הציונות בארץ?

לחוקה יש מעמד-על, המתבטא בעליונותה על פני חוקים רגילים: אם חוק עומד בסתירה לחוקה, בתי המשפט המוסמכים לכך יכולים להכריז על בטלותו.

שריון: מעמדה המיוחד של החוקה מתבטא בדרך כלל גם בקושי לשנותה, ולשם כך נדרש הליך חריג לעומת ההליך של שינוי חוק רגיל. בכך מגבילה החוקה את כוחה של הרשות המחוקקת לחוקק חוקים כראות עיניה.

חוקה כתובה במקורות

וידבר שמואל אל העם את משפט המלכה ויכתב בספר וינח לפניה ה' (שמואל א פרק י פסוק כה).

על כך אומר הרלב"ג: "הנה דבר שמואל אל העם את משפט המלוכה רצה לומר הכח שיש למלך על עמו והעונש הראוי למי שימרה את פיו וכתב זה בספר והניחו לפני ה' ר"ל אצל ארון ה' כדי שימצא שם תמיד".

(הרלב"ג, ר' לוי בן גרשון, נכדו של הרמב"ם 1288-1344, פילוסוף, מתימטיקאי על שמו נקרא אחד ההרים בירח).

הדרך לשינוי חוקה נקבעת בחוקה עצמה: ישנן מדינות, דוגמת שווייץ, שבהן נדרש משאל עם על מנת להכניס שינוי כזה וישנן חוקות, כמו החוקה ההודית, הדורשות גיוס של רוב מיוחס בפרלמנט. בארצות הברית דרוש לשם אישור תיקון בחוקה רוב מיוחס של שני שלישים בכל אחד משני בתי הקונגרס הפדרלי (הסנאט ובית הנבחרים), וגם אישור של בתי המחוקקים ב-75% מהמדינות המרכיבות את ארצות הברית.

כמו כן, לעיתים מתקיימת הבחנה בין מוסד שמוסמך לכונן חוקה, **אסיפה מכוננת**, למוסד שמוסמך לחוקק חוקים - **הרשות המחוקקת**.

כתיבת חוקה מוטלת במדינות שונות על מוסדות שונים. לדוגמה: חוקת ארה"ב כוננה על ידי אסיפה חוקתית מיוחדת, ואושררה על ידי אסיפות חוקתיות במדינות השונות. בדרום אפריקה נכתבה החוקה על ידי אסיפה מכוננת במשך כשבע שנים, והציבור התבקש להגיב על הצעת החוקה. במדינות כמו ברזיל וניקרגואה האזרחים שותפו בתהליך כתיבת החוקה. במדינות מזרח אירופה שהשתחררו מעולה של ברית המועצות נכתבו החוקות החדשות על ידי קבוצה מצומצמת; זו כללה אנשים שהיו קודם לכן באופוזיציה הדמוקרטית ונציגי הממשל הקומוניסטי שהסתיים.

תוכן

חוקה עוסקת, כאמור, בנושאים עקרוניים בתחומי מבנה הממשל, זכויות האדם והאזרח וערכי היסוד הייחודיים לאותה מדינה, כאשר חוקים רגילים מסדירים את הפרטים הספציפיים. לדוגמה, מינוי השופטים בבית המשפט העליון בארה"ב מוצג בחוקה באופן עקרוני, והכללים המדויקים בעניין מינויים מפורטים בחקיקה רגילה.

צורה

חוקה כתובה במסמך אחד.

האם קיומה של חוקה מבטיח את קיומה של מדינה דמוקרטית?

חוקה - בעד ונגד

בעד: עליונותה של החוקה והקושי לשנותה נועדו לשרת **שלוש מטרות עיקריות:**

הגנה על הערכים ועל העקרונות שהיא מכילה, מתוך תפיסה שאזרחי המדינה מייחסים להם חשיבות עליונה ומעוניינים למנוע פגיעה עתידית בערכים הללו.

הבטחת יציבות ומניעת שינויים פזיזים בחוקים המסדירים את "כללי המשחק" בין רשויות השלטון, בשל אינטרסים צרים וזמניים של חברי פרלמנט.

הסדרת מחלוקות על ידי קיבוע פשרות בתוך החוקה, באופן שיסיר מסדר היום הפוליטי את הוויכוח המתמיד בעניין (למשל, קיבוע פשרה בענייני דת ומדינה, שבעקבותיה יחדלו הניסיונות של כל הצדדים לבצע מחטפים בחקיקה, כיוון שהחוקה תמנע זאת).

נגד: לעומת יתרונותיה של חוקה, משפטים המתנגדים לכינונה של חוקה מצביעים על חסרונותיה: החיסרון המרכזי הוא **פגיעה בעקרון הכרעת הרוב**. חוקה אשר כוננה בידי דור קודם, כובלת את שיקול הדעת של הרוב הנוכחי מלחוקק חוקים הנראים בעיניו נכונים. חיסרון נוסף נובע מהעברת הכרעות ערכיות לידיו של בית המשפט, שאינו נבחר ציבור, **ופגיעה בלגיטימיות של הדמוקרטיה כשלטון העם**.

"המגנה כרטה"

המורשת המשפטית הבריטית, שאוצרת בחוקה את החוקה המטריאלית, מורכבת ממסמכים כמו ה"מגנה כרטה", שנחתמה על ידי המלך האנגלי ג'ון המכונה "בלי ארץ" בשנת 1215. המלך התחייב שם להרחיב את סמכויותיהם של האצילים, והגביל לראשונה את סמכויותיו. לאור העובדה שזהו חוזה ראשון בין מלך לבין הנתינים, ה"מגנה כרטה" נחשבת למגילת זכויות היסטורית.

גם במדינות שאין בהן חוקה פורמלית יכולים להיות מאפיינים חוקתיים חלקיים. בבריטניה אין חוקה פורמלית, ולכן אין לבית המשפט סמכות לבטל חוקים של הפרלמנט. אבל במשפט הבריטי התפתחו במשך מאות שנים עקרונות יסוד - באמצעות פסקי דין, חוקים רגילים ופעולות של הרשות המבצעת - והם קובעים מסורת יציבה של ערכים וזכויות. הערכים והזכויות האלה עוסקים בתפקידים ובסמכויות של רשויות השלטון, ובשיטות הבחירה של הנציגים לכל רשות. למסורת זו הצטרף בשנת 1998 חוק יסוד: זכויות אדם, שחוקק מפורשות סדרה של זכויות אדם.

לחוקים ולפסיקות העקרוניות יש אפוא מאפיינים של חוקה מבחינת **התוכן**. בחברה הבריטית יש גם מסורות שהתגבשו במהלך מאות שנים, והם מעניקים לחוקים ולפסיקות בנושאים עקרוניים מעמד מיוחד בעיני הציבור. וכך, למרות שאין להם מעמד עדיף על חוקים רגילים, ובית המשפט אינו מוסמך לבטל חוקים רגילים הסותרים אותם, גם רשויות השלטון נמנעות מלשנות חוקים אלה, גם אם יש להן סמכות פורמלית לעשות זאת.

כלומר, למסורת הבריטית וגם לחוק יסוד זכויות האדם אין מעמד פורמלי של חוקה מבחינת עקרון העליונות או הנוקשות. עקרונות וכללים אלה, במדינות נטולות חוקה פורמלית, מכונים בידי חוקרי משפט **חוקה מטריאלית**, כלומר הצטברות של חוקים, פסיקות והנהגות שבאופן **מעשי** קובעים סדרים שמקובל לקבוע בחוקה ונמנעים מלשנותם לעיתים קרובות, על אף שמבחינה פורמאלית אין להם עליונות על חוקים רגילים וניתן לשנותם כמו חוקים רגילים.

המצב החוקתי בישראל אינו ברור ומוסכם. בשנותיה הראשונות של המדינה הוחלט **שלא לחוקק חוקה פורמלית**. חוקים רגילים הסדירו את מבנה מוסדות השלטון וסמכויותיהם, ובית המשפט העליון קבע עקרונות יסוד, המגינים על זכויות האדם והאזרח, על זכויות המיעוטים וגם על אופייה של ישראל כמדינה יהודית. נרחיב בנושא זה חלק השלישי.

השוני בין חוקה פורמלית לחוקה מטריאלית

חוקה פורמלית נכתבת **כמסמך אחד**, שעיקרו **נכתב בזמן נתון**, ואילו "חוקה" מטריאלית מורכבת ממסמכים, חוקים ופסקי דין, שנוצרים במהלך הזמן ומצטרפים זה לזה. התקופה הזו יכולה לארוך גם מאות שנים, והחוקה המטריאלית עשויה לכלול גם מנהגים בלתי כתובים.

חוקה פורמלית נכתבת על ידי **גוף אחד** מוסמך, שתפקידו לכתוב חוקה. החוקה המטריאלית נוצרת בידי **גופים שונים**, כגון הפרלמנט ובית המשפט.

חוקה פורמלית היא נוקשה וקשה לשינוי, בעוד שחוקה מטריאלית משתנה במרוצת הזמן. חוקה פורמלית נהנית **ממעמד עליון** על פני חוקים רגילים, בעוד ש"חוקה" מטריאלית, בדרך כלל, אינה עליונה על פניהם. החוקה, כמו בחירות והפרדת הרשויות, היא עוד אמצעי **מוסדי** להגבלת השלטון.

תרגול

1. חוקת **דרום אפריקה** התקבלה בשנת 1996 ונכנסה לתוקף ב-1999. בדקו באינטרנט מה אירע בדרום אפריקה בשנות ה-90 של המאה ה-20, והסבירו את עיתוי כתיבתה של החוקה. האם העיתוי והנסיבות עונים על אחד התנאים לכתיבת חוקה חדשה?

2. קראו את הקטע הבא מהחוקה של דרום אפריקה:

א. הציגו במה עוסקת החוקה על פי הקטע, והסבירו אלו תפקידים של חוקה באים בה לידי ביטוי. בסו את תשובתכם על הקטע.

ב. הציגו כיצד משתקפים בחוקה ההיבט של דמוקרטיה כצורת ממשל וההיבט של דמוקרטיה כהשקפת עולם (עיינו בפרק י', "רעיון המדינה הדמוקרטית", בחלק זה של הספר).

מתוך המבוא לחוקת דרום אפריקה:

- "אנו, תושבי דרום אפריקה, מכירים בעוולות העבר, מכבדים את מי שסבלו למען הצדק והחירות בארצנו, מוקירים את מי שפעלו לבנות ולפתח את מדינתנו, ומאמינים שדרום אפריקה שייכת לכל אלה החיים בה, מאוחדים ברב-גויותנו. לכן אנו, באמצעות נציגינו שנבחרו באורח חופשי, מאמצים חוקה זו כחוק עליון של הרפובליקה, כדי:
- לאחות את קרעי העבר ולכונן חברה המבוססת על ערכים דמוקרטיים, צדק חברתי וזכויות אדם בסיסיות.
- להניח את היסודות לחברה דמוקרטית ופתוחה, שהממשל בה מבוסס על רצון העם וכל אזרח מוגן במידה שווה על פי חוק.
- לשפר את איכות החיים של כל האזרחים. יהי אלוהים מגן לעמנו".⁷

3. קראו את הקטע:

- א. ציינו בטבלה את **סוג** הזכויות (טבעיות, אזרחיות, קבוצתיות). (מיומנות מיון ראו עמ' 172).
- ב. הסבירו כיצד באה לידי ביטוי התפיסה הרב-תרבותית בחוקה הקנדית. בסט תשובתכם על החוקה.
- ג. לוי אתם מחברי החוקה, על אלו זכויות הייתם מגינים מפני פגיעה? נמקו תשובתכם.

"בקנדה התקבלה בשנת 1982 חוקה - מגילת זכויות (צ'רטר) - הקובעת את עליונותן של זכויות היסוד. מגילת הזכויות התקבלה במסגרת The Constitution Act חוק החוקה, אשר קובע במפורש את עליונותה של החוקה על חוקים רגילים, וכפועל יוצא מכך את סמכותו של בית המשפט (בכל הדרגים) להצהיר על בטלותו של חוק הסותר את החוקה.

"עם זאת, מגילת הזכויות מסייגת את העליונות של חלק מהזכויות המנויות, ומבדילה בין חירויות שהפרלמנט יכול להתגבר עליהן באמצעות חקיקה לבין חירויות שחסינות מפני פסקת ההתגברות:⁸

חירויות זכויות חסינות מפני פסקת ההתגברות (לא ניתן לבטלן על ידי חקיקה רגילה)	חירויות זכויות במגילת הזכויות שאפשר להתגבר עליהן (ניתן לבטלן על ידי חוק רגיל)
פסקאות 3-5: זכות ההצבעה, החובה לערוך בחירות בכל חמש שנים (למעט חריגים).	פסקה 2: חופש המצפון והדת, חופש הדעה, המחשבה והביטוי, חופש העיתונות, חופש ההתכנסות וההתאגדות.
פסקה 6: חופש התנועה בתוך קנדה, וכן כניסה ויציאה ממנה.	פסקה 7: הזכות לחיים, הזכות לחירות ולביטחון, הזכות להליך הוגן.
פסקאות 16-22: שוויון בין השפה האנגלית לשפה הצרפתית.	פסקאות 8-14: זכויות הקשורות להליכים פליליים - סדר דין פלילי, ענישה, מעצר, ייצוג על ידי עורך דין, הפללה עצמית וכו'.
פסקה 23: זכותם של בני המיעוט התרבותי (דובר צרפתית או אנגלית) לקבוע את השפה שבה יחונכו ילדיהם.	פסקה 15: הזכות לשוויון - איסור על אפליה מטעמי גזע, לאום, מוצא אתני, צבע, דת, מגדר, גיל, יכולת שכלית או מגבלה פיזית - למעט אפליה מתקנת.

8 על פי עמיר פוקס, "פסקת ההתגברות: המודל הקנדי והתאמתו לישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 22.12.2007.

חלק חמישי: מנגנוני פיקוח וביקורת

בחלק זה נתמודד עם השאלה:

מהם מנגנוני הפיקוח והביקורת המגבילים את השלטון, וכיצד הם פועלים?

במדינות הדמוקרטיות קיימים שני סוגים של מנגנוני פיקוח וביקורת. הסוג הראשון הוא מנגנונים **מוסדיים-פורמליים** שנקבעו בחוק, ובהם, בין השאר, בית המחוקקים, מוסד מבקר המדינה ובתי המשפט. לצידם קיימים מנגנונים **בלתי פורמליים**, הכוללים אזרחים, גופים או קבוצות, המבקרים את השלטון שלא בתוקף סמכות חוקית. ראוי לציין גם כי חלק ממנגנוני הפיקוח מבצעים את הביקורת לפני ביצוע פעולה, כאשר אפשר עדיין למנוע את הוצאתה לפועל, וחלק מהם מבצעים ביקורת לאחר הביצוע.

מנגנוני הביקורת המוסדית-פורמלית

הרשות המחוקקת

כרשות שלטונית שנבחרת על ידי האזרחים כדי לייצגם, הרשות המחוקקת מפקחת על מדיניותה של הרשות המבצעת ומבקרת את פעולותיה. מאחר שהרשות המבצעת מרכזת את רוב העוצמה הפוליטית, היא גם הרשות השלטונית הנתונה לביקורת העיקרית, הנעשית בכמה דרכים:

חקיקה. חלק מהחוקים שמחוקק כל פרלמנט מגבילים את הרשות המבצעת ואת הרשות השופטת. עם זאת, במשטר פרלמנטרי יש לממשלה רוב בפרלמנט, ולכן היכולת שלו להגביל את הממשלה בחקיקה הינה מוגבלת.

החקיקה יכולה לעודד גם **שקיפות המידע**, המאפשרת מצידה בקרה יעילה על הממשלה. לדוגמה, "חוק חופש המידע" מחייב את רשויות השלטון בישראל למסור מידע על פעולותיהן לבקשת כל אזרח, כדי שיוכל לבקר אותן ולפקח עליהן.

הצבעות אי-אמון והליכי הדחה. במשטרים פרלמנטריים כמו שבדיה, ספרד וישראל, הפרלמנט יכול להביע אי-אמון בממשלה ולהעבירה מכהונתה, אם רוב חברי הבית אינם שבעי רצון מתפקודה. גם במשטר הנשיאותי האמריקאי מעניקה החוקה לקונגרס סמכות להפלייל ולהדיח את הנשיא מתפקידו, במקרים קיצוניים כמו עבירה על החוק.

אישור תקציב. יכולתו של הפרלמנט לאשר או לא לאשר את תקציב המדינה מגלמת עוצמה ניכרת, השמורה לו כדי להביע הסכמה או התנגדות לפעולות הממשל. זאת, כיוון שללא אישור תקציבי הרשות המבצעת אינה מסוגלת לפעול, ואף יכולה ליפול. בארה"ב מכונה כוח זה של הקונגרס - "כוח הארנק".

אישור מינויים והסכמים. בארצות הברית, לדוגמה, מאשר הקונגרס את המינויים של פקידי ממשל בכירים, שופטים ושגרירים, ומאשר הסכמים דיפלומטיים וחוזים שחותם הנשיא.

ועדות הפרלמנט. הוועדות השונות מוסמכות לאשר (או לא לאשר) את תקציבי הממשל, וכן לזמן שרים ופקידים כדי להשיב על שאלות הנוגעות לעבודתם ולקבל מהם מידע. בישראל נדרש אישור של ועדות הכנסת לחקיקת משנה שמבצעת הממשלה.

* אופוזיציה

opposition באנגלית פירושו נגד. המונח העברי לאופוזיציה הוא **נגדה**. מול האופוזיציה נמצאת **קואליציה**, ובעברית תקנית **יחדה**, המאגדת את המפלגות השותפות בממשלה.

אופוזיציה*. בפרלמנט יושבים גם נבחרים ממפלגות שאינן חברות ברשות המבצעת, ואשר שואפות להחליף בשלטון את מפלגות הקואליציה. בתוקף כך, אנשי האופוזיציה מבקרים את פעולותיה של הרשות המבצעת. בבריטניה, האופוזיציה אף מקימה ממשלה חלופית, המכונה "ממשלת צללים". אין לה כמובן סמכויות, אבל האופוזיציה מציגה כך ביתר בהירות את ביקורתה על הממשלה המכהנת, ומסבירה מה הייתה עושה אחרת - וכיצד. במשטר הנשיאותי האמריקאי יכול להיות בפרלמנט רוב המתנגד לנשיא, ו"קונגרס לעומת" כזה מקשה על פעולתו של הנשיא.

הביקורת של בית הנבחרים היא בעיקרה **פוליטית**, כיוון שחברי הפרלמנט נבחרים במסגרת מפלגות, ושואפים לשלוט ברשות המבצעת, או להיות לפחות חלק ממנה. גם בפרלמנט הביקורת יכולה להינתן בטרם קבלת החלטה על ידי הרשות המבצעת, ואז זוהי ביקורת מונעת, או לאחר שהתקבלה ההחלטה - ואפילו לאחר שבוצעה הפעולה.

מוסד מבקר המדינה

תפקידה של ביקורת המדינה לבחון את פעילות המערכת הממשלתית (צה"ל, רשות המיסים, משרדי הממשלה וכו') והציבורית (כגון מפלגות, אוניברסיטאות, רשויות מקומיות) בתחום של מינהל תקין וכספים. המוסד לביקורת המדינה בודק אם המערכות הללו פועלות בהתאם לחוק ועל פי כללים של **יעילות**, **חיסכון** ו**טוהר מידות**. הבדיקה נעשית ביוזמת מוסד המבקר. לצד ביקורת המדינה בידי מבקר המדינה ואנשיו ישנה גם ביקורת פנימית. היא מתבצעת בתוך הגורמים השלטוניים, בידי מבקרים פנימיים שהם עובדי הרשויות שאותן הם מבקרים. הביקורת של מבקר המדינה ושל המבקרים הפנימיים אינה עוסקת במדיניות שקובעים הגופים המבוקרים, אלא באופן הביצוע ובשמירת החוק.

במדינות כמו ארה"ב וגרמניה מבקר המדינה נבחר לתקופות כהונה ארוכות, של 15 ו-12 שנים. במדינות אירופה הושם בעשרות השנים האחרונות דגש רב על הגדרת ההיקף ודרכי הפעילות של מוסדות ביקורת המדינה. האיחוד האירופי הקים מוסד ביקורת כללי, שתפקידו לבקר את מוסדות הקהילה המשותפת.

מלבד הביקורת על מוסדות השלטון, ישנם דגמים שבהם מבוקרות גם החלטות עתידיות. בגרמניה, למשל, כל חקיקת משנה שיש לה השלכות כלכליות זקוקה לאישור מוסד המבקר לפני שתיכנס לביצוע.

במדינות רבות, ובהן ישראל, המבקר נבחר על ידי הרשות המחוקקת, והוא מעין זרוע ארוכה שלה. במדינות אחרות הבחירה נעשית על ידי הרשות המבצעת. בארה"ב נבחר המבקר על ידי הנשיא, מתוך רשימת מועמדים שמגישה לו הרשות המחוקקת.

כך או כך, המבקר הוא מוסד של ביקורת **מקצועית**, שנעשית ברוב המדינות **לאחר מעשה**: לאחר שהרשות המבצעת יישמה את מדיניותה, המבקר יוזם את הביקורת.

נציב תלונות הציבור (אומבדסמן)

במרבית המדינות הדמוקרטיות קיים מוסד נציב תלונות הציבור. מוסד זה מטפל בפניות של אזרחים הסבורים כי רשויות השלטון או האישים המכהנים בהן פגעו בהם באופן שיש בו חריגה מסמכות, אי-תקינות או אי-צדק בולט. לדוגמה: אזרח יכול לפנות אל הנציב בתלונה על יחס לא ראוי מצד מוסדות השלטון או מצד כל בעל משרה ציבורית. הביקורת של נציב תלונות הציבור היא **מקצועית**. היא **יזומה על ידי אזרחים**, הפונים אליו **לאחר מעשה**.

Fotolia © Viorel Sima. מנגנונים פורמליים.

מערכת המשפט

ביקורת בידי מערכת המשפט מיועדת לרסן את רשויות השלטון, כאשר הן פוגעות בפרט או בחוק. מערכת המשפט בודקת אם הרשויות פועלות בהתאם לחוק ולחוקה, ומגינה על זכויות האדם והאזרח מפני שימוש לרעה בסמכויות השלטון בכלל, והרשות המבצעת בפרט.

בית המשפט אינו יוזם את הדיון, אלא מטפל בתביעות שמובאות לפניו על ידי מי שנפגע מפעולת הרשות - לעיתים בטרם מעשה ולרוב לאחר מעשה.⁹

מנגנוני הביקורת הלא ממסדית - הלא פורמלית

בנוסף לאמצעי ביקורת ממוסדים, בכל המדינות הדמוקרטיות יש גופים ואנשים המבקרים מיוזמתם את מוסדות השלטון, ומפקחים על פעולתם לא מתוקף סמכות חוקית. אלה הם, למשל: **כלי התקשורת, אמנים ויצירות אמנות, דעת הקהל וארגונים לא-ממשלתיים**. זאת עשויה להיות ביקורת מונעת, או ביקורת שלאחר מעשה.

כלי התקשורת

התקשורת - **"כלב השמירה של הדמוקרטיה"** - מבקרת את רשויות השלטון, מספקת לציבור מידע על הנעשה בהן, חושפת שחיתות ואי-יעילות וגם מפרשת ומעריכה את מדיניותו של השלטון ואת פעולותיו. בכך מספקים אמצעי התקשורת - האלקטרונית והכתובה - מידע חיוני, שבלעדיו לא יכול הציבור להעריך נאמנה את מעשי הממשל ולגבש כלפיהם עמדה.

שופט בית המשפט העליון האמריקאי לואי ברנדייס טבע כבר לפני יותר ממאה שנה את האמרה הממחישה היטב את תפקידה החשוב של התקשורת, באומרו: **"אור השמש הוא חומר החיטוי הטוב ביותר"**. כלומר, רק הבאת המידע לידיעת הציבור עשויה לתקן את המעוות במעשי השלטון. התקשורת משתמשת במקורות שונים על מנת להגיע למידע שראוי לחשוף אותו לציבור, ובהם הדלפות. דוגמה קיצונית לכך היא פרשיית ההדלפות הבינלאומית באתר "וויקיליקס", שנחשפה ב-2010, לאחר שהאתר פרסם מאות אלפי מסמכים חשאיים וחשף פשעים, שחיתויות ופעולות שנויות במחלוקת של ממשלות שונות בעולם.

כלי התקשורת משפיעים על דעת הקהל באופן שבו הם מסקרים אירועים, ובבחירה שלהם על מה לדווח ומה להצניע, וחשוב לזכור כי כלי התקשורת אינם חפים ממניעים **פוליטיים וכלכליים**, הנובעים מהדעות, מהעמדות ומהאינטרסים של בעליהם ושל העיתונאים.¹⁰

הביקורת מתפרסמת בתקשורת לפני שרשויות השלטון עושות מעשה וגם לאחר מעשה. למשל, כאשר מוגשת הצעת חוק יכול עיתון לפרסם אותה, לעודד בכך הבעת דעות חיוביות ושליליות כלפיה, ולהשפיע על אופן הצבעתם של חברי בית הנבחרים.

תרומת הרשת

"האינטרנט, הבלוגוספירה והסיקור של הבית הלבן ושל הסנאט בתקשורת הגדילו את השקיפות של כל מחוקק אמריקאי, דבר המקשה על עסקאות סודיות ומגדיל את מאבק הפוליטיקאים להשגת תמיכה ציבורית".
(תומס פרידמן, דה מרקר, 10.5.2012).

מטלה:

- ★ ציינו בלי מקלות אלקטרוניים ובמדיה, כולל צימנות מקוונות.
- ★ הביאו דוגמה אישית לביאור אצו או קבוצת אצוים במדינות לא ולות מקוונות או ולות מקוונות.
- ★ בסביו באלו אמצעים הם פלטמלו.

9 פירוט הנושא ראו - פרק ל"ג, "פיקוח ובקרה על רשויות השלטון בישראל", חלק שלישי.
10 ראו הרחבה בפרק ל"ו, "תקשורת ופוליטיקה בישראל", חלק רביעי.

הפגנה מחאה חברתית 2011 באר שבע. ויקישיתוף.
(<http://www.flickr.com/photos/avivi/6040690886/>) [CC BY-SA 2.0].

ההדלפה הגדולה אי פעם

"וויקיליקס" מפרסם 400 אלף מסמכים סודיים על מלחמת עיראק. "יומני המלחמה" חושפים פשעים נגד אזרחים שביצע צבא ארה"ב בעיראק.

"לפני שבוע הודיע הפנטגון כי הוא מכניס את אתר ההדלפות לרשימה השחורה שלו, בניסיון למנוע ממנו לגייס תרומות".
(מאתר "התנועה לחופש המידע").

נלחמים ב"אח הגדול"

"באתר ההדלפות האינטרנטי פורסמו 287 מסמכים המעידים על תעשיית ריגול עניפה של 25 ממשלות ברחבי העולם אחרי אזרחיהן. המעקב מתבצע על ידי פריצה לטלפונים סלולריים ומחשבים באמצעים טכנולוגיים מתקדמים".
(אתר nrg, 1.2.2011).

הציבור עוקב אחרי פעולות השלטון ומשתתף בבחירות אחת לכמה שנים. חלק מהאזרחים אינם מסתפקים בכך, בוחנים את מעשי השלטון באופן עקבי ומותחים ביקורת בעת הצורך. הם מנסים לתקן קלקולים על ידי פנייה לרשויות השלטון, לחברי פרלמנט ולתקשורת, על ידי ניסוח עצומות וייזום מחאות ואף יציאה להפגנות כאשר דרכים אחרות אינן מועילות.

אזרחים מבקרים את השלטון בכלי התקשורת האינטרנטיים וברשתות החברתיות הנפוצות ברשת. דרך זו התפתחה מאוד בשנים האחרונות, והפכה לגורם רב עוצמה בהשפעה על דעת הקהל. למשל, התעוררות העמים במדינות ערב מאז שנת 2011, בדרישה לשינויים בשלטון ובמדיניות החברתית-כלכלית, נבטה ברשתות החברתיות. פייסבוק, טוויטר ורשתות דומות הן כלי נגיש לכל אזרח, וכל אחד, מכל מקום, יכול לפרסם מידע או להביע דעה בלי שזרועות הממשל יוכלו למנוע זאת. השפעתן הגדולה של הרשתות החברתיות עודדה פוליטיקאים, מפלגות וגם תנועות חוץ-פרלמנטריות להעביר את המסרים שלהם במדיה הזו.

הציבור הוא בסיס התמיכה של השלטון, ועל כן קיימת סבירות שביקורת ציבורית, עקבית ומשמעותית, תזכה להתייחסות של השלטון.

קבוצות שונות - לאומיות, דתיות, מגדריות, חברתיות-כלכליות, עדתיות, אידיאולוגיות וקבוצות אינטרס - המבקשות לקדם את האינטרסים והערכים שלהן בזירה הציבורית, מרכיבות יחדיו את "החברה האזרחית". בניגוד לדעת הקהל, שאינה מאורגנת, קבוצות אלה מקימות ארגונים לא-ממשלתיים. אלה בוחנים אם השלטון נענה לצורכי הקבוצות ומנסים להשפיע עליו - בין השאר באמצעות הפגנות, שביתות ופעולות מחאה. כך, למשל, ארגון "Green Peace" פעיל בזירה העולמית במאבק על איכות הסביבה. המשבר הכלכלי בארצות הברית, בסוף העשור הראשון של המאה ה-21, עודד את הקמת הארגון האמריקאי "לכבוש את וול סטריט", הדורש יתר שוויון בחלוקת ההון.

משכנות עוני בארה"ב 2005. ויקיפדיה מאתר flicker (CC BY SA-2.0).

החברה האזרחית, אם כן, היא זירה שבה פועלים באורח עצמאי ארגונים התנדבותיים ללא מטרות רווח יחד עם גורמים פרטיים אחרים, לשם קידום אינטרסים ומטרות חברתיות. החברה האזרחית נמצאת בתווך בין המדינה ומוסדותיה לבין הציבור הלא מאורגן.

שאלת חשיבה:

★ מי מבקר את המבקר? לאומי, מי מבקר את מנהלון הביקורת הפוליטיים ובלתי פוליטיים?

"זו מחמאה לסופר להיקרא
'אזרח רע'. אנו כותבים נגד מה
שכוח מייצג, ולעיתים קרובות
נגד מה שהממשלה מייצגת".
(הסופר האמריקאי דון דלילו, הארץ,
מוסף "גלריה", 16.4.2012).

"במקום כמו ישראל אי-אפשר
לא להיות פוליטי, כי המציאות
כאן מחלחלת אליי מכל כיוון".
(המשוררת הישראלית אני משעול,
הארץ, 4.5.2012).

האמנות לסוגיה - שירה, פרומה, תיאטרון, אמנות פלסטית, קולנוע - נהנתה מאז ומתמיד מעוצמה ויכולת השפעה על השלטון, על האזרחים ועל דעת הקהל. עוצמת ההשפעה משתנה ותלויה באמן וביצירה, בציבור, בתקופה ובשלטון. יחד עם זאת, השלטון והאמנים גם יחד מודעים למגבלות כוחה של האמנות להשפיע על הלכי רוח, בשעה שהכוח והאמצעים מצויים בידי השלטון.¹¹

סיכום

סקרנו בפרק זה את מנגנוני הפיקוח והביקורת - הממוסדים והלא-ממוסדים, הפוליטיים כמו הרשות המחוקקת והמקצועיים כמו מוסד מבקר המדינה. המנגנונים הללו מתמקדים בהגבלת עוצמתו של השלטון, ומוודאים שיפעל על פי חוק ובהתאם לסדרי מינהל תקין. נשאלת השאלה, האם האזרחים במדינה הדמוקרטית, בניגוד לשלטון, אינם מוגבלים בפעולותיהם? בפרק הבא, "שלטון החוק", נלמד על החוק כמבטא הסכמה והגבלה - בין האזרחים לבין עצמם ובין לבין השלטון.

תרגול

1. קראו את הקטע הבא, וציינו אלו מוסדות פיקוח פורמליים ובלתי פורמליים נזכרים בו.

חברי הפרלמנט הבריטי ייאלצו לחשוף את חשבון ההוצאות שלהם

"חברי פרלמנט בבריטניה ובכירים בשירות הציבורי ייאלצו לחשוף את חשבון ההוצאות שלהם. זאת, בעקבות לחץ ציבורי שהובילו שוחרי חופש המידע. חברי הפרלמנט הצליחו להתאחד כדי למנוע את ההצעה, בטענה כי פרסום חשבון ההוצאות שלהם מהווה פגיעה בפרטיותם, אולם בלחץ דעת הקהל, ובעקבות פסיקת בית המשפט, נאלץ ראש הממשלה, גורדון בראון, להודיע כי הניסיון להשעות את התוכנית יידחה לפי שעה.

"חברי פרלמנט בבריטניה נהנים מחשבון הוצאות נדיב, המאפשר להם - בין השאר - לדרוש עד 22 אלף ליש"ט בשנה עבור אחזקת בית שני, והחזר חודשי של עד 400 ליש"ט להוצאות שוטפות ללא הצגת קבלות".

(אתר "התנועה לחופש המידע", 22.1.2009).

2. שאלת עמדה: יש הטוענים כי אין צורך במספר רב של מנגנוני פיקוח ובקרה, ויש לצמצמם. מה דעתכם ביחס לעמדה זו? נמקו תשובתכם.

11 נושא הפיקוח והביקורת על השלטון בישראל יידון בפרק ל"ג, "פיקוח ובקרה על רשויות השלטון", חלק שלישי.

פרק י"ח עקרון שלטון החוק

מותו של סוקרטס. ז'ק לואי דוד, 1825-1748.
מוזיאון בניו יורק, ויקיפדיה.

הפילוסוף היווני סוקרטס (470-399 לפנה"ס) נשפט ונידון למוות ע"י הדמוקרטיה האתונאית. הוא נאשם והורשע בכך שהבעת דעותיו קלקלה את הנוער. בעודו ממתין לגזר הדין בכלא, בא חברו קריטון לבקרו וניסה לשכנעו להימלט. סוקרטס, שהאמין בצדקת דרכו ובחפותו, סירב לברוח. הוא תיאר בפני קריטון את חשיבות שלטון החוק על ידי שיחה דמיונית בינו לבין החוקים: "הגידה לנו, סוקרטס, כלום אין כוונתך במעשה זה [הבריחה] להשמיד אותנו - את החוקים ואת העיר כולה? עיר שאין בה שום תוקף לפסקי הדינים המוצגים, ואנשים פרטיים פוסלים אותם ומבטלים אותם - כלום אתה חושב שעיר כזו יכולה להתקיים ושלא להיהפך?"

(קריטון, דיאלוגים של אפלטון, תולדות הרעיון המדיני - ילקוט מקורות, פרקים י"א-י"ג, עורך ח. אורמיאן, קרית ספר, 1965).

שאלת חשיבה:

קיימים סוגי חוקים שונים: חוקי טבע, חוקים דתיים, חוקים חברתיים, חוקי מדינה, חוקי ספורט ועוד.

★ מה האלמנטים של חוקים?
במחקר מהם האלמנטים בחוקים?

שלטון החוק במדינה דמוקרטית מושתת על **הסכמת האזרחים**, כי כדאי וראוי להם להקים מסגרת מדינית משותפת, המחייבת את כולם לפעול על פי כללים ומגבלות קבועים (בניגוד לרצונות שרירותיים של אנשים בעלי עוצמה). מקור ההצדקה לכך הוא רעיון **האמנה החברתית**. הוא מחליף את מקורות הלגיטימציה שהיו מקובלים בעבר להצדקת הציות לחוקי המלך, שקיבל את משרתו בירושה, או ציות לצווי האל. מימוש עקרון שלטון החוק מאפשר לאזרחים ולקבוצות השונות לחיות בביטחון במדינה.

בפרק זה שני חלקים: החלק הראשון עוסק במהות שלטון החוק, והחלק השני בהפרות חוק ובגבולות הציות לחוק.

חלק ראשון: מהות שלטון החוק

השאלה שבה נעסוק בחלק זה:

- מהו שלטון החוק במדינה דמוקרטית?

מהו שלטון החוק במדינה דמוקרטית?

שאלת חשיבה:

ניתנה לכם אפשרות בחירה בין חיים בחברה שאין בה חוקים ומגבלות לבין חברה שבה שולט החוק.

★ באיזו חברה תבחרו? האם באופן אישי את חירותכם?

★ באיזו מדינה תבחרו? האם באופן אישי את חירותכם?

שלטון החוק במדינה דמוקרטית קובע את כללי ההתנהגות באמצעות חוקים אשר מחייבים הן את האזרחים והן את השלטון. החוקים נחקקים על ידי הרשות המחוקקת, שמבטאת את ריבונות העם. הם יונקים מהערכים והמנהגים המקובלים בכל מדינה, ואמורים להיות שוויוניים מבחינת תוכנם ואכיפתם.

מטרות שלטון החוק

- לממש בפועל את הערכים ואת הצרכים של אזרחי המדינה, ולעגן אותם משפטית.
- להגן על זכויות האדם מפני פגיעת הזולת.
- להגן על זכויות האדם מפני כוחן ושרירותן של רשויות השלטון, שכפופות לחוק כמו האזרחים.

שלטון החוק. תמונה של אלת החוכמה. ביד אחת החרב ובשנייה עלי זר הדפנה של השליט. ויקיפדיה.

מהותו של שלטון החוק היא עליונות החוק ונכונות לציית לו: קיימת במדינה מערכת חוקים אחת בלבד, שהכל כפופים לה - הן האזרחים והן רשויות השלטון, לרבות המחוקקים. רק הכרה בעליונות שלטון החוק מאפשרת את קיומן האזרחי המשותף של קבוצות בעלות השקפות עולם ואינטרסים שונים. מערכת חוקים מקבילה של קבוצה כלשהי, שסותרת את חוקי המדינה, עלולה לערער את קיומה של "מדינת החוק".

המדינה מקיימת מנגנוני אכיפה, דוגמת המשטרה, פרקליטות המדינה, בתי המשפט ושירות בתי הסוהר, המופקדים על קיום שלטון החוק והעגשת מפירי חוק. ואולם, המנגנונים האלה אינם יכולים לבוא במקום ההכרה של רוב אזרחי המדינה **בערך שלטון החוק**. התרבות הפוליטית במשטר דמוקרטי מבטאת בדרך כלל נכונות של האזרחים לציית לחוקים, מתוך הבנת הערכים הדמוקרטיים הגלומים בהם ומתוך ההכרה שהחוקים מביטחים סדר וביטחון, מסדירים את החיים המשותפים ומונעים מחלוקות מיותרות. ללא נכונות מרצון של האזרחים לציית לחוק, אין כל סיכוי לקיומו של שלטון החוק, שכן אי-אפשר להציב ליד כל רמזור שוטר שיפקח על ציות לחוק התנועה.

במה מתבטא שלטון החוק?

חקיקה: החוקים נחקקים על ידי בית המחוקקים, שמייצג את האזרחים.

החוק קובע את הזכויות והחובות של הפרטים ושל השלטון, ואת גבולות המותר והאסור לפרטים ולשלטון, לרבות הרשות המחוקקת עצמה. ואולם, יש הבדל יסודי בין יחסו של החוק אל האזרח הפרטי לבין יחסו אל רשויות השלטון: **לאזרח הכל מותר, כל עוד החוק לא אסר זאת. על השלטון הכל אסור, כל עוד החוק לא הסמיך אותו לעשות את הדבר** (עקרון חוקיות המינהל). מכאן, שכל סמכות שלטונית מופעלת אך ורק על פי חוק. ההבדל העקרוני הזה נובע מכך שלאזרח הפרטי עומדת הזכות לחירות, המתירה לו לפעול כרצונו, בעוד שאת השלטון אנחנו מעוניינים להגביל, במטרה למנוע מצב שבו ינצל את כוחו על מנת לפגוע באזרחים או להטיל עליהם מגבלות מיותרות.

כלליות, פומביות ובהירות: החוק חייב להיות כללי, כלומר לחול על כלל האזרחים, כדי להבטיח את השוויון. הוא צריך להיות מנוסח בבהירות, ועליו להיות גלוי וידוע ברבים, כדי שהאזרח ידע בדיוק מה אסור לו לעשות על פי דין וכדי למנוע שרירותיות של רשויות השלטון בעת אכיפת החוק.

כפיפות המחוקק לחוק במקורות היהודיים

"בנוהג שבעולם, מלך בשר ודם גוזר גזירה. רצה - מקיימה, רצה - אחרים מקיימים אותה. אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן, אלא גוזר גזירה ומקיימה תחילה. מאי טעמא? [מה מקורה של אמירה זו?] 'ושמרו את משמרת - אני ה'' (ויקרא כ"ב, ט'). 'אני הוא ששימרת מצוותיה של תורה תחילה'."

(תלמוד ירושלמי, מסכת ראש השנה, פרק א', הלכה ג')

נגזרת של העקרונות הללו היא **האיסור על חקיקה פרסונלית**, דהיינו חקיקה שחלה רק על אדם מסוים, ו**האיסור על חקיקה רטרואקטיבית**, אשר מפלילה אדם על מעשה שביצע בטרם נחקק החוק, כיוון שהחקיקה שתקפה עכשיו לא יכלה להיות ידועה למבצע בשעת ביצוע המעשה.

חובת **הציות לחוק** חלה באופן שווה על רשויות השלטון ועל האזרחים. אכיפת החוק, במקרה של חוסר ציות, נעשית אף היא באופן שווה על כולם.

תוכן החוק (שלטון חוק מהותי): ישנם הוגים הגורסים ששלטון החוק אינו צריך להימדד רק במאפיינים הכלליים של החוק, שמנינו עד עתה, אלא יש לוודא כי התוכן של כל חוק וחוק עולה בקנה אחד עם הרעיון הליברלי של זכויות האדם והאזרח. הוגים אלה מגדירים את ההיבט התוכני של רעיון שלטון החוק כ"שלטון חוק מהותי". ייתכן שייחקק בהליך דמוקרטי ובהסכמת הרוב חוק שתוכנו פוגע פגיעה בלתי מוצדקת בזכויות אדם. לדוגמה, ייתכן שהרוב ישלול זכויות או ידכא חירויות של קבוצה כלשהי. לכן, תוכן החוק חייב לעלות בקנה אחד עם ערכים ליברליים, ערכי זכויות האדם והאזרח, במטרה למנוע את עריצות השלטון ולאזן בין צורכי הפרט לצורכי הכלל.

המובן המהותי של שלטון החוק מקבל משנה תוקף בעקבות הלקחים ההיסטוריים מהשלטון הנאצי בגרמניה. הנאצים הקפידו על שלטון חוק במובן הפורמלי, עם חוקים כמו "**החוק לקיום המפלגה הנאצית כמפלגה יחידה**", שהתקבלו לכאורה באופן דמוקרטי, ברוב קולות של חברי בית הנבחרים, אך פגעו פגיעה איומה בשלטון החוק במובנו המהותי. לקחים אלה באים לידי ביטוי במבוא ל"**הכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם**", המתארת את הרקע ההיסטורי שמחייב הגנה של החוק על זכויות האדם.¹

1 ראו את המבוא להכרזה בפרק ט"ו, "עקרון זכויות האדם והאזרח", בחלק זה.

חלק שני: הפרות חוק

עבריינות- אי ציות לחוק.
shutterstock Copyright: Lukas Gojda.

"מקום שהחוק נשחק, האנרכיה מאיימת... ההידרדרות עשויה להיות איטית, ואולם הידרדרות איטית אינה מסוכנת פחות אלא יותר. אנחנו נוטים להתרגל בהדרגה לתופעות של זלזול בחוק, קודם מצד קבוצות בציבור ולבסוף אף מצד מנהיגי הציבור".

(פרופ' יצחק זמיר, לימים שופט בית המשפט העליון, "עליונות החוק", דברים לרגל שנת המשפט, הארץ, 11.9.88)

בחלק זה נענה על השאלות:

- מהם הסוגים השונים של הפרות חוק?
- מהם גבולות הציות לחוק?

מהם הסוגים השונים של הפרות חוק?

* עבירה פלילית

כל מעשה או מחדל שיש בו הפרה של החוק, והמחוקק קבע עונש אותו ישית בית משפט על מי שיורשע בהפרה הזו. (או ברירת קנס בעבירות קלות, אשר מי שביצע אותן בחר שלא להישפט עליהן).

למרות קיומה של הסכמה כללית רחבה באשר לחשיבותו של שלטון החוק, קיימות תמיד גם תופעות של אי-ציות לחוק.

חלק מהפרות החוק הן **עבירות פליליות**,* ויש הפרות חוק מינהליות או פעולות אזרחיות שאינן פליליות אך אסורות. לדוגמה, הפרת חוזה בין שני אנשים או הימנעות של משרד ממשלתי מלקיים תפקיד שהמחוקק הטיל עליו. בפרק זה נתמקד בעבריינות פלילית.

תבחינים לזיהוי סוגי הפרות חוק:

המבצע: האם מפר החוק הוא אזרח ללא תפקיד שלטוני או עובד ציבור, נבחר או ממונה, שנתונות בידיו סמכויות שלטוניות.

המניעים: האם הפרת החוק בוצעה בגין אינטרסים אישיים או קבוצתיים, השקפות אידיאולוגיות-פוליטיות או מניעים מצפוניים-אישיים.

יחסה של החברה: מרבית האנשים מתנגדים לעבריינות, וסבורים שהיא מהווה סכנה לקיומה התקין של חברה. קיים דיון ציבורי ביחס לאי ציות לחוק על רקע אידיאולוגי או מצפוני.

עבירות פליליות

עבריינות פלילית רגילה

גניבה, אונס, רצח, שוחד, תקיפה וקבלת דבר במרמה, **שנעשים מתוך מניעים אישיים**. עבירות אלה פוגעות בתחושת הביטחון הבסיסית של היחידים בחברה. חובת המדינה להילחם בהפרות החוק הללו על ידי חינוך, אכיפה וענישה.

עבריינות שלטונית:

עבירות פליליות של **עובדי ציבור, נבחרים או ממונים**, שמפירים את החוק תוך **הפעלת סמכות שלטונית**. עבריינות שלטונית יכולה לבוא לידי ביטוי במעשים כגון קבלת שוחד, קבלת מתנות אסורות, הפרת אמונים, מינויים פוליטיים אסורים, קבלת החלטות מוטות לטובת בעלי הון או בעלי עוצמה אחרת שמקבל ההחלטה מעוניין בתמיכתם, ועבירות על חוק המפלגות, כמו קבלת תרומות אסורות.

ניתן להבחין בין **עבריינות שלטונית אישית**, שהמניע שלה הוא פרטי, ובמקרה כזה נזהה את העבריינות השלטונית כ**שחיתות שלטונית**, לבין עבריינות שלטונית שהמניע שלה הוא **טובת ציבור** מסוים, או אפילו טובת הכלל באופן שהיא נתפסת על ידי מפר החוק.

משימה ברשת:

באדיבות דובר התנועה.

לפניכם כמה מהארגונים האזרחיים ששמו לעצמם למטרה להילחם בשחיתות השלטונית בישראל: עמותת עוגן, עמותת אומ"ץ, שבי"ל, התנועה למען איכות השלטון בישראל.

★ *חסלו את אחרי האזרחים באינטרנט. רצינו את המטרות של כל אזרח.*

★ *בחרו דוא"ר לאחת מפעילויות האזרח וטארו אותה.*

שחיתות שלטונית במדינת ישראל

ההיסטוריה של השחיתות השלטונית בישראל מעידה כי הקשר בין שלטון ושחיתות אינו מותנה בזהות מפלגתית או עדתית. החשדות או המעורבות במעשי השחיתות לא פסחו במשך השנים על נשיאים, ראשי ממשלה, שרים, חברי כנסת וראשי רשויות מקומיות.

"אני מאמין כי מרביתם של אלה העוסקים בעסקי ציבור עושים את מלאכתם נאמנה, תוך שהם מקפידים בקלה כבחמורה. עם זאת, כישלונות כה רבים של אנשי ציבור הם בעיניי תסמינים של מחלה ואפשר של נגע. הסכנה הגלומה למדינת ישראל אינה נופלת מכל סכנה ביטחונית-קיומית אחרת. חמורה בעיניי לא פחות היא העובדה שהחברה בישראל מסתגלת אט אט לגילויי השחיתות, ומתייחסת אליהם כמעט בשוויון נפש".

(שופט בית המשפט העליון אדמונד לוי, ע"פ 5083/08)

מאז שנות האלפיים חלה בישראל עלייה בהעמדה לדין של נושאי משרות בעבירות של שחיתות שלטונית. יש המזהים בכך מגמה מדאיגה של התגברות השחיתות הציבורית, ואחרים סבורים כי העמדה לדין של פוליטיקאים בכירים בגין מעשי שחיתות דווקא מצביעה על שיפור באכיפה ועל שוויון בפני החוק.

לשחיתות שלטונית עלולות להיות השלכות הרסניות: אובדן אמון במדינה וברשויות השלטון שלה וחוסר אמון בשיקולים העומדים מאחורי הכרעות פוליטיות, שעלול לערער את הנכונות למילוי חובות על ידי האזרחים; החלטות שהתקבלו משיקולים אישיים ולא לאור שיקולים צודקים וענייניים - כמו מינוי בעלי תפקידים לפי קשרים ולא לפי כישורים, או מתן רישיונות וזיכיונות לגופים בלתי מתאימים - עלולות לפגוע באיכות הביצועים השלטוניים, החל בטעויות וכישלונות מקומיים ועד כדי אסונות הגובים חיי אדם; מעבר לכך קיים חשש כי אזרחים, בראותם בכירים מעורבים בפלילים, יאמצו גם הם תרבות עבריינית.

דרכי ההתמודדות עם שחיתות שלטונית בישראל

חקיקה: חוק העונשין קובע כי "עובד ציבור העושה במילוי תפקידו מעשה מרמה או הפרת אמונים הפוגע בציבור, דינו - מאסר שלוש שנים".² החוק הוא הבסיס למאבק של מנגנוני פיקוח פורמליים בשחיתות. גופים שונים, כגון בתי המשפט, מבקר המדינה והיועץ המשפטי לממשלה, אמונים על אכיפת החוק ועל התראה כאשר הוא אינו נאכף. למאבק בשחיתות תורמים גם מנגנוני פיקוח בלתי פורמליים, כגון ארגונים אזרחיים והתקשורת. דרך נוספת היא **חינוך למלחמה בשחיתות** - במערכת החינוך ובזירה הציבורית.

"העיסוק הציבורי-תקשורתי הרב בשחיתות השלטונית מלמד שהחברה הישראלית לא מוכנה להשלים עם מציאות של שחיתות. 'המערכת החיסונית' של החברה הישראלית עדיין פעילה, מגיבה לתופעה ומנסה להיאבק בה".

(מני מזוז, היועץ המשפטי לממשלה ולאחר מכן שופט בית המשפט העליון, עיונים בביטחון לאומי 9 יוני, 2008).

עבריינות ממניעים אידיאולוגיים - אלימות פוליטית³

אלימות פוליטית היא שימוש בכוח על ידי יחיד או קבוצה, כדי להשיג מטרות פוליטיות כמו השפעה או הגנה על השלטון, מחאה נגד השלטון או מאבק נגד קבוצה אחרת שיש לה עוצמה חברתית ופוליטית. אלימות פוליטית עלולה להתחיל באלימות מילולית, דרך הפגנות ומחאות ללא רישיון, עימות פיזי עם כוחות הביטחון, פגיעה ברכוש, מכות, גרימת נזקים גופניים ופציעה, ולהגיע עד לרצח. בחלק מהמקרים האלימות הפוליטית מטרתה הפחדה של מתנגדים או אויבים, ואז היא מהווה פעילות טרור.

ביטויים לאלימות פוליטית בחברה הישראלית

אלימות על רקע השסע הלאומי, כפי שהתבצעה ב"יום האדמה" ובאירועי אוקטובר 2000 בידי ערבים כלפי יהודים (אך מנגד ועדת אור מצאה כי גם המשטרה הפעילה בתגובה אלימות מופרזת, בחלק מהמקרים, ונהרגו 13 אזרחים ערבים).⁴ ובפעולות המכוונות "תג מחיר" ורצח הנער מוחמד אבו ח'דיר בשנת 2014 שהתבצעו בידי יהודים כלפי ערבים.

אלימות על רקע אידיאולוגי-פוליטי, כגון רצח אמיל גרינצווייג ב-1983, בהפגנת "שלום עכשיו" ורצח ראש הממשלה יצחק רבין.

אלימות על רקע תחושה של קיפוח עדתי, לדוגמה: אירועי ואדי סאליב בשנות ה-50 והפגנות "הפנתרים השחורים" בשנות ה-70.

אלימות על רקע השסע הדתי, כגון יידוי אבנים על מכוניות שנוסעות בשבת ורצח הנערה שירה בנקי במצעד הגאווה בשנת 2015.

2 סעיף 284 לחוק העונשין, תשל"ז-1977.

3 בהמשך הפרק נעסוק באי-ציות לחוק ממניעים אידיאולוגיים שאינם אלימים.

4 ראו בפרק ל"ז, "אתגר החיים המשותפים בחברה הישראלית", חלק רביעי, דיון אודות אירועי אוקטובר 2000 ומסקנות ועדת אור.

רצח ראש הממשלה יצחק רבין

"אלימות היא כרסום יסוד הדמוקרטיה הישראלית. יש לגנות אותה, להוקיע אותה, לבודד אותה. זו לא דרכה של מדינת ישראל".

(יצחק רבין, הנאום האחרון).

רצח ראש ממשלת ישראל יצחק רבין היה רצח פוליטי, שבוצע ב-4 בנובמבר 1995. הרצח בוצע על ידי יגאל עמיר, בשל התנגדותו לדרכו הפוליטית של רבין, בתום עצרת תמיכה בהסכמי אוסלו.⁵ ההסכמים עוררו תקווה גדולה אצל אזרחים רבים, שהאמינו כי הסכסוך עשוי להגיע לקיצו בדרך של שלום. מצד שני עוררו ההסכמים התנגדות עזה בחוגי הימין, שהביעו חשש כי יביאו לפגיעה בביטחונם של אזרחי ישראל ויסכנו את קיומה של המדינה, בשל הקמתה של מדינה פלסטינית לצידה, בשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה.

רצח ראש הממשלה רבין היה מעשה נפשע של אזרח שהעמיד את עצמו מעל לחוק, ניסה לפתור באלימות בעיה שנויה במחלוקת, וגרם לפגיעה קשה בדמוקרטיה.

יום הזיכרון לראש הממשלה יצחק רבין

הכנסת קבעה בחוק את יום הרצח של יצחק רבין ליום זיכרון ממלכתי. בחוק נאמר בין השאר:

1. (א) י"ב בחשוון, יום הירצחו של ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין, יהיה יום זיכרון ממלכתי. יום זה יצוין במוסדות המדינה, במחנות צה"ל ובבתי הספר.
- בבתי הספר יצוין יום הזיכרון -
1. בפעולות שבהן יועלו דמותו ופועלו של יצחק רבין;
2. בפעולות שיוקדשו לחשיבות הדמוקרטיה בישראל ולסכנת האלימות לחברה ולמדינה.

פסוק מ"עקידת יצחק"

© (2011) פיקוויקי, צלם: ד"ר אבישי טייכר
קובץ זה מופיע תחת הרישיון Creative Commons ייחוס 2.5 לא מותאם.

פסוק זה נכתב בכניסה לחדר המיון במרכז הרפואי תל אביב (לשעבר "איכילוב"), לשם הוחש ראש הממשלה יצחק רבין לאחר שנורה, ושם נפטר.

© אנדרטה לזכר רצח ראש הממשלה יצחק רבין.
פיקוויקי, צלם: ד"ר אבישי טייכר.

5 הסכמי אוסלו (1993) - נחתמו בין ישראל לבין הארגון לשחרור פלסטין (אש"ף) כחלק מתהליך השלום, במטרה להביא לפתרון קבע של הסוגיות התלויות ועומדות בסכסוך.

שיח של הסתה לאלומות פוליטית הינו תופעה פסולה. עם זאת, חופש הביטוי ובתוכו ביקורת חריפה כנגד אנשים פוליטיים הוא נשמת אפה של הדמוקרטיה, וויכוח פוליטי נוקב הוא ביטוי לדמוקרטיה בריאה ותוססת. יחד עם זאת ראוי שהחברה דמוקרטית תנהל את הוויכוחים הפוליטיים מתוך כבוד הדדי, תימנע מהסתה לאלומות פוליטית, ובוודאי שאסור בשום אופן לנקוט צעדים אלימים.

מטלה:

קראו את דבריהם של אריה נדלר ושל מני מזוז. הסבירו מהם גבולות חופש הביטוי על פי כל אחד מהדוברים. "היו תנאים חברתיים שעודדו את המחשבה הגורמת להתנתקות מוסרית מהציוני 'לא תרצח', ומציגה את הרצח אפילו כמצווה.

"מנהיגים, חילוניים ודתיים כאחד, אשר כינו את רבין בוגד, אכן לא לחצו על ההדק, ברובם לא רצו כלל ברצח, אבל הם סללו את הדרך להתנתקות המוסרית, ובקצה הדרך הזאת עמד רוצח, ואקדח עשן בידו". (פרופ' אריה נדלר, "הסתה ורצח פוליטי - היבטים חברתיים ופסיכולוגיים: המקרה של רצח רבין", בתוך ישעיהו צ'רלס ליבמן (עורך), רצח פוליטי, עם עובד, 2005).

"היועץ המשפטי לממשלה, מני מזוז, אמר כי לא הוכח שרצח ראש הממשלה יצחק רבין הוא תוצאה של הסתה. 'הייתי מאוד נזהר מליצור לינקג' [קישור] בין אירוע כזה או אחר להסתה כזו או אחרת. אני יודע שנוהגים להזכיר שוב ושוב את רצח ראש הממשלה, יצחק רבין, כפועל יוצא של הסתה. עד היום איש לא הוכיח את זה ואין לנו שום אינדיקציה [עדות] לכך. הדבר הברור היחיד הוא שהרצח היה תוצאה של כשל אבטחתי..."

"כל אווירה ציבורית יש לה השפעה, אבל לא ניתן להשתמש בה כאמתלה לסתימת פיות. אחרי רצח רבין הוגשו כתבי אישום על אמירות, שרובם הסתיימו בלא כלום".

(צבי זרחיה ויובל יועז, "מזוז: לא הוכח שרצח רבין נבע מהסתה, אכיפת חוק אינה כלי לשינוי האווירה", הארץ, 10.8.2005).

מהם גבולות הציות לחוק?

האם חובת הציות לחוק מוחלטת?

כיצד יש להכריע כאשר החוק או הצו סותרים את הערכים הבסיסיים של האדם או של קבוצה?

בין פקודה בלתי חוקית לפקודה בלתי חוקית בעליל

פקודה בלתי חוקית בעליל

מקבלי הוראות, כמו חיילים ושוטרים, עלולים להיחשף לבעיה קשה אם יקבלו הוראה שמנוגדת לחוק ואשר ביצועה יהווה עבירה פלילית. פעילותם של גופים כמו צבא ומשטרה מחייבת ציות לדרגים הגבוהים בהיררכיה, שאמורה להיות בידיהם תמונת מצב מקיפה, אבל אסור לחיילים ושוטרים להפר את החוק ולנהוג בצורה פושעת. מצבים אלה, הכרוכים בהפעלת כוח ואשר יש בהם סיכון להשחתה ולאובדן הרסן המוסרי, מחייבים שיקול דעת, אחריות והכרעה מוסרית של האדם, הניצב פנים מול פנים אל מול מצב נתון, גם כאשר הוא לובש מדים.

כפר קאסם

כפר ערבי ישראלי גדול, מזרחית לראש העין. עד מלחמת ששת הימים שכן הכפר בסמוך לגבול עם ירדן.

האנדרטה בכפר קאסם. ויקישיתוף.

דוגמה לפקודה בלתי חוקית בעליל הוא האירוע **בכפר קאסם**. ב-29.10.1956, עם פתיחת מבצע קדש (מבצע סיני), הוטל עוצר על הכפרים הערביים בין פתח תקווה לנתניה מהשעה 17:00 ועד 6:00 בבוקר שלמחרת, ונקבע כי מפירי העוצר יִירו (באותה תקופה היו הכפרים הערביים בישראל כפופים ל"ממשל צבאי", שגזר עליהם, בין השאר, עוצר לילה קבוע החל בשעה 21:00. באותו יום, בשל תחילתו של מבצע קדש, הוקדם העוצר בארבע שעות).

הפקודה פורסמה בצהרי אותו יום, אבל הכפריים שיצאו בשעות הבוקר המוקדמות לעבוד מחוץ לכפר לא ידעו על שינוי שעות העוצר. כשסיימו את יום עבודתם, הם חזרו לביתם כרגיל, בערב. המפקד של אחד המחסומים פירש את ההוראות שקיבל בצורה מחמירה, והורה לפקודיו לירות במאחרים, שהפכו למפירי עוצר. 43 מתושבי כפר קאסם נורו למוות על הדרך המובילה אל הכפר, ובהם 15 נשים ו-11 ילדים. לעומת זאת, חשוב לציין שתושבים מהכפרים השכנים רק נעצרו בגין הפרת העוצר, מאחר ששוטרי משמר הגבול שם הבינו כי אין להוציא להורג כפריים שלא ידעו על הקדמת העוצר. החיילים והמפקד שביצעו את הרצח הועמדו לדין בבית דין צבאי ונמצאו אשמים. בית המשפט גזר עליהם עונשי מאסר, למרות הטענה שלהם כי פעלו על פי פקודה. בית המשפט דחה את הטענות, וקבע כי חלה עליהם חובה שלא לציית לפקודה לרצוח אזרחים חפים מפשע, שלא איימו על ביטחונם, כיוון שזו "**פקודה בלתי חוקית בעליל**". בית המשפט גם קבע סימני היכר לפקודה בלתי חוקית בעליל:

דגל שחור ככתובת אזהרה האומרת: "אסור!"

"מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל לפקודה הנתונה, ככתובת אזהרה האומרת: "אסור!". לא אי-חוקיות פורמלית, נסתרת או נסתרת למחצה, לא אי-חוקיות המתגלה רק לעיני חכמי משפט חשובה כאן, אלא: הפרת חוק גלויה ומובהקת, אי-חוקיות ודאית והכרחית, המופיעה על פני הפקודה עצמה. אופי פלילי ברור של הפקודה או המעשים שהפקודה מצווה לעשותם, אי-חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין אינה עיוורת והלב אינו אטום או מושחת - זוהי מידת אי-החוקיות 'בעליל' כדי לבטל את חובת הציות של חייל ולהטיל עליו את האחריות הפלילית למעשיו". (מתוך דברי השופט בנימין הלוי בפסק הדין, ביד"צ מר 3/57, תובע צבאי נגד רב סרן מלינקי ואחרים)

באזכרה שהתקיימה ב-2014 בכפר קאסם אמר נשיא המדינה ראובן ריבלין: "באתי לכאן היום, כבן לעם היהודי, כנשיא מדינת ישראל, לעמוד בפניכם, משפחות הקורבנות והפצועים, ולכאוב את הזיכרון יחד אתכם. ההרג הנפשע בכפר קאסם הוא פרק חריג וקודר בתולדות היחסים בינינו, הערבים והיהודים החיים כאן".

שאלת חשיבה:

יש הרואים בפסק דין כפר קאסם את אחד מפסקי הדין החשובים בתולדות מדינת ישראל - הן כמדינה דמוקרטית והן כמדינת יהודית.

★ מה/ל? נאמן ולחמם.

מכאן, שפקודה בלתי חוקית בעליל היא פקודה שכל אדם, גם מי שאינו משפטן, מבין **שצו לציית לה**, משום שהיא נוגדת את המוסר הבסיסי של כל אדם ואת המחויבות לראות כל אדם כנברא בצלם. אסור לציית לפקודה בלתי חוקית בעליל, ונותן הפקודה ומי שיציית לה - יועמדו לדין.

במילים אחרות: כאשר פקודה סותרת את החוק, דווקא **אי-ציות לפקודה בלתי חוקית בעליל** הוא בבחינת **ציות למרות החוק**.

פקודה או צו בלתי חוקיים

החוק הצבאי מבחין בין **פקודה בלתי חוקית בעליל**, שאסור לציית לה, לבין **פקודה בלתי חוקית**, שחיילים, שוטרים וכלל אנשי כוחות הביטחון **חייבים לציית לה**. כאשר מפקד פוקד על חייליו להיכנס לבית ולערך חיפוש ללא צו חיפוש, על החייל לכבד את המשמעת הצבאית ולבצע את הפקודה, למרות שהיא בלתי חוקית. לאחר מכן עליו להתלונן על כך, על מנת שימוצה הדין עם נותן הפקודה הבלתי חוקית. לעומת זאת, במסגרות אזרחיות, שבהן ההיררכיה פחות קשוחה מאשר במסגרות הצבאיות, יש להימנע מלציית גם להוראה בלתי חוקית, ולא רק להוראה בלתי חוקית בעליל.

הפרת חוק אקטיבית לעומת הפרת חוק פסיבית (סרבנות)

כאשר אזרח מבצע פעולה בלתי חוקית (לדוגמה, מקים מחתרת לפעולה נגד השלטון) זוהי הפרת חוק אקטיבית, והיא שונה מהפרת חוק פסיבית (סרבנות), שפירושה אי-מילוי הוראה חוקית (למשל, סירוב של צעיר בן 18 להתגייס לצה"ל, למרות שאין בידיו פטור). המשותף לשתי הצורות של הפרת החוק, שהן פוגעות בשלטון החוק.

סרבנות אידיאולוגית-פוליטית

אי-ציית לחוק מטעמים פוליטיים נובע מהשקפת עולם, ומטרתו לגייס אנשים נוספים לנהוג בדרכו של הסרבן, על מנת להביא לשינוי בחוק או במדיניות. הסרבנות הפוליטית היא לרוב פומבית ולא אלימה. היא מתבטאת בסירוב לציית לחוק, תוך נכונות לשאת בתוצאות החוקיות של המעשה, כלומר להיענש.

סרבנות מסיבות אידיאולוגיות-פוליטיות נעשית לרוב בידי יחידים, המשתייכים לקבוצה שדוגלת בשינוי מדיניות. למשל, אזרחים המסרבים לשלם מיסים, משום שאינם מוכנים לעזור לממשלה לבצע מדיניות שבעיניהם היא שגויה.

סרבנות ממניעים אידיאולוגיים-פוליטיים, ככל סרבנות, אינה חוקית במדינות דמוקרטיות ונחשבת לעבריינות, גם אם קיימת נטייה להבחין בינה לבין הפרות חוק אחרות.

אי-ההכרה בסרבנות אידיאולוגית-פוליטית נשענת על סיבות שונות:

- כל האזרחים חייבים לציית לכל החוקים כדי שהמדינה תוכל לתפקד. אי אפשר להשאיר את ההחלטה לציית לחוק להכרעתו של כל אדם או של כל קבוצה אידיאולוגית.
 - עבריינות אידיאולוגית-פוליטית של המיעוט סותרת את ההסכמה הבסיסית - האמנה החברתית שביסוד המשטר הדמוקרטי - שלפיה המיעוט מסכים לקבל את הכרעת הרוב, גם כאשר הוא שולל החלטה כלשהי. כזכור, פירושו של עקרון הכרעת הרוב הוא שהמיעוט צריך להשלים עם הכרעות המנוגדות להשקפת עולמו. ההסכמה הבסיסית בדמוקרטיה היא שכל ויכוח אידיאולוגי יוכרע בהתאם לכללי המשחק של "הרוב קובע", ולא בעבריינות ובאלימות.
 - הכרה בעבריינות פוליטית עלולה לפגוע בשוויון בפני החוק, וליצור אפליה בין אזרחים שהמדינה פוטרת מחובת הציות לחוק לבין שאר האזרחים, המקבלים את מרות החוק למרות השקפתם הפוליטית.
 - במשטר דמוקרטי פתוחות בפני האזרחים דרכים לגיטימיות מגוונות לשנות חוק ולהביע ביקורת - באמצעות בחירות, מחאות, הפגנות וחופש הביטוי, בד בבד עם קיומם של מנגנונים ממוסדים, המבקרים את החקיקה ובוחנים את הפגיעה שהיא עלולה לגרום.
- במדינת ישראל ישנן קבוצות המעלות צידיקים לסרבנות אידיאולוגית ממניעים פוליטיים, דתיים, לאומיים וכלכליים-חברתיים.

הידעתם?!

"רכבת המחתרת פעלה במאה ה-19 בארה"ב. הייתה זו רשת מחתרתית בלתי חוקית של דרכי מסתור ובתי מחסה, ששימשו להברחת עבדים שחורים אל החופש. בין מנהיגי המחתרת נמנה הנרי דיוויד תורו, מהפילוסופים החשובים של התקופה, שהניח את היסודות התיאורטיים ל"אי-ציות אזרחי" [אי-ציות לחוק מטעמים אידיאולוגיים-פוליטיים], וכתב: 'מוטב לטפח כבוד אל הטוב מאשר אל החוק'."

(י. ויינשטיין, עורך, אי-ציות ודמוקרטיה, ירושלים: שלם, תשנ"ט, עמ' 73-96)

קראו את הקטעים והציגו את נימוקי הכותבים בנושא סרבנות אידיאולוגית-פוליטית.
★ *פאם יל מקרים לבדך אתם מסכימים? ציין את, והסבירו את הנימוקים/הכרזות.*

אי-ציות ודמוקרטיה

"תשאלו כל אדם ברחוב האם זה 'דמוקרטי' לגרש את יהודי גוש קטיף וצפון השומרון, כדי למסור את השטח נקי מיהודים, ויגידו לך בוודאי: 'הלא הממשל והכנסת החליטו על כך ברוב!'. תשאלו האם מותר להתנגד להחלטה כזו, וישיבו לכם: 'לא ולא'.

"האם הדמוקרטיה אינה אמורה לשמור על זכויות המיעוט? האם ניתן לבצע פוגרום של גירוש אוכלוסייה שלמה מכוח הצבעת רוב בלבד? היכן גבול ההתנגדות המותרת למיעוט, מול רוב דמוקרטי שקם להביא עליו חורבן, על בתי, עריו וכפריו?

"מותר לדבר אל השוטרים ואל החיילים, ולקרוא אליהם מנהמת לב שלא לציית לכל פקודה בלתי חוקית ובלתי מוסרית, שתהפוך את צבא ההגנה לישראל לצבא ההתקפה נגד עמו, ומותר להם לא לציית!...

"הפרת חוקים כאלה לא תפגע ביסודות מדינת ישראל או באושיות הדמוקרטיה, אלא להיפך, היא תציל את הדמוקרטיה".

(אליקים העצני, "אי-ציות ודמוקרטיה", בלבריר חובת אי-הציות, הוצאת מנהיגות יהודית, עמ' 17-20).

לא ניתן לגרש את הערבים, אפילו אם נצטרך לפלג את המדינה

"מול רעיון גירושם והגלייתם של הערבים... עלינו לקום ולומר בחריפות ובפשטות: זה בלתי אפשרי. מפני שאנחנו לא ניתן לכם לגרש את הערבים, אפילו אם נצטרך לפלג את המדינה ואת הצבא, אפילו אם נצטרך להשתטח תחת רגלי המשאיות, אפילו אם נצטרך לפוצץ את הגשרים. הגליה המונית בכוח לא תהיה, מפני שאנחנו לא ניתן שתהיה....

הערת הכותב: "עמדותי זו חלה כמובן אך ורק על מעשים המהווים פשעי מלחמה או פשעים נגד האנושות". (עמוס עוז, מחשבות על זהות ישראלית, ירושלים: כתר, 1998, עמ' 73).

בין סרבנות מטעמי מצפון לסרבנות אידיאולוגית

shutterstock ©

הצעה לדין בכיתה

ערכו משפט כיתתי, שבו קבוצה אחת טוענת את הטענות בעד הכרה של המדינה בסרבנות מצפון, קבוצה שנייה טוענת נגדה, והקבוצה השלישית היא חבר השופטים. ניתן גם לבנות דין בשיטת ה"שיח ושיג".

מצפוני של אדם מתבטא במחויבות חסרת פשרות שלו לערכיו בתחומי צדק, מוסר ואמונה, והעמדתם מעל ערכי החברה והמדינה. מכאן נובעת הזכות הטבעית של **חירות המצפון**: לפעול על פי הערכים המוסריים האישיים, ולסרב לבצע מעשים הנוגדים את צו המצפון.

סרבנות המצפון שונה מסרבנות אידיאולוגית-פוליטית. בעוד שסרבנות אידיאולוגית-פוליטית שואפת להביא לשינוי דעת הקהל, כדי שתשפיע על המדיניות, תכליתו של הסירוב המצפוני אינה שינוי סדרי המדינה, אלא שמירה על טוהר אמונתו ועל שלמותו המוסרית של הפרט.

סרבנות אידיאולוגית-פוליטית היא בדרך כלל **קבוצתית**, ואילו סרבנות המצפון היא פרטית ואישית. כך, לדוגמה, אזרח המתנגד נחרצות לפעול באלימות בכל מחיר, ומסרב לשרת בצבא משום שיידרש להפעיל אמצעים אלימים, נקרא פציפיסט, בניגוד למי שמסרב לפעול באלימות בסכסוך נתון, והינו סרבן על רקע אידיאולוגי-פוליטי. ואולם, שניהם אינם מצייתים לחוק, שניהם נכונים לקחת אחריות ושניהם מוכנים לעמוד לדין על מעשיהם ולשלם את מחיר אמונתם.

נאלצתי לסרב

"נאלצתי לסרב לפקודת ההתחיילות, כשם שיהודי דתי שיחויב לשאת צלב ייאלץ לסרב לכך. עוד משחר נעוריי, אמונתי באי-אלימות הינה דומיננטית במידה כזו שהסתכנתי בגללה בבידוד בכיתתי ובעונשים מצד המורים. ההגנה שלי פשוטה היא: אני פשוט פציפיסט עוד מהיותי בן 13.

"אני מאמין שכל סכסוך בו אנו, או כל אומה אחרת בעולם, נתקלים, ניתן לפתור סביב שולחן משא ומתן, ללא כל צורך להגיע לעימות אליים. אין לי ספק בכך. הסיבה העיקרית שבגללה פורצות מלחמות היא 'כבוד'. כפי שניתן לראות בעדויות על מלחמת העולם הראשונה, מחיר ה'כבוד' היה כמעט 40,000,000 הרוגים, פצועים ונעדרים."

(קטעים מעדותו של יונתן בן-ארצי, מובא מתוך: דב חנין ואחרים, משפט הסרבנים, בבל, 2004)

- ★ בסביו את נאמקו ל יונתן בן-ארי אשר בלבא. באם פם מצביעים על סבנות פוליטית-אידיאולוגית או סבנות מצפונית. נאמקו ולובתם.
- ★ בציאן את נאמקם ביום אטענותיו.

היחס לסרבנות מצפון במדינות דמוקרטיות

החוק במדינות כמו ארה"ב ובריטניה מכיר בסירוב לשרת בצבא מטעמי מצפון. מדינות אלה אינן כופות שירות צבאי, ומטילות על סרבני המצפון שירות אחר לתועלת החברה. במדינה שמכירה באי-יכולת לשרת בצבא מטעמי מצפון כנימוק לגיטימי - אי-שירות אינו מהווה כמובן הפרת חוק. בישראל יש אפשרות מסוימת להשתחרר מצה"ל מטעמי מצפון. חוק שירות ביטחון קובע כי נשים אשר יוכיחו כי אינן יכולות לשרת מטעמי מצפון, רשויות הצבא חייבות לפטור אותן משירות. לגבי גברים, שחרור מטעמי מצפון נתון לשיקול דעתו של שר הביטחון לגבי כל אדם ואדם.

סרבנות מטעמים מצפוניים

"ותרד בת פרעה לרחוץ על היאור, ונערותיה הולכות על יד היאור; ותר א את התיבה בתוך הסוף, ותשלח את אמתה ותיקחיה. ותפתח ותראהו את הילד, והנה נער בוכה. ותחמול עליו ותאמר, מילדי העברים זה."

(שמות ב', ה'-ו')

בת פרעה מכירה את הצו המלכותי להמית את התינוקות בני העם העברי, אבל היא נשמעת לחמלה האנושית, ופועלת על פי מצפונה בניגוד לצו של אביה.

סיכום !

עקרון שלטון החוק הוא תנאי בסיסי ומהותי לקיומה של מדינת חוק בכלל ומדינה דמוקרטית בפרט. בהיעדרו, כל אזרחי המדינה - ימין ושמאל, עשירים ומעוטי אמצעים, יהודים וערבים, בני עדות אשכנז והמזרח - יהיו חשופים לפגיעות ולאנרכיה. חשוב לחנך לקבלת עליונות החוק ולקבלת כללי המשחק הדמוקרטיים, שנקבעים על ידי נציגי הציבור. לשם כך צריך להסביר את חשיבות החוק, וכאשר נרשמת הפרת חוק צריכות רשויות השלטון לאוכפו. בפרק הבא נעסוק בתרבות פוליטית המשפיעה על מידת הציות לחוק ועל קבלת מרות החוק.

תרגול

1. הסבירו אלו עקרונות דמוקרטיים באים לידי ביטוי בעקרון שלטון החוק.
2. קראו את שני הקטעים המתייחסים לשלטון החוק:
 - א. לאור הקטע "הנער", הסבירו מהו סוג העבריינות שביצע צ'רלי צ'פלין, וכיצד הוא מנמק אותה.
 - ב. קראו את דברי פרופ' זמיר בעמ' 238 בתחילת החלק השני של פרק זה, והסבירו מה, לדעתכם, הוא היה אומר לצ'רלי צ'פלין. נמקו תשובתכם.

"הנער" (The Kid)

בסרט "הנער" מוצא הנווד (צ'רלי צ'פלין) ילד שננטש ברחוב על ידי אמו, ומחליט לטפל בו ולאמץ אותו. כאשר הילד גדל, הוא הופך ליד ימינו למעשי גזל ושוד קטנים לצורך הישרדות.

השוטר שבא לאכוף את החוק על הנווד והילד, לאחר שגילה את מקור פרנסתם, מייצג בעיני צ'רלי צ'פלין את שלטון החוק, המשרת את האינטרסים של המעמד המבוסס, תוך ניצול העניים והפקרתם למאבקי הישרדות קיומיים.

תמונה מתוך הסרט של צ'רלי צ'פלין
"הנער", 1921. מיזם ויקישיתוף.

3. קראו את הקטע המובא מטה.

א. הסבירו מהי ההצעה של הכותבים לגבי תוכנו של יום הזיכרון לראש הממשלה יצחק רבין. בססו תשובתכם על הכתוב.

ב. הציגו ונמקו את עמדתכם לגבי הצעתם של הכותבים.

מרצח רבין ליום הדמוקרטיה

"רבין האדם, שנפל שדוד בכיכר העיר, היה אמצעי. המטרה הסופית של הרוצח היתה הממלכתיות הישראלית. במקום שוק רעיונות, מפלגות, קלפי וקואליציה, הוצעו לנו אקדח וכוח קנאי עיוור ונחוש. לפיכך, אין להסכין עם שכחת יום הזיכרון לרצח.

"נדרש תיקון. יש להניח לאבל האיש, ולקבוע את י"ב בחשוון כתאריך שבו החברה האזרחית בישראל מציינת את 'יום הדמוקרטיה'.

"בלוח השנה הישראלי אין מועד שבו הכל מתאחדים סביב עניין משותף. יום הדמוקרטיה ימלא תפקיד זה. הוא לא יציין זהות או אינטרס ייחודיים - דתי, לאומי או תרבותי - אלא יבליט את האפשרות לקיום שקט של בעלי זהויות שונות. כך, למשל, ערביי ישראל, שאינם שותפים לחגיגות יום העצמאות, ישמחו להצטרף ליום שיעמיד במרכז את החוויה הדמוקרטית.

"רבים בציבור הדתי והחרדי אינם מתחברים ליום הזיכרון לרצח רבין, בגלל תחושתם שהוא נוצל לקידום עמדה פוליטית שהם דוחים בלהט. אלה גם אלה יחברו ליום הדמוקרטיה, שיחול ביום שבו נרצח מנהיג דמוקרטי גדול".

(פרופ' ידידיה שטרן ופרופ' אבי שגיא, "מרצח רבין ליום הדמוקרטיה", הארץ, 21.10.2007).

פרק י"ט תרבות פוליטית דמוקרטית

* משטר טוטליטרי

משטר שיש בו אידיאולוגיה אחת, מנהיג אחד, מפלגה אחת, שליטה מלאה של השלטון על כלי התקשורת, על המערכת הכלכלית ועל זרועות האכיפה, תוך שימוש בנהלים ושיטות שאינם דמוקרטיים.

למה אנחנו צריכים להתעניין?

"בשבוע שבו ארצות הברית הלכה לבחירות בפעם ה-57, בסין הקומוניסטית* מחליפים שלטון בפעם החמישית... למעשה, שליטיה החדשים של סין ישפיעו דרמטית על גורל העולם.

"בשבת ייפתח בהיכל העם שבכיכר טיינאנמן הקונגרס ה-18 של המפלגה הקומוניסטית הסינית. 'הכינוס הפוליטי החשוב ביותר לעתיד העולם', כינה זאת 'יומון העם' הסיני. בהמשך, בטקס שינעל את הקונגרס, יפסעו אל הבמה המנהיגים הבאים של המעצמה הבאה, האנשים שבעשור הקרוב ינווטו אותה אולי לעמדת הגמוניה עולמית, שתאיים על מעמדה של ארה"ב.

"האזרח הסיני לא משתתף בתהליך חילופי השלטון, ואין לו מושג ברור איך התהליך מתנהל. סינים רבים כלל לא מודעים לחילופים בצמרת ולא מתעניינים בהם או בשיטת המשטר. 'ולמה אנחנו צריכים להתעניין? ממילא אין לנו השפעה', אומר לי דאי וויי, נהג מונית בעיר הדרומית קונמינג. דאי לא יודע אם היה מעדיף שיטה דמוקרטית יותר: 'אני שומע שגם באמריקה יש הרבה בעיות, אבל אני חושב שהמנהיגים צריכים יותר להקשיב לעם. צריך שהקול שלנו יישמע'."

(רחל בית-אריה, "חילופי השלטון החשובים באמת", אתר כלכליסט, 8.11.12).

הדמוקרטיות בעולם אינן זהות. הדמוקרטיה האמריקאית שונה מזו האנגלית, והדמוקרטיה הישראלית שונה מהצרפתית. השוני נובע מתרבות פוליטית שונה, ממבנה השלטון ומוסדותיו, מהיחסים בין האזרחים לבין עצמם, מיחסם לשלטון ומיחסו של השלטון כלפי האזרחים.

"תרבות" היא סך של ידע, ערכים, אמונה, מוסר, חוק ומנהגים, שאדם רוכש בהיותו חלק מהחברה, ועל פיהם הוא קובע את אורח חייו והתנהגותו. "תרבות פוליטית" היא חלק מן התרבות של כל חברה. ההבנה של מהי תרבות פוליטית וכיצד היא נוצרת חשובה על מנת להבין את המערכת הפוליטית בכל מדינה, ואת ההבדלים בין מדינות.

השאלות המרכזיות עליהן נענה בפרק זה:

- מהי תרבות פוליטית?
- מהי תרבות פוליטית דמוקרטית?
- מהי התרבות הפוליטית בישראל?

מהי תרבות פוליטית?

סך הערכים והנורמות, כללי המשחק וכללי ההתנהגות ביחס למערכות השלטון והפוליטיקה במדינה הם התרבות הפוליטית שלה. מימוש הערכים והכללים האלה ישתקף, בין היתר, במידת הלגיטימציה* שרוחש הציבור למערכת הפוליטית בכללה, לרשויות השלטון, למפלגות, ויתבטא גם ברמת ההשתתפות הפוליטית. יש הבדלים רבים בין תרבויות פוליטיות בכלל לבין תרבויות פוליטיות דמוקרטיות. למשל, אזרחיהן של מדינות מסוימות נוטלים חלק פעיל בתהליך הפוליטי ורואים עצמם שותפים לו, ואילו במדינות אחרות ההשתתפות הפוליטית מצומצמת. כמו כן, בכל מדינה שמים דגש על ערכים שונים, ומידת האמון בין האזרחים לשלטון ובינם לבין עצמם שונה אף היא.

על אף שבכל חברה נתונה קיימת בדרך כלל תרבות פוליטית דומיננטית** אחת, קיימות גם תרבויות משנה של קבוצות, של רבדים חברתיים ושל אזורים גיאוגרפיים שונים. תרבויות המשנה נוטלות אף הן חלק בעיצוב הערכים ובקביעת כללי המשחק. היחסים ביניהן לבין התרבות הדומיננטית יכולים לעורר מתחים ולהגיע לעימותים במקרה של הופעת תרבות נגד, אך ייתכן גם דו-קיום תרבותי.

מקורותיה של תרבות פוליטית

שורשיה של התרבות הפוליטית של כל חברה מצויים בדרך כלל בדת, במורשת ובדת האזרחית שהתפתחה בה.

מורשת וסמלים - התרבות הפוליטית של כל חברה יונקת מההיסטוריה, מהמסורת ומהסמלים המשותפים, היוצרים תחושת שייכות ושותפות, ומאופי המבנים החברתיים שלה. הדברים באים לידי ביטוי, בין היתר, בתוכניות הלימודים, בימי הזיכרון והמועד, ביצירות אמנות, בטקסים ובדמויותיהם של גיבורים לאומיים***. סמלים פוליטיים מתעצבים ומתחדדים בעיקר כאשר חברה מצויה בתהליכי התלכדות או בעיתות משבר ומלחמה.

*לגיטימציה ולגליזציה

לגיטימציה - הכרה, הכשר
לגליזציה - עיגון בחקיקה

**תרבות פוליטית דומיננטית

סך הערכים והנורמות המקובלים על הקבוצה הבולטת במוסדות החברתיים והפוליטיים. קבוצה זו מחילה את ערכיה על כלל החברה, וקובעת את כללי המשחק ואת יעדיה המרכזיים של החברה כולה.

***גיבורים שהפכו לסמלים לאומיים

ג'וזפה גריבלדי (1807-1882)
מנהיגה של התנועה לאיחוד איטליה ולעצמאותה.
מוסטפא כמאל אטאטורק (1881-1938)
מייסד הרפובליקה של טורקיה ונשיאה הראשון.
תומס מסריק (1850-1937)
מייסד המדינה הצ'כוסלובקית ונשיאה הראשון.
בנימין זאב הרצל (1860-1904)
מייסד הציונות כתנועה לאומית-מדינית ממוסדת.
יוסף טרומפלדור (1880-1920)
מנהיג ציוני, שסיפור לחימתו ונפילתו בקרב תל-חי הפך לאגדה.

"דת אזרחית" - כינוי למערכת האמונות, הסמלים והטקסים, המעניקים לגיטימציה לתרבות הפוליטית במדינה, לצד אמונותיהם וזהותם הדתית של האזרחים. "דת אזרחית" יוצרת מסגרת משותפת של ערכים ומחויבויות, ומגייסת את הקהילה להשגת מטרות פוליטיות משותפות. נושאים שונים זוכים למעמד של "קדושה", ובהתאמה נקבעים ימי חג ומועד. כך, למשל, בארצות הברית הכריז הקונגרס ב-1941 על חג ההודיה (Thanksgiving) כחג לאומי. זהו חג משותף לכל האמריקאים: כל אחד על פי דרכו - (פרוטסטנטי, קתולי, יהודי, מוסלמי או בודהיסט) מודה לאלוהיו על שהביא אותו אל "הארץ המובטחת".

עמידת דום בעת צפירת יום הזיכרון לחללי צה"ל. ויקיפדיה, By Itayba (CC-BY-SA-3.0)

גם הדגל, הסמל והמנון המדינה משמשים בדרך כלל כסמליה של הדת האזרחית. לעיתים אף הכרזת העצמאות והחוקה של מדינה, לצד תפקידיהם המשפטיים וההצהרתיים, משמשים גם כסמלים המסייעים בכינונה של דת אזרחית.

בישראל, המוגדרת כמדינת לאום יהודית, "הדת האזרחית" לובשת צורה שונה, שכן מערכת הערכים והמורשת האזרחית באות לידי ביטוי בצמוד לדת היהודית, למורשת ולתרבות היהודית (ופעמים רבות בשילובן), אך היא כוללת מועדים אזרחיים כגון: יום העצמאות ויום הזיכרון לחללי מערכות ישראל.

בלי רעיונות משותפים אין פעולה משותפת

"בלי אמונות משותפות לא תוכל שום חברה לשגשג, וליתר דיוק אין חברות מתקיימות בלעדיהן, שהרי בלי רעיונות משותפים אין פעולה משותפת, ובלי פעולה משותפת ייתכן קיומם של בני אדם אבל לא ייתכן כל גוף חברתי.

"קיומה של חברה, וכל שכן שגשוגה, מחייבים אפוא שאי-אלה רעיונות עיקריים יגייסו ויאגדו תמיד את מחשבתם של כל האזרחים. דבר זה לא יקום ולא יהיה אלא אם יבוא כל אחד מהם לשאוב את דעותיו לפעמים מאותו מקור, ויאות לקבל מן המוכן אי-אלה עניינים שבאמונה".

(אלכסיס דה טוקוויל, הדמוקרטיה באמריקה, שלם, עמ' 446).

שאלת חשיבה:

★ מצא דוגמאות לקיומה של דת אצומית בתרבויות האלף בחברה הישראלית (יבדו ושאנו יבדו). באיזו מידה פן מתעללות צפ בתרבות הדומיננטית ובאיזו מידה יכולות לדור צימה בכביסה אחת?

סוגים של תרבות פוליטית

במדינות שונות קיימות התייחסויות שונות של אזרחים כלפי המערכת הפוליטית על מרכיביה השונים. באופן כללי, ניתן לציין בהקשר זה שלושה סוגים של תרבות פוליטית:

1. תרבות פוליטית פרוכיאלית (שבטית): התושבים מכירים את המסגרת הקהילתית שבה הם חברים, אך אין להם כמעט ידע לגבי המערכת הפוליטית המרכזית. הפרט אינו מערה בחיים הפוליטיים במדינה, ולא תופס את עצמו כמי שמסוגל להשפיע עליה.

2. תרבות פוליטית נתינית: התושבים מקבלים עליהם את מרותו של השלטון, יש להם ידע מסוים אודות פעילותו, אבל הם אינם שותפים בתהליכי קבלת ההחלטות ואינם משפיעים על השדה הפוליטי והשלטוני. התנהגות פסיבית כזו נובעת מתחושה שאין ביכולתם של האזרחים להשפיע - או שהשלטון אינו מעוניין במעורבותם.

3. תרבות פוליטית השתתפותית: האזרחים נוטלים חלק פעיל במערכת הפוליטית, ויש להם ידע באשר למערכת הפוליטית ולגורמים הישירים והעקיפים השותפים בקבלת ההחלטות במדינה. הפרט מייחס לעצמו יכולת השפעה על עיצובם של תהליכים פוליטיים, ולכן מידת מעורבותו בחיים הפוליטיים רבה. בין היתר, על ידי השתתפות בהפגנות, הצטרפות לארגונים אזרחיים והתפקדות למפלגות.

מדינות דמוקרטיות מאופיינות בתרבות פוליטית המעודדת השתתפות אזרחים. יחד עם זאת, בכל חברה דמוקרטית ניתן למצוא בפועל שילוב של שלושת סוגי התרבות הפוליטית.

מהי תרבות פוליטית דמוקרטית?

הידעתם?!

מחקרים מצאו קשר חזק בין השכלה למעורבות פוליטית: ככל שהפרט משכיל יותר, כך גדלות התעניינותו, מודעותו וידיעותיו בתחום הפוליטי. ככל שהפרט משכיל יותר, כך גוברת גם נטייתו להשתתף בפעילות פוליטית.

שלוש התרבויות הפוליטיות שנזכרו מרכיבות את התרבות הפוליטית הדמוקרטית, שיש בה ציות לחוק, השתתפות ביקורתית, מעורבות במישור המקומי-הקהילתי ומעורבות גם בפוליטיקה הארצית, במינונים משתנים. שילוב מאוזן יוצר **תרבות פוליטית אזרחית**. יש הטוענים, כי שילוב של סוגי התרבות הפוליטית

עשוי לחזק את הדמוקרטיה ולשמור על יציבותה, שכן מצד אחד הוא מאפשר את מעורבותם של האזרחים, אך מצד שני מונע הצפה של המערכת השלטונית בדרישות, ומאפשר עבודה יעילה של השלטון. תרבות פוליטית אזרחית (דמוקרטית) מתקיימת כאשר האזרחים - וגם הציבור בכללותו - מפנימים ערכים, נהלים, כללי משחק ודרכי התנהגות, הכוללים מעורבות פוליטית.

תנאים רבים משפיעים על עיצובן של תרבויות פוליטיות שונות במדינות דמוקרטיות:

הפנמה של ערכים ליברליים: תרבות פוליטית דמוקרטית מבוססת על כך שאזרחי המדינה יפנימו את ערכי החירות, השוויון, כבוד האדם והסובלנות, ויפעלו ברוחם גם בחייהם האישיים. כדי שמשטר דמוקרטי יתפקד באופן יציב ומלא, נדרשת הלימה בין ערכי החברה לערכי המשטר.

כיבוד כללי המשחק הדמוקרטיים: אזרחי המדינה חייבים לכבד את כללי המשחק הדמוקרטיים ואת המוסדות הדמוקרטיים, כדי שמשטר דמוקרטי יוכל לתפקד. מידת האמון של האזרחים במוסדות השלטוניים שונה בין מדינה למדינה.

שבט צופי תל אביב, 1953.
לעי"ם, צלם: טדי בראונר.

* חברות פוליטית (סוציאליזציה)

תהליך שבו נרכשות הדעות ומעוצבות העמדות בנוגע לאופיין הרצוי של החברה והמדינה. התהליך מתרחש במסגרות חברתיות, דוגמת המשפחה, תנועת הנוער, בית הספר, הצבא, מקום העבודה, המפלגה, וכן באמצעות תקשורת ההמונים.

מעורבות פוליטית: העיקרון המרכזי בדמוקרטיה הוא שלטון העם, והמעורבות הפוליטית היא שמממשת את העיקרון הזה. להיקפה ולאופייה של המעורבות הפוליטית יכולים להיות ביטויים רבים: הצבעה בבחירות, השתתפות בהפגנות, חברות במפלגות, חתימה על עצומות ועוד.

הגורמים המעצבים את התרבות הפוליטית

אזרחי המדינה מעצבים את התרבות הפוליטית. יחסם של האזרחים למימוש זכויות, לחוק, למוסדות השלטון, לתוצאות הבחירות, לכללי המשחק הדמוקרטיים - כל אלה הם תוצאה של חברות פוליטית, * הכולל הפנמה של ערכים, אמונות, מסורת ונורמות התנהגות המקובלים בחברה. החברות הפוליטית מעצבת את האופן שבו החברה מגבשת את כללי המשחק, ובהם אופי ההשתתפות הפוליטית ומאפייני השיח הפוליטי. הגורמים הללו מושפעים, בעיקר, מהערכים, מהשקפות העולם ומנורמות ההתנהגות המקובלים באותה מדינה.

קבוצות המחזיקות בעמדות מפתח בחברה ובמדינה ("אליטות"), כגון פוליטיקאים, שופטים, אנשי אקדמיה, אמנים ובעיקר סופרים, רבנים, תעשיינים בולטים, קציני צבא בכירים, ראשי המינהל הציבורי ועוד. לקבוצות הללו יש השפעה גדולה על עיצוב התרבות הפוליטית. בישראל, לדוגמה, בתקופת היישוב ובשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה הייתה מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י) המפלגה הדומיננטית. ערכיה וסמליה היוו את התרבות הפוליטית השלטת במדינה, והתקבלו במידה רבה כמייצגי הערכים המרכזיים של הציבור היהודי בישראל.

מהי התרבות הפוליטית בישראל?

מטלה:

★ **הציגו** **אלו** **דוגמאות** **עלוויות** **אופיים**
הקיימת **הישראל** **בין** **פיצול** **חברתי** **אידיאולוגי**
אין **התפלגות** **פוליטית**

ניתן להצביע על שבעה גורמי השפעה מרכזיים, המעצבים את התרבות הפוליטית של מדינת ישראל. בין הגורמים האלה מתעוררים לעיתים מתחים, המקנים לתרבות הפוליטית הישראלית את מורכבותה וצבעוניותה.

1. מדינה קולטת עלייה - מתוקף חוק השבות, ישראל היא מדינה קולטת עלייה. היא הוקמה על יסודות של קהילות יהודיות רבות, שהתקבצו מגלויות שונות ונבדלו באורחות חייהן, בשפתן וגם ביחסן לפוליטיקה. בעשורים הראשונים נהגה בישראל מדיניות קליטה של "כור היתוך", ששאפה ליצור קולקטיב ישראלי-יהודי אחיד, בעל זהות תרבותית אחת. מדיניות כור ההיתוך ביקשה לבטל את התרבויות הייחודיות שהביאו העולים מארצות מוצאם, ודגלה לשם כך אפילו ב"עברות" שמותיהם של אנשים ומשפחות. במהלך השנים הפכה החברה הישראלית פלורליסטית יותר, וזהויות יהודיות תרבותיות ייחודיות החלו לתפוס בה מקום של כבוד.

2. פיצול חברתי ואידיאולוגי - כבר בתקופת טרום-המדינה התאפיינה החברה היהודית בריבוי מוקדי כוח כלכליים, פוליטיים, חברתיים ותרבותיים, שאימצו לעצמם מערכות סמלים נבדלות והתחרו על השליטה במוסדות היישוב. הפיצולים החברתיים - דתיים, עדתיים, לאומיים וכלכליים - תורגמו למסגרות פוליטיות נבדלות, כגון תנועת הפועלים, הרביזיוניסטים, הציונים הכלליים, המזרחי והסתדרות הספרדים. הפיצולים ממשיכים ללוות את החברה הישראלית עד ימינו, בדמותם של **שסעים**: שסע לאומי, שסע דתי, שסע עדתי, שסע חברתי-כלכלי ושסע פוליטי.

3. הדת היהודית - היהדות, כדת וכתרבות, מהווה נדבך מרכזי בתרבות ובלאומיות הישראלית, והשפיעה על עיצוב סמלי התנועה הציונית והמדינה. לדת היהודית יש השפעה גדולה על צביון החיים הציבוריים במדינה, כפי שבא לביטוי בהסכם הסטטוס-קוו¹ ובחקיקה היונקת מהמקורות הדתיים.

© ת 305 סמלה של העיר ירושלים.
[CC BY-SA 3.0]

4. דמוקרטיזציה ומעבר לשיח זכויות - החל באמצע שנות ה-60 התחוללו בישראל שינויים שתרמו לחיזוק הדמוקרטיה. השינויים האלה התבטאו בהגברת הנגישות של אזרחים רבים יותר למוקדי קבלת ההחלטות, ללא תלות בחברות במפלגה מסוימת, בביטול "הממשל הצבאי" במגזר הערבי ובחיזוק הדמוקרטיה הפנים-מפלגתית, בין השאר על ידי אימוץ שיטת הבחירות המקדימות (פריימריז) במפלגות. לתהליכי הדמוקרטיזציה התוסף חיזוק דרמטי של שיח זכויות אדם.

5. מדינה במצור - השיח הציבורי הדומיננטי בתרבות הפוליטית הישראלית עוסק בשאלות של ביטחון ושל הפעלת כוח צבאי, בשל העימותים המרובים שחוות המדינה בגבולותיה. המצור ותחושת האיום הקיומי שמקננת אצל רבים השפיעו על הדרך שבה עוצבו חירויות וזכויות שונות, כגון חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת. הדומיננטיות של השיח הביטחוני דוחקת פעמים רבות עיסוק בשאלות ציבוריות חשובות, כמו רווחה וחינוך, לשולי השיח הציבורי. דומיננטיות זאת גם מביאה לנוכחות גבוהה של אנשי צבא בפוליטיקה, כאשר ניסיונם הביטחוני מעניק להם הילה וסולל את דרכם לכנסת ולממשלה.

האפיון של ישראל כמדינה במצור יוצר מתח מול המאפיין של שיח הזכויות, וגורם לתחושות של חלקים בציבור כי ניתן לפגוע בזכויות אזרחיות ובזכויות אדם, משום שקיומה של המדינה נתון בסכנה.

1 ראו פרק ה', "המאפיינים היהודיים של המדינה, הלכה למעשה", חלק ראשון.

6. המורשת הציונית - התרבות הפוליטית של ישראל היא במידה רבה תוצר של המהפכה הציונית, שביקשה לשנות את סדרי העולם היהודי ותבעה רמה גבוהה של מעורבות פוליטית בעיצוב המוסדות. נציגי האזורים השונים להסתדרות הציונית, לוועד הפועל ולהנהלה הציונית נבחרו כבר לפני מאה שנה בבחירות דמוקרטיות. גופים אלה ואחרים (קרן היסוד, קק"ל, הסוכנות היהודית) שימשו תשתית דמוקרטית ארגונית למדינה שבדרך.

7. תרבות דומיננטית ותרבויות משנה* - קל להבחין בקיומה של תרבות דומיננטית, שקובעת את "הטון המרכזי" בישראל, ולצידה תרבויות משנה, החיות בעימות ובשיתוף פעולה בו-זמנית. התרבות הדומיננטית מושפעת מהרוב היהודי, והבולטות בין תרבויות המשנה הן התרבות הערבית והתרבות החרדית. למרות השונות הגדולה ביניהן, שתי תרבויות המשנה הללו חולקות מאפיינים משותפים, המבחינים אותן מקבוצת הרוב: מרבית החרדים ומרבית הערבים אינם מגדירים את זהותם כציונית; החברה הערבית אימצה טקסים וימי זיכרון ייחודיים ונבדלים, כמו "יום האדמה" (החל ב-30 במרץ), ובשנים האחרונות גם ציון יום העצמאות כיום האסון. יחד עם זאת, שתי האוכלוסיות שותפות בחיים הפוליטיים. הן משתתפות בבחירות הארציות והמקומיות, מיוצגות בכנסת ונטולות חלק בהפגנות ובמחאות.

* תרבות משנה

תרבות של קבוצה מובחנת ונבדלת מקבוצת הרוב - בערכים, באמונות, בגורמות ובמנהגים.

מה מאפיין את ההשתתפות הפוליטית בישראל?

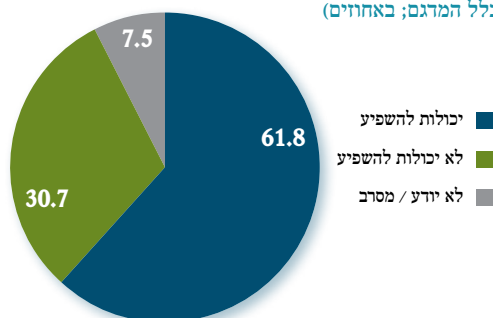
ישנן רמות שונות של השתתפות פוליטית - החל במעקב בתקשורת, עבור דרך פעילות כמו השתתפות בבחירות, השתתפות בפעולות מחאה, ועד חברות במפלגות והשתייכות למקבלי ההחלטות. אופי ההשתתפות הפוליטית יכול ללמד אותנו רבות על צביונה של התרבות הפוליטית הישראלית.

מידת ההתעניינות בפוליטיקה - כשני שלישים מכלל האוכלוסייה הישראלית מצהירים במחקרים על עניין מסוים או עניין רב בפוליטיקה. רק כשליש מדווחים על "עניין מועט" או "חוסר עניין". חשוב לציין, כי שיעור הגברים שדיווחו שהם מתעניינים במידה רבה בפוליטיקה עולה על שיעור הנשים שצינו זאת. בנוסף, יהודים מתעניינים בישראל בפוליטיקה יותר מערבים (כ-72% לעומת כ-60%).²

תחושת השפעה - בתשובה לשאלה "באיזו מידה אתה והחברים שלך יכולים להשפיע על מדיניות הממשלה", כ-20% מהנשאלים היהודים ענו "במידה רבה מאוד" או "במידה רבה", כ-42% "במידה מועטה" וכ-33% ענו "בכלל לא". כלומר, שלושה רבעים מהאזרחים היהודים בישראל חשים כי יכולת ההשפעה האישית-פוליטית שלהם על מדיניות הממשלה זעומה או אפסית. שיעור האזרחים הערבים החושבים שיש להם השפעה אינו שונה משמעותית מזה של היהודים.³

מחאה פוליטית

תרשים 1.20: האם להערכתך, הפגנות מחאה יכולות או לא יכולות להשפיע על המדיניות הכלכלית של הממשלה? (כלל המדגם; באחוזים)

פרופ' תמר הרמן, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2014. המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 64.

מחאות פוליטיות - בניגוד לתחושה של השפעה אישית-פוליטית מועטה, קיימת תחושה רחבה של יכולת השפעה על ידי מחאות והפגנות של הציבור בתחום הכלכלי-חברתי. הדבר מביא אזרחים ישראלים להשתתף בפעולות מחאה. לעיתים מצליחים המוחים להשיג את מבוקשם - ולעיתים לא. אירועי ואדי סאליב בשנות החמישים היו מחאה על רקע פערים כלכליים-חברתיים-עדתיים עמוקים; המתח בין אשכנזים ליוצאי עדות המזרח הוביל למחאה של "הפנתרים השחורים" בשנות השבעים; המתח הערבי-יהודי הוביל, בעקבות הפקעת הקרקעות בשנת 1976, לאירועי "יום האדמה" ולאירועי אוקטובר 2000, שבהם הגיע המתח בין האזרחים היהודים לערבים לשיא.

2 מדד הדמוקרטיה הישראלית 2014, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 206.

3 מדד הדמוקרטיה הישראלית 2014, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 96, 97, 206, 235.

* המחאה המקוונת

מאמצע שנות התשעים הלך והתחזק דפוס של מחאה פוליטית מקוונת, באמצעות רשתות חברתיות כגון פייסבוק, טוויטר, אינסטגרם ויוטיוב. המחאה המקוונת מאפשרת לקבוצות קטנות ואף ליחידים להשמיע את קולם ולנסות להשפיע על המרחב הציבורי באמצעות המרחב הווירטואלי. יחד עם זאת, יש לזכור כי האינטרנט אינו נגיש לכולם בצורה שווה. הבדלי הנגישות יכולים לגבוע מפערים כלכליים, מגיל ומאופי המשטר (שאף יכול לנסות להטיל צנזורה). כ-75% מהאוכלוסייה בישראל נגישה לאינטרנט, לעומת כ-35% באיראן.

(על פי קרין תמר שפרמן, "מחאה .COM", המכון הישראלי לדמוקרטיה, מאי, 2010).

★ *אילו רציתם לארגן מחאה מקוונת באלו אמצעי אינטרנט בייתם צולים למחאה?*

★ *פרטו ונמקו מהי בעייתכם בדיוק במקוונת. היצירה ביותר.*

המחאה של תנועת "גוש אמונים" בשנות השבעים והשמונים הובילה לבנייה בשטחי יהודה ושומרון, המוחזקים על ידי ישראל מאז מלחמת ששת הימים; מלחמת יום הכיפורים והזעם הציבורי שנולד בעקבות מחדליה הובילו למחאה חברתית חריפה, שבסופה נאלצו ראש הממשלה גולדה מאיר ושר הביטחון משה דיין להתפטר; במלחמת לבנון (1982) הובילה תנועת "שלום עכשיו" מחאה רחבת היקף, שבאה לידי ביטוי ב"הפגנת ה-400 אלף" לאחר הטבח במחנות הפליטים סברה ושתייה; בשנת 1994 רבו המחאות נגד תהליך השלום ונגד הסכמי אוסלו; בסוף שנות התשעים התנהלה מחאה חברתית רחבה נגד המשך שהותו של צה"ל בלבנון; ב-2005 ניהלו אנשי גוש קטיף ותומכיהם ("כתומים") מחאה עזה נגד ההתנתקות מעזה.

בקיץ 2011 פרצה מחאה שקבלה על יוקר המחיה בישראל. אם בעבר חפפה לרוב המחאה החברתית-כלכלית את השסע העדתי ופרצה בקרב שכבות חלשות מבחינה כלכלית, הפעם הונהגה המחאה על ידי אנשי מעמד הביניים, ללא אפיון עדתי. גם אופי המחאה השתנה, ונעשה שימוש רב ברשתות החברתיות.

הצבעה בבחירות כהשתתפות פוליטית

הציבור הישראלי מייחס להצבעה בכנסת את ההשפעה הרבה ביותר על השלטון, אחריה - למחאה באינטרנט* ואחר כך (בסדר יורד) השתתפות בהפגנות, חברות בארגון אזרחי וחברות במפלגה (שיעור החברים בארגונים אזרחיים - 10% - גבוה משיעור החברים במפלגות). את ההשפעה הנמוכה ביותר מייחס הציבור הישראלי לשימוש בכוח. לפי מדדים בינלאומיים חשובים, ישראל מדורגת במקום השלישי במדד ההשתתפות הפוליטית.⁴

מטלה:

★ *בבואכם לבחול את תצביון בבחירות בבאות נסו למסות את פאקיותי פאטלסיון על פאטלסיון.*

★ *ציון ונמקו באיזו מידע ובאיזו אופן מלפיו כל אחד מהם על צמדית פפולטית.*

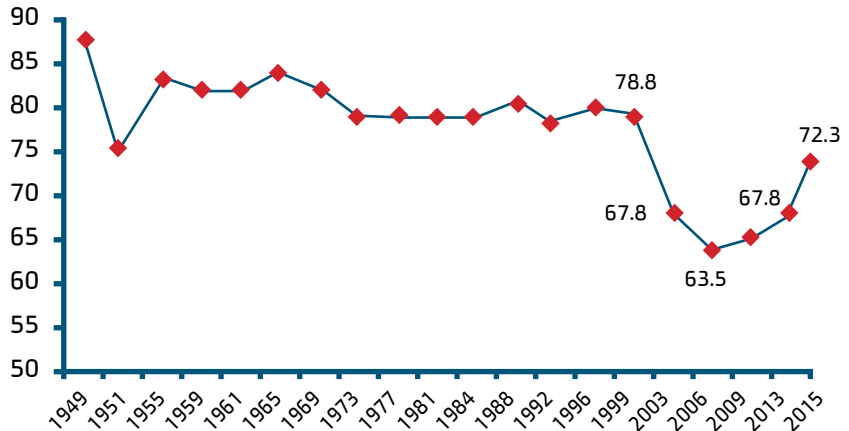
דפוסי ההצבעה בישראל

בהכללה, דפוסי ההצבעה נחלקים בעיקר בין אנשים שמצביעים על פי שייכות דתית או חברתית, אלה שמצביעים על פי שייכות מפלגתית (לרוב ארוכת שנים) או אידיאולוגית, ומי שמצביעים על פי סוגיות שנראות להם חשובות ועקרוניות סמוך למועד הבחירות. במערכות הבחירות האחרונות גדלה בארץ הקבוצה השלישית. יותר ויותר בוחרים אינם חשים מחויבות למפלגות, ונוטים לתת את קולם למועמד או למפלגה המייצגים את השקפתם בסוגיות שעל סדר היום באותה עת. בנוסף לכך, ציבור הבוחרים נגיש כיום למידע פוליטי הרבה יותר מבעבר, באמצעות התקשורת והאינטרנט, ויכול להחליט באופן עצמאי כיצד להצביע.

מידת ההשתתפות בבחירות לכנסת בישראל

הבחירה האדישה

נקודת השפל מבחינת ההשתתפות בבחירות נרשמה ב-2001 (היו אלה בחירות מיוחדות לראשות הממשלה בלבד ולא לכנסת): שיעור המצביעים הכללי עמד על 62.3%, ושיעור המצביעים במגזר הערבי היה 18% בלבד.

(מקור: עופר קניג, "בחירות 2013: ניתוח ראשוני של הכנסת המסתמנת", 23.1.2013, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה).

בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה היה שיעור המצביעים בישראל גבוה בדרך כלל מ-80%, אך מאז שנות ה-70 חלה ירידה במספר ההולכים לקלפי. בעשור השני של המאה ה-21 ניכרת מגמה ברורה של שיפור באחוזי ההצבעה. בבחירות 2013 עמד שיעור המצביעים על 67.8%, ובמערכת הבחירות ב-2015 עלה שיעור ההצבעה ל-72.34%.⁵ במגזר הערבי עמד שיעור ההצבעה עד 1977 על ממוצע של 84%. בבחירות 2015 היה שיעור ההצבעה במגזר הערבי 65% - פחות משיעור ההצבעה הכללי.⁶ ראוי לציין כאן, כי ירידה במספר המצביעים בבחירות נרשמת במדינות מערביות רבות.

הידעתם?!

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מספר בעלי זכות הבחירה הנוכחים בישראל נמוך ב-11% מהמספר המופיע בפנקס הבוחרים. שכן בפנקס הבוחרים כלולים בעלי זכות בחירה המתגוררים שנים ארוכות בחו"ל, ואף אנשים שנפטרו שם. המשמעות היא, שאחוז המצביעים בפועל גבוה יותר מזה שמפרסמת ועדת הבחירות המרכזית.

(מתוך הודעה לעיתונות של הלמ"ס, 26.12.2012)

הגורמים לשיעורי ההצבעה בבחירות

מחקרים מראים כי קיים קשר בין השתתפות בבחירות לבין מצב סוציו-אקונומי, וכי יש התאמה בין יישובים חלשים מבחינה סוציו-אקונומית לבין שיעור מצביעים נמוך.

לעומת זאת, ליישובים שבהם היו שיעורי ההשתתפות הגבוהים ביותר בבחירות לכנסת ה-19 יש שני מאפיינים עיקריים: מעמד חברתי-כלכלי גבוה של האוכלוסייה, או צביון דתי או חרדי (למרות העובדה שבחלק גדול מהיישובים האלה חיה אוכלוסייה ממעמד חברתי-כלכלי נמוך).

ירידה בשיעור ההצבעה נובעת מתחושה של אי-יכולת להשפיע.

שאלת חשיבה:

★ כיצד ניתן להסביר את הפער בין מידת השתתפות נמוכה בבחירות לבין מצב סוציו-אקונומי נמוך?

5 הנתונים לקוחים מפרסומי ועדת הבחירות המרכזית לכנסת, "נתונים היסטוריים".
6 על השתתפות ערבי ישראל בבחירות ראו גם בפרק ל"א, "השלטון המקומי בישראל", בחלק השלישי.

מידת האמון של הציבור הישראלי במוסדות המדינה⁷

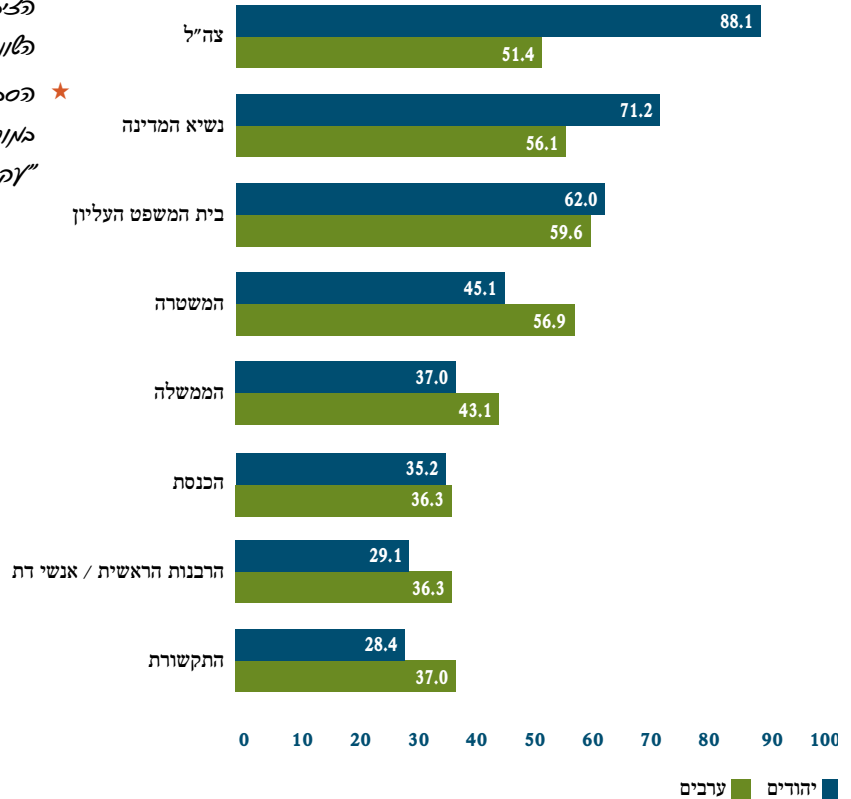
תרשים 2.31: עד כמה אתה נותן אמון בכל אחד מהאנשים או המוסדות האלה? (די הרבה או הרבה מאוד אמון; לפי לאום; באחוזים)

שאלה:

★ הסבירו את ההבדלים במידת האמון אל הציבור - יהודים וערבים - במוסדות המדינה: הלוננים, הצבא ובתקשורת.

★ הסבירו את מידת האמון / חוסר האמון במוסדות פלנטון. ציין גם בסך הכל "ח" "צקרון לטון חוק", צמ' 238-240.

מהנתונים ניתן לראות כי רוב אזרחי המדינה היהודים נותנים אמון בצה"ל, בנשיא המדינה ובבית המשפט העליון, ואילו שאר המוסדות זוכים במידת אמון נמוכה מצד מרבית הציבור היהודי. בקרב הציבור הערבי מידת האמון במוסדות לרוב גבוהה יותר בהשוואה לציבור היהודי, למעט צה"ל, נשיא המדינה ובית המשפט.

7 מדד הדמוקרטיה הישראלית 2014, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 117.

סיכום !

תרבות פוליטית משקפת את ערכי החברה, מייצרת את האקלים שבו נקבעים ההסדרים הדמוקרטיים ומבטאת את היחסים בין האזרחים למוסדות השלטון. הפנמת הערכים הליברליים והדמוקרטיים ואופן יישומם של העקרונות הדמוקרטיים הם תוצר של התרבות הפוליטית בכל מדינה.

התרבות הפוליטית בישראל מושפעת מקבוצות מגוונות של אזרחים, ממצבה המורכב של המדינה בתחום הביטחוני ומהיותה מדינה קולטת עלייה. בפרק הבא נדון בסכנות הנשקפות למדינות הדמוקרטיות - וכיצד הן מתמודדות איתן.

תרגול

1. הסבירו מה ההבדל בין תרבות פוליטית פרוכיאלית, נתינית והשתתפותית, וכיצד בא כל סוג לידי ביטוי בתרבות הפוליטית במדינת ישראל.
2. קראו את הקטע מתוך דברי ראש ממשלת ישראל הראשון, דוד בן-גוריון, שנאמרו בעשור הראשון של מדינת ישראל.
 - א. הסבירו מהם הקשיים ביצירתה של תרבות פוליטית דמוקרטית בישראל לדעת בן-גוריון.
 - ב. האם, לדעתכם, דבריו רלבנטיים לימינו? נמקו תשובתכם.

”העם בישראל לא ספג עדיין במידה מספיקה הכרה ואחריות ממלכתית כראוי לעם העומד ברשות עצמו. היהודים סבלו ברוב ארצות הגולה מתגרת יד שלטון עוין, והם נאלצו להתחכם ולהערים על סדרי המדינה ועל חוקיה המקפחים. הרגלים שנתקבלו במשך דורות אינם נמחים בשנים ספורות.

”מדינה מתוקנת... הינה פרי אזרחות מתוקנת ומחונכת. מובן שמשטר [לא מתוקן] מכביד על חינוך מעולה של האזרחים, אבל המשטר כשהוא לעצמו אינו קובע הכל... ובמדינתנו לקוי עדיין אפילו הנימוס האישי. חלק גדול מן התושבים, לרבות הנוער הישראלי, לא למד להתייחס לזולת בכבוד, באדיבות, בסובלנות, באהדה. לקויה בתוכנו ההגינות שבין אדם לחברו, המנעימה חיי הציבור ויוצרת אקלים של רעות ואהדה כללית.”

(מתוך שלמה אבינרי, הרעיון הציוני לגווניו, עם עובד, 1980, עמ' 243-244)

3. קראו את הקטע “ולמה אנחנו צריכים להתעניין?” בתחילת הפרק, והסבירו כיצד התרבות הפוליטית הנתינית באה לידי ביטוי בקטע.
4. הפיצו את השאלון הבא בין עשרה מחבריכם.⁸
 - א. סכמו את הממצאים.
 - ב. השוו בין הממצאים שלכם לממצאים שבפרק. באלו תחומים נרשמו הבדלים בתוצאות - וכיצד אתם מסבירים אותם?
 - ג. הסיקו מסקנות לגבי אופייה של התרבות הפוליטית בישראל.

8 השאלון מתבסס גם על השאלון של מדד הדמוקרטיה הישראלי, 2012.

שאלון

- א. באיזו מידה אתה מתעניין בפוליטיקה?
 במידה רבה מאוד/ במידה מסוימת/ במידה מועטה/ בכלל לא/ לא יודע או מסרב להשיב
- ב. עד כמה אתה נותן אמון בכל אחד מהאנשים או המוסדות הבאים:

המוסד	במידה רבה	במידה מועטה	בכלל אין לי אמון	לא יודע
המפלגות				
ראש הממשלה				
התקשורת				
בית המשפט העליון				
המשטרה				
נשיא המדינה				
הכנסת				
צה"ל				
הממשלה				
מבקר המדינה				

- ג. באיזו מידה אתה וחבריך יכולים להשפיע על מדיניות הממשלה?
 במידה רבה מאוד/ במידה מסוימת/ במידה מועטה/ בכלל לא/ לא יודע או מסרב להשיב
- ד. באיזו מידה אתה מסכים או לא מסכים עם המשפטים הבאים:
- מדינת ישראל צריכה להמשיך להיות מדינה יהודית ודמוקרטית.
 מסכים בהחלט/ די מסכים/ די לא מסכים/ בכלל לא/ לא יודע או מסרב להשיב
 - בשום מצב אסור להשתמש באלימות לשם השגת מטרות פוליטיות.
 מסכים בהחלט/ די מסכים/ די לא מסכים/ בכלל לא/ לא יודע או מסרב להשיב
 - להיות אזרח טוב פירושו להשתתף בבחירות.
 מסכים בהחלט/ די מסכים/ די לא מסכים/ בכלל לא/ לא יודע או מסרב להשיב
 - אני מזדהה עם הסמלים האזרחיים (הדת האזרחית) של מדינת ישראל.
 מסכים בהחלט/ די מסכים/ די לא מסכים/ בכלל לא/ לא יודע או מסרב להשיב

פרק כ': גבולות וביטחון בדמוקרטיה

אחת הסכנות המאיימות על מדינה דמוקרטית היא התארגנות של קבוצה שאינה מקבלת את הדמוקרטיה, דוחה את ערכיה, אך עושה בה שימוש כדי לחסל את המשטר הדמוקרטי. הניסיון ההיסטורי המר של רפובליקת ויימאר הדמוקרטית,* שהתנועה הנאצית הגרמנית מוטטה תוך ניצול הכלים הדמוקרטיים, מלמד על מידת הסכנה הצפויה למשטר הדמוקרטי מקבוצות אנטי-דמוקרטיות.

* רפובליקת ויימאר

לאחר מלחמת העולם הראשונה הפכה גרמניה למדינה דמוקרטית. בעיר ויימאר נחתמה ב-1918 החוקה שלה, שהכירה בזכויות האדם והאזרח, והעניקה חופש דת, חופש ביטוי ושוויון פוליטי לנשים. משבר כלכלי עולמי וחוסר יציבות פוליטית הביאו לניצחונה בבחירות של המפלגה הנאצית, ולמינויו ב-1933 של אדולף היטלר לקנצלר גרמניה. כך נוצר "הרייך השלישי", שהחליף את רפובליקת ויימאר.

במצבים אלה עולה השאלה: האם ראוי להעניק חירות לאויבי החירות?

האם הדמוקרטיה צריכה להגביל קבוצות אנטי-דמוקרטיות, כדי להגן על המשך קיומה, או שהגבלה כזו היא עצמה פגיעה בנושה במשטר דמוקרטי ובזכויות היסוד שהוא מבטיח לאזרחים?

מהו האיזון הראוי בין חופש הביטוי וההתאגדות לבין זכותה של המדינה הדמוקרטית להגן על קיומה ועל ביטחון אזרחיה?

פרק זה יעסוק במצבים של התנגשות בין זכותו של האזרח לבחור ולהיבחר, להתאגד ולהקים מפלגות, לבין השמירה על המשטר הדמוקרטי וההגנה על אופייה של מדינה כמדינת לאום, ובמצבים של התנגשות בין חירויות הפרט לבין ערכים כמו ביטחון המדינה וחיי אזרחיה.

בישראל מתעוררים מתחים אלה בשאלות השמירה על אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה וההגנה על שלמותה וביטחון אזרחיה. הפרק כולל שני חלקים - הראשון: גבולות בדמוקרטיה. השני: ביטחון ודמוקרטיה.

חלק ראשון: גבולות בדמוקרטיה

השאלות שעליהן נענה בחלק זה:

- כיצד מתמודדות המדינות הדמוקרטיות עם כוחות שמתנגדים לדמוקרטיה?
- מהי הגישה הנוהגת בישראל בסוגיית ההגנה על המשטר הדמוקרטי ועל אופייה היהודי של המדינה?

כיצד מתמודדות המדינות הדמוקרטיות עם כוחות שמתנגדים לדמוקרטיה?

* דמוקרטיה מתגוננת

גישה זו, שמכונה גם "דמוקרטיה לוחמת", נשענת על החוקה שהתקבלה בגרמניה שלאחר מלחמת העולם השנייה, וקבעה כי דמוקרטיה לוחמת אינה פותחת את דלתותיה לפעולות חתרניות במסווה של פעילות פרלמנטרית לגיטימית.

(על פי רפאל כהן-אלמגור, **גבולות הסובלנות והחירות: תיאוריה ליברלית והמאבק בכהנאות**, נבו, 1994, עמ' 184)

שתי גישות נהוגות במדינות דמוקרטיות באשר להטלת הגבלות על השתתפות פוליטית: גישת "הדמוקרטיה האבסולוטית" וגישת "הדמוקרטיה המתגוננת".*

שתי הגישות מחייבות נקיטת צעדים מינהליים ומשפטיים מול גופים הפועלים נגד הדמוקרטיה, אך חלוקות בשאלה אם יש להגן על חירות הביטוי וההתאגדות הפוליטית והחברתית של אויבי הדמוקרטיה, הקוראים תיגר על קיומה, כל עוד אינם נוקטים באלימות.

גישת הדמוקרטיה האבסולוטית

דמוקרטיה אבסולוטית מייחסת חשיבות עליונה לחופש הביטוי, לחופש ההתארגנות ולזכות להשתתף בבחירות חופשיות, שהן זכויות יסוד של כל אזרח, גם אם הוא מבקש לבטל את הדמוקרטיה או שעמדותיו גזעניות.

הגישה האבסולוטית גורסת גם כי מתן ביטוי לקבוצות הקוראות תיגר על הדמוקרטיה ושיתופן בערוצי הפעילות הפוליטיים עשויים למתן את עמדותיהן, ואילו דיכויין עלול לדחוף את תומכיהן לערוצי פעולה אלימים ולפעילות מחתרתית. הבסיס לכך הוא האמונה **שהדמוקרטיה חזקה מספיק**, ומסוגלת להתמודד גם עם גילויים ודעות אנטי-דמוקרטיים.

בריטניה, למשל, מגלה סובלנות רבה יחסית לביטויים אנטי-דמוקרטיים. ניתן להסביר זאת ביציבותה של הדמוקרטיה הבריטית ובתרבות הפוליטית הדמוקרטית המבוססת שלה, אשר אפשרו לה לצלוח את משברי המאה ה-20 בלי להידרדר לשלטון טוטליטרי.

גישת הדמוקרטיה המתגוננת

דמוקרטיה מתגוננת מאמינה כי חובה להגביל את חופש הפעולה של המבקשים לחתור תחת המשטר הדמוקרטי וערכיו, שכן הם עלולים להיות לקברניה של הדמוקרטיה באמצעות הזכויות והכלים שהיא מעניקה להם. כלומר, ניתן לצמצם את ההגנה על זכויות אדם ואזרח, כגון חופש ביטוי, חופש בחירה, חופש היבחרות וחופש התאגדות, אם זה נדרש על מנת להגן על הדמוקרטיה. המצדדים בגישה זו חוששים שהגישה האבסולוטית עלולה לא להספיק בשעת מאבק נגד הרס הדמוקרטיה.

מבחינה היסטורית מתבססת גישה זו על הלקח ההיסטורי המגדיר את רפובליקת ויימאר "**דמוקרטיה מתאבדת**", וגוזר מכך את הצורך ב"דמוקרטיה מתגוננת". בניגוד לדמוקרטיה האבסולוטית, שתפעל רק נגד מעשים פליליים, גישת הדמוקרטיה המתגוננת טוענת כי חופש בלתי מוגבל לעמדות הרשאיות להתמודד בבחירות עלול להוביל בסופו של דבר לחורבנה של הדמוקרטיה.

דמוקרטיה מתגוננת מתבטאת בחקיקת חוקים האוסרים הסתה גזענית, בהוצאה מחוץ לחוק של ארגונים גזעניים ובחוקים המאפשרים בתנאים מסוימים לפסול מפלגה או מועמד מלהשתתף בבחירות - על מנת להבטיח את המשך קיומו של המשטר הדמוקרטי. גישה זו אופיינית לגרמניה, איטליה, אוסטריה, צרפת וספרד, המוכנות לפעול ביתר נחישות נגד איומים אנטי-דמוקרטיים, על סמך הניסיון ההיסטורי המר של דמוקרטיות שקרסו לאחר מלחמת העולם הראשונה. התפיסה של דמוקרטיה מתגוננת טומנת בחובה **סכנה לפגיעה בדמוקרטיה** ובערכיה. בשם ההגנה על הדמוקרטיה עשוי השלטון לפגוע שלא לצורך בזכויות האדם והאזרח וביריבים פוליטיים. סכנה אחרת היא מצב שבו הקבוצות האנטי-דמוקרטיות, המוגבלות בפעילותן ומוצאות מחוץ לחוק, ירדו למחתרת וינקטו אמצעים אלימים, שעלולים לסכן את יציבות הדמוקרטיה.

כאשר מדינה נדרשת להכריע לגבי הגישה שהיא בוחרת לאמץ - "דמוקרטיה מתגוננת" או "דמוקרטיה אבסולוטית" - עליה להתחשב בגורמים שעשויים להשפיע על חוסנה של הדמוקרטיה. למשל, ההיסטוריה של החברה והמדינה, התרבות הפוליטית השוררת בה ומידת המחויבות של האזרחים לערכי הדמוקרטיה.

טורקיה כמשל

"בינואר 1998 פסק בית המשפט החוקתי של טורקיה על הוצאתה אל מחוץ לחוק של מפלגת 'הרווחה האיסלאמית' (Refah). ההחלטה עוררה הדים רבים בטורקיה, בעולם המערבי ובארצות האיסלאמיות.

"התביעה הכללית בטורקיה עתרה נגד מפלגת 'הרווחה' בטענה לקשירת קשר להנהגת חוקי האיסלאם במדינה, תוך 'חתירה תחת אושיות החוקה'. החוקה הטורקית הגדירה אז את החילוניות כעיקרון הבסיסי של האומה, ואסרה כל ניסיון לשנות את אופייה החילוני של המדינה. בנוסף, נאסר כל שימוש או שימוש לרעה בדת או באמונה דתית כדי להשיג הישגים פוליטיים. לפי סעיף זה (סעיף 14) החליט בית המשפט להוציא את מפלגת 'הרווחה' אל מחוץ לחוק".

(פרלמנט, גיליון 19, ינואר 1998).

(שימו לב כי גלגול של אותה מפלגה, בראשות ארדואן, תפס מעט לאחר מכן את השלטון בטורקיה).

★ *כִּזְיָאן אֶת הַפִּיֶּלֶט לְקֵרֵט בֵּית הַמִּשְׁפָּט הַחוֹקֵתִי בְּטוֹרְקִי בְּיוֹם אֶמְסָלֶמֶת "הַרוּוּחָה הָאִסְלָאמִית".*

★ *כִּזְיָאן אֱלוֹ זְכוּיוֹת וְזִקְנוֹנוֹת דִּמוֹקְרַטִיִּים נִפְסָאן וְזָקֵב הַחֹלָטָה בֵּית הַמִּשְׁפָּט.*

★ *הַסִּבּוּר וְזֶמֶר יִכָּא בֵּית הַמִּשְׁפָּט אֶבְסֵס אֶת הַסִּטְוָה.*

דמוקרטיה עם גבולות.
Fotolia © carlosgardel.

מהי הגישה הנוהגת במדינת ישראל בסוגיית ההגנה על המשטר הדמוקרטי ועל אופייה היהודי של המדינה?

ההיבט החוקי

עד שנת 1965 לא הייתה בישראל כל הגבלה על הזכות להיבחר. באותה שנה מנעו מרשימה להתמודד בבחירות לכנסת - לראשונה - בשל השקפת עולמה: ועדת הבחירות המרכזית פסלה את "רשימת הסוציאליסטים" (שהייתה רשימה ערבית קיצונית), בנימוק שמקימיה שוללים את שלמותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ואת עצם קיומה. בא כוחה של הרשימה עתר לבג"ץ נגד הפסילה, אך בג"ץ דחה את עתירתו ואישר את הפסילה בפסק דין הקרוי "הלכת ירדור". פסק הדין צמצם את הזכות להיבחר, וקבע כעיקרון חוקתי עליון את זכותה של המדינה להתגונן מפני מי ששולל את קיומה בכלל, ואת קיומה כמדינה יהודית בפרט.

סתירה מוחלטת להיסטוריה של העם היהודי ולכיסופיו

"לא יכול להיות ספק בדבר - וכך מלמדים ברורות הדברים שהוצהרו בשעתו בהכרזה על הקמת המדינה - כי לא זו בלבד שישראל היא מדינה ריבונית, עצמאית, השוחרת חופש ומאופיינת על ידי משטר של שלטון העם, אלא גם שהיא הוקמה כ'מדינה יהודית בארץ ישראל', כי האקט של הקמתה נעשה בראש וראשונה בתוקף 'זכותו הטבעית וההיסטורית של העם היהודי לחיות ככל עם ועם עומד ברשות עצמו במדינתו הריבונית', וכי היה בו באקט זה משום 'הגשמת שאיפת הדורות לגאולת ישראל'..."

"עובדת יסוד קונסטיטוציונית, אשר חלילה לה לרשות כלשהי של המדינה... בין רשות מינהלית ובין רשות שיפוטית או מעין שיפוטית - להתכחש אליה בבואה להפעיל סמכות מסמכויותיה. שאם לא תאמר כן... פירוש הדבר יהיה סתירה מוחלטת להיסטוריה של העם היהודי ולכיסופיו, לרבות הסתירה לעובדת השואה... אשר הוכיחה מחדש... את ההכרח בפתרון בעיית העם מחוסר המולדת והעצמאות על ידי חידוש המדינה היהודית בארץ ישראל".

(בג"ץ 1/65, ירדור נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השישית)

* מאיר כהנא

הקים בארצות הברית את "הליגה להגנה יהודית", במטרה להגן על יהודים מפגיעות אנטישמיות. לאחר שעלה לארץ הקים את תנועת "כך" - תנועה ימנית קיצונית, שקראה לגירוש הערבים מהארץ ("טרנספר"). ב-1984 נבחר לכנסת, וב-1988 רשימתו נפסלה. נרצח ב-1990 בניו יורק. תנועת "כך" הוכרזה כארגון טרור והוצאה אל מחוץ לחוק.

★ פסביון טרור מנסה בג"ץ את פסיקתו.

לקראת בחירות 1984 נפסלו על ידי ועדת הבחירות המרכזית שתי רשימות, משני קצות המפה הפוליטית: הרשימה הימנית "כך" (בהנהגת הרב מאיר כהנא*) ו"הרשימה המתקדמת לשלום" (בהנהגת מוחמד מיעארי). בית המשפט העליון ביטל את ההחלטה של ועדת הבחירות המרכזית, ואפשר לשתי הרשימות להשתתף בבחירות.¹

בעקבות כניסתן של הרשימות לכנסת, ובעיקר בשל הצעות החוק הגזעניות שהגיש כהנא, חוקקה הכנסת את **סעיף 7א לחוק יסוד הכנסת**, שתוקן מספר פעמים ומנוסח כיום כך:

(א) רשימת מועמדים לא תשתתף בבחירות לכנסת ולא יהיה אדם מועמד בבחירות לכנסת, אם יש במטרותיה או במעשיה של הרשימה או במעשיו של האדם, לפי העניין, במפורש או במשתמע, אחד מאלה:

- שלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית;

- הסתה לגזענות;

- תמיכה במאבק מזוין של מדינת אויב או של ארגון טרור, נגד מדינת ישראל.

(ב) החלטת ועדת הבחירות המרכזית, כי מועמד מנוע מלהשתתף בבחירות, טעונה אישור בית המשפט העליון.

מאז שחוקק סעיף 7א בחוק יסוד הכנסת, מוגשות בכל מערכת בחירות לוועדת הבחירות המרכזית בקשות לפסילת מפלגות שונות.

איור: גדעון קיין

הגבלת הזכות להתאגד

בחוק המפלגות (תשנ"ב-1992) הוכנסו מגבלות גם על רישום מפלגות, ואחת העילות לאי-רישום היא: יסוד סביר למסקנה כי המפלגה תשמש מסווה לפעולות בלתי חוקיות. ההגבלה הורחבה בכך גם על הזכות להתאגד כמפלגה. ב-1998 הורחבו ההגבלות גם לבחירות לרשויות המקומיות (סעיף 39 לחוק הרשויות המקומיות).

1 ע"ב 2/84, ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית

עמדת בית המשפט לגבי פסילת רשימות המבקשות להתמודד בבחירות לכנסת

ליבוי יצרים שיטתי על יסוד לאומי-אתני

"מטרותיה ומעשייה של המערערת הם באופן ברור גזעניים: ליבוי היצרים השיטתי על יסוד לאומי-אתני, המביא איבה ומדנים ומעמיק תהום, קריאה לשלילה אלימה של זכויות, לביזוי שיטתי ומכוון של חלקי אוכלוסייה מוגדרים, המאובחנים לפי יסוד לאומי-אתני, ולהשפלתם באופן הדומה להחריד לגרועות שבדוגמאות בהן התנסה העם היהודי - כל אלה די בהם, לאור החומר הרב שהוגש לנו, כדי לבסס את המסקנה בדבר ההסתה לגזענות.

"עוצמת פעולתה של המערערת בכל צורותיה, הקיצוניות שבהצגת הנושאים ובמעשים המתלווים אליהם והעיוות החמור של אופיה של המדינה ושל משטרה הנובעים מכך, כל אלה מקנים למטרות ולמעשים את החומרה המפליגה, שדי בה כדי לבסס החלטתה של ועדת הבחירות המרכזית".

(ע"ב 1/88 משה ניימן וסיעת כך בכנסת נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-12).

★ פסביוץ אלו סעיפים בתקון לחוק יסוד הכנסת בהסכם בית המשפט לכנסת "כך". נתקן ולאוהבם.

*בל"ד (ברית לאומית דמוקרטית)

מפלגה שנוסדה ב-1996 (בשמה הערבי "א-תג'מוע אל-ווטני א-דמוקרטי"). דוגלת בשינוי הזהות הלאומית של המדינה, ותומכת בנסיגה של ישראל מכל השטחים שנכבשו ב-1967, במימוש זכות השיבה כפתרון לבעיית הפליטים ובהקמת מדינה פלסטינית שבירתה ירושלים. בבחירות לכנסת ה-14 התמודדה בל"ד לראשונה, ומאז מכהנים נציגיה בכנסת. בבחירות לכנסת ה-20 בל"ד התמודדה ברשימה הערבית המשותפת.

ב-2009, לקראת מערכת הבחירות לכנסת ה-18, פסלה ועדת הבחירות את ה"ריצה" של מפלגת בל"ד* בשל מצעה. סעיף 5 במצע ציין את רצונה של המפלגה שישאל תהיה מדינת כל אזרחיה. כלומר, לשנות את אופייה וזהותה מלאומיות אתנית-תרבותית ללאומיות אזרחית.

אזרחי ישראל הערבים הם חלק מהעם הפלסטיני ומהאומה הערבית בזהותם הלאומית והתרבותית

"אזרחי ישראל הערבים הם חלק מהעם הפלסטיני ומהאומה הערבית בזהותם הלאומית והתרבותית. בל"ד תפעל להכרה במיעוט הערבי בישראל כבמיעוט לאומי-תרבותי, ותעמוד על זכותו לניהול עצמי של אותם עניינים המבחינים אותו מהרוב היהודי במדינה, ובראשם - ענייני החינוך והתרבות. "בל"ד תפעל להכרה בזכות המיעוט להקים מוסדות, ארגונים ורשויות, שיפעלו על בסיס וולונטרי לטיפול בשירותי הדת, החינוך והתרבות, שמירה על המורשת והערכים המוסריים, ענייני צדקה וסולידריות חברתית. למיעוט יש זכות לנהל מוסדות אלה ניהול עצמי, מתוך קשר ושותפות עם השלטון המרכזי במדינה, שתהיה מדינת כל אזרחיה, על בסיס אינטרס הכלל ובכפוף לחוק".

בל"ד ערערה על ההחלטה, ובג"ץ ביטל את הפסילה. בפסק הדין נכתב בין השאר:

סתירה חזיתית לעקרונות היסוד עליהם נשען המשטר הדמוקרטי

"מניעת השתתפותה של מפלגה בבחירות הינה צעד קיצוני וחריג, העומד בהיבטים רבים בסתירה חזיתית לעקרונות היסוד עליהם נשען המשטר הדמוקרטי. בכלל זה מביא מהלך הפסילה לפגיעה בחירויות יסוד, ביניהן זכות היסוד החוקתית לבחור ולהיבחר, הזכות לשוויון והזכות לחופש הביטוי (הפוליטי ובכלל)..."

"יש להפעיל גישה זהירה ומצמצמת עד מאוד, ולהציב דרישות מחמירות - משפטיות ועובדתיות - בטרם קבלת החלטה על פסילתה של מפלגה... רק פגיעה במאפיינים ה'גרעיניים', ה'מינימליים', של מדינת ישראל כמדינה יהודית יקימו עילה לפסילתה של רשימה מלהשתתף בבחירות..."

וכך הוגדרו על ידי בית המשפט המאפיינים ה'גרעיניים' של מדינת ישראל כמדינה יהודית: "המאפיינים ה'גרעיניים', המעצבים את הגדרת המינימום של היות מדינת ישראל מדינה יהודית... הם בעלי היבט ציוני ומורשתי גם יחד... במרכזם עומדת זכותו של כל יהודי לעלות למדינת ישראל, בה יהוו היהודים רוב; עברית היא שפתה הרשמית המרכזית של המדינה, ועיקר חגיה וסמליה משקפים את תקומתו הלאומית של העם היהודי; מורשת ישראל היא מרכיב מרכזי במורשתה הדתית והתרבותית."

שאלה:

★ ציין בלולית ססקי רדיו: בג"ץ ידור, בג"ץ רב ובג"ץ בא"ד - ופסביו את פלון בסיסיות בית פאלס.

"רשימת מועמדים או מועמד לא ישתתפו בבחירות, אם ביטולם או שלילתם של מאפיינים אלה היא מרכזית ודומיננטית בשאיפותיהם ופעולותיהם, הם פועלים נמרצות להגשמת שאיפות אלה, וניתן להוכיח כל זאת בראיות משכנעות, ברורות וחד-משמעיות."

(דברי נשיא בית המשפט העליון אהרן ברק בפסק דין בל"ד, ע"ב 561/09)

★ באלו מקרים, לפי ססקי רדיו, תיפסל מפלגה למצד צד צוסק בביטול יחידות אל פאדינה?

לקראת הבחירות לכנסת ה-20, ב-2015, החליטה ועדת הבחירות המרכזית לפסול את מועמדותה של ח"כ חנין זועבי מ"הרשימה המשותפת", בעילה של תמיכה במאבק מזוין, ואת מועמדותו של ברוך מרזל מ"עוצמה יהודית", בעילה של התבטאויות גזעניות. בג"ץ ביטל את ההחלטות, והתיר להם להתמודד בבחירות.

בפועל, עד היום אושרו רק שלוש פסילות של רשימות בבחירות לכנסת: "רשימת הסוציאליסטים" ב-1965 ורשימות "כך" ו"כהנא חי" ב-1988 וב-1992.

במילים אחרות, למרות קיומו של חוק המאפשר פסילה, בפועל לא נפסלו בישראל רשימות או מועמדים מאז שנת 1992.

חלק שני: ביטחון ודמוקרטיה

בחלק זה נדון בשאלות:

- מהו האיזון הנדרש במצבי חירום* בין שמירה על קיום המדינה וחיי אזרחיה לבין הגנה על ערכי הדמוקרטיה וזכויות האדם?
- מהם המנגנונים החוקיים של המדינות הדמוקרטיות להגנה על ביטחון המדינה ואזרחיה במצב חירום?
- מהם המנגנונים החוקיים בישראל למצב חירום?

אחד מתפקידיה הבסיסיים של מדינה הוא הגנה על האזרחים. זאת, לאור הנחת המוצא שלפיה השלטון מוחזק בידי השליט כפיקדון, ותפקידו לשמור על ביטחונם ורכושם של האזרחים. בשעות חירום, כאשר נשקפת סכנה של ממש לביטחון המדינה ולתושביה, עצם קיומה של המדינה וזכותו של היחיד לחיים מקבלים עדיפות עליונה. בלא מדינה לא יתקיימו זכויותיו של היחיד, ובאין חיים אין משמעות לכל זכות אחרת. הדמוקרטיה צריכה להתקיים על מנת שתוכל להגשים את ערכיה.

ואולם, הבטחת הביטחון עלולה להתנגש עם מימוש זכויות האדם והאזרח, ואף לחייב במקרים חריגים הגבלה והשעיה שלהן.

לא פעם נלחמת הדמוקרטיה כאשר אחת מידיה קשורות לאחר

"חוקה אינה מרשם להתאבדויות, וזכויות האזרח אינן במה לכיליון לאומי... את חוקיו של עם יש לפרש על בסיס ההנחה כי מבקש הוא להמשיך ולהתקיים. זכויות האזרח יונקות מקיומה של המדינה, ואין להופכן קרדום לחיסולה". (ע"ב 2/84, ניימן נגד יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-11).

"לא פעם נלחמת הדמוקרטיה כאשר אחת מידיה קשורות לאחר. חרף זאת, ידה של הדמוקרטיה על העליונה, שכן שמירה על שלטון החוק והכרה בחירויות הפרט מהוות מרכיב חשוב בתפישת ביטחונה". (בג"ץ 5100/94, הוועד הציבורי נגד עינויים בישראל נ' ממשלת ישראל).

★ בסביו את הפבדל כחלטניות לאבי פהתאודדות לא פהדינר דמוקרטיא עם פדאמר לא למירה אל הביטחון מול פאנר אל זכויות האדם.

אולם בחינה של אירועים היסטוריים מעלה דוגמאות רבות של מצבי חירום, שהובילו לפגיעה בלתי מוצדקת וגורפת בזכויות אדם - באמצעות חקיקה, מעצר, חקירה ושפיטה - בשם הביטחון ובתמיכה ציבורית.

בבריטניה נידונו אירים, שלחמו לניתוקה של צפון אירלנד מבריטניה ולאיחודה עם אירלנד החופשית, לתקופות מאסר ממושכות על מעשי טרור שהם לא ביצעו. בארה"ב, בתקופת מלחמת העולם השנייה, נעקרו מבתייהם המוני אזרחים אמריקאים ממוצא יפני ונכלאו במחנות מעצר. המעצר הגורף אושר בפסיקת בית המשפט העליון האמריקאי. פסיקה זאת נחשבת בעיני רבים לאחת הפסיקות האפלות בהיסטוריה החוקתית של מדינות המערב. ועדה של הקונגרס האמריקני קבעה מאוחר יותר כי לא היה כל יסוד עובדתי לחשש שאותם אנשים יפגעו בביטחון הלאומי, והחלטת המעצר נבעה מיחס גזעני.

* מצב חירום

מצב בו נשקפת סכנה לחברה כתוצאה מאיום חיצוני או פנימי על המדינה. החברה מכירה בצורך של הממשלה לנקוט אמצעים מידיים וקיצוניים, בין היתר בדרך של חקיקת חירום, במטרה להגן על החברה מפני הסכנות הנשקפות לה. החברה מוכנה לקבל הגבלה של זכויות הפרט שלא בדרך הרגילה, כדי להגן על האינטרס הציבורי.

(פרופ' שמעון שטרית, "חקיקת חירום בישראל לאור הצעת חוק יסוד החקיקה", משפט וממשל א', תשנ"ג)

מהם המנגנונים החוקיים של המדינות הדמוקרטיות להגנה על ביטחון המדינה ואזרחיה במצב חירום?

* טרור איסלאמי בארה"ב

מצב חירום הוכרז בארה"ב לאחר פיגועי ההתאבדות והקטל במגדלי התאומים בניו-יורק, בפנטגון ובדרך אל גבעת הקפיטול בווישינגטון ב-11 בספטמבר 2001. בוצעו מעצרים רחבי היקף, הוסתרו שמות עצורים ובוצעו כניסה מאסיבית למאגרי מידע פרטיים והאזנות סתר. הפעולות החריגות זכו לתמיכה ציבורית גורפת, כפעולות חיוניות במסגרת המלחמה בטרור.

הפיגוע במגדלי התאומים בארה"ב
Fotolia © Victoria.

באמנות בינלאומיות, בחוקות ובחוקים של מדינות דמוקרטיות שונות קיימת התייחסות מפורשת לכללי המשחק הפוליטיים בעת חירום, ובהם:

- העברת סמכויות מהרשות השופטת והמחוקקת לרשות המבצעת, ומהרשויות הנבחרות והאזרחיות לרשויות הצבאיות והביטחוניות.
- הגבלת חירויות אדם ואזרח.

כך, למשל, חוקת ארה"ב מאפשרת להשעות זכויות אזרח אם ביטחון הציבור דורש זאת - בעת מרידה, פלישה או פעולות טרור. * החוק הבריטי מדבר על "משפט מלחמה", המתיר נקיטת אמצעי חירום. בחוקת צרפת קיים סעיף המאפשר העברת סמכויות נרחבות לנשיא בשעה של איום רציני ומיידי על המדינה ומוסדותיה. גם גרמניה, שנרתעה מלכלול סעיף חירום בחוקה, לאחר שנוצל לרעה על ידי הנאצים בחוקת ויימאר, לא ראתה מנוס נוכח פעולות טרור של השמאל הרדיקלי שהתרחשו בשנות ה-70 של המאה ה-20, והוסיפה סעיף שהתייחס למצב חירום פנימי.

מהם המנגנונים החוקיים בישראל למצב חירום?

החוק בישראל מסמיך את הממשלה להכריז על מצב חירום, וכך אכן נעשה באופן רצוף מאז הקמתה ועד היום. בנוסף, נחקקו חוקים אחרים שמעוגנות בהם סמכויות חירום, ובהם: **תקנות ההגנה (שעת חירום 1945)**, **תקנות שעת חירום** שהתקבלו עם קום המדינה, **הפקודה למניעת טרור**, וכן אמצעים מיוחדים לאיסוף מידע, תנאי מעצר ושיטות חקירה.

1. את **תקנות ההגנה (שעת חירום 1945)** ירשה מדינת ישראל מהמנדט הבריטי, ומעמדן הוא מעמד של **חוקה ראשית**. התקנות מאפשרות לשר הביטחון ולרשויות הביטחון, **ללא פיקוח של הכנסת**, לנקוט אמצעים, וביניהם הטלת צנזורה על עיתונים, סגירת עיתונים, איסור אסיפות והפגנות, הטלת עוצר, הריסת בתים, סגירת מוסדות חינוך, הגבלות תנועה ומעצר מינהלי של אדם שלא הועמד לדין. החלת התקנות אינה מוגבלת בזמן.

כתקנות שהוצאו בידי שלטון קולוניאלי, תקנות ההגנה מאפשרות פגיעה בזכויות אדם ומעניקות לשלטון שיקול דעת כמעט מוחלט, ללא מבחן. התקנות גם אינן כוללות מנגנון ביקורת למניעת שימוש לרעה בסמכות. במשך השנים הטיל בית המשפט העליון על התקנות הללו הגבלות פרשניות, ברוח קידום זכויות האדם.

2. **לתקנות שעת חירום מ-1948 מעמד של חקיקת משנה**. כאמור, נכון ל-2015, התקנות עדיין בתוקף.

בעת "מצב חירום" רשאית **הממשלה** להתקין תקנות שעת חירום בנושאים ספציפיים, לשלושה חודשים בלבד, ללא צורך באישור הרשות המחוקקת. מדובר בתקנות העוסקות בהגנה על שלום המדינה, ביטחון הציבור וקיום האספקה והשירותים החיוניים. הממשלה יכולה להתגבר כך על חקיקה ראשית של הכנסת באופן זמני, אך התקנות אינן יכולות להפקיע את תוקפו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ולא ניתן להגביל באמצעותן פנייה לערכאות.

שאלה:

★ מה פבלייטיות בקיומן של תקנות כפאן? אשית חירום ותקנות ללצ חירום?
★ נאקו את אומדמכ.

© מצב חירום. ksta © Fotolia.

3. **פקודת מניעת טרור** (תש"ח-1948) הוצאה עם קום המדינה, ונועדה **למנוע פעילות של ארגוני טרור**. על פי פסיקת בית המשפט העליון, יש לפרש את הפקודה לאור חוקי היסוד, ובמיוחד חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. בין היתר אומרת הפקודה:

"המעמיד לרשות מישהו חפץ, כדי שחפץ זה ישמש לארגון טרוריסטי או לחבר בארגון טרוריסטי בביצוע פעולה מטעם הארגון הטרוריסטי.

"או העושה מעשה שיש בו גילוי של הזדהות עם ארגון טרוריסטי או אהדה אליו, בהנפת דגל, בהצגת סמל או סיסמה או בהשמעת המנון או סיסמה, או כל מעשה גלוי דומה, המגלה בבירור הזדהות או אהדה כאמור, והכל במקום ציבורי או באופן שאנשים הנמצאים במקום ציבורי יכולים לראות או לשמוע גילוי כזה של הזדהות או אהדה, ייאשם בעבירה, ובצאתו חייב בדין יהא צפוי לעונש מאסר עד שלוש שנים או לקנס... או לשני העונשים גם יחד". (סעיף 4, ו'ז')

בשלהי 2015 יזמה הממשלה החלפה של הפקודה בחוק מניעת טרור חדש.

4. **אמצעי האזנת סתר וסמכויות חיפוש נרחבות**. רשויות הביטחון מפעילות אמצעים אלה, הפוגעים בזכות הפרטיות, אך הפעלתם מוגבלת על ידי החוק.

5. **מעצר מינהלי או מניעתי** מוטל מטעם הרשות המבצעת במטרה למנוע **סכנה לביטחון המדינה או לביטחון הציבור, וזאת - לפני ביצוע עבירה**. מטרת המעצר המינהלי היא למנוע מהחשוד לממש את מזימתו, וכך למנוע את הסכנה. המעצר המינהלי מוטל על ידי שר הביטחון בתוקף חוק סמכויות שעת חירום (מעצרים, תשל"ט-1979), שהחליף את ההסדר בנוגע למעצר המינהלי שנקבע על ידי הבריטים בתקנות שעת חירום. על פי החוק ניתן לעצור אדם במעצר מינהלי לתקופה שלא תעלה על חצי שנה. הוא מאפשר הארכה של צווי המעצר בחצי שנה נוספת בכל פעם, ללא הגבלה על מספר ההארכות. היכולת של העציר להגן על עצמו ולטעון כי המעצר אינו מוצדק מוגבלת, מפני שהמעצר מבוצע לעיתים על יסוד ראיות מודיעיניות, שנותרות חסויות מעיניו של העציר ומעורך דינו, אך **בית המשפט מעיין בהן, ומחליט בכל שלושה חודשים אם לאשר את המשך המעצר**.

האם מעצר מינהלי הוא הכלי הנכון להילחם בטרור?

מדינת ישראל משתמשת בכלי של מעצר מינהלי נגד חשודים בתכנון פעולות טרור. חאדר עדנאן, פלסטיני איש "הג'יהאד האיסלאמי", נעצר ב-2012 וישב במעצר מינהלי כ-70 יום. מהמידע הגלוי שפורסם, נראה כי הוא עסק לכל הפחות בהסתה לביצוע פיגועי התאבדות בישראל. עדנאן פתח בשביתת רעב. עקב כך ובעקבות התערבות של גורמים בינלאומיים הוא שוחרר ערב הדיון בעתירה שהגיש לבג"ץ, כאשר מצבו הבריאותי התדרדר, בעסקת פשרה בין עורך דינו לפרקליטות המדינה. התהליך חזר על עצמו ב-2015.

על פי ארגון "בצלם", בסוף 2014 החזיקה ישראל במעצר מינהלי כ-400 פלסטינים. ממוצע המעצר - עד חצי שנה. המדינה נוקטת מעצרים מינהליים במקרים מסוימים גם נגד ישראלים, ובכללם יהודים, החשודים בטרור, אם כי בהיקפים נמוכים הרבה יותר. כך, לדוגמה, פעיל הימין הקיצוני ואיש "כך" לשעבר, נועם פדרמן, נעצר ב-2003 למשך שישה חודשים, מכוח צו מעצר מינהלי עליו חתם שר הביטחון שאול מופז, לפי המלצת השב"כ, בטענה שהוא מסכן את ביטחון המדינה וציבור האזרחים לאחר שנכלא, פתח בשביתת רעב.

לפניכם שני קטעים:

- ★ *בציגו את הביקורת על מצב מנהל.*
- ★ *בסביו מן הצדקות למצב מנהל על פי שני הכתבים.*
- ★ *בסביו את מחדשם בנושא למשל בלי למצב מנהל במדינה דמוקרטית.*

המעצר המינהלי חייב להישמר למקרים הנדירים ביותר

"נדמה לי כי מעצרו של חאדר, שביתת הרעב שבה בחר וההחלטה על שחרורו ערב הדיון בבג"ץ חשפו יחדיו את חסרונותיו של המעצר המינהלי ואת הכשל הפנימי הטבוע בו. אין חולק כי גם אם מהבחינה הציבורית והפוליטית נראה כי המדינה נהגה נכון שעה שהסכימה לשחרורו, אך מהבחינה המשפטית לפחות קשה להצדיק את התנהלותה: אם היה כה הכרחי להחזיקו במעצר, כדי למנוע ממנו לעסוק בטרור, מדוע שביתת הרעב שלו משנה את הגדרתו כ"מסוכן"? ואם ניתן לשחררו כעת, מדוע מלכתחילה היה צורך לעוצרו במעצר מינהלי?"

"החזקתו במסגרת הסדר משפטי כה בעייתי הביאה לתסיסה ציבורית - מקומית ובינלאומית - אשר כפתה על המדינה לשחרר לחופשי אדם מסוכן. יש לשער כי אם היה מועמד לדין פלילי, מורשע ומושם במאסר, ביטחון הציבור היה זוכה להגנה טובה יותר, ושלילת חירותו הייתה מקבלת לגיטימיות פנימית ובינלאומית. "המעצר המינהלי חייב, אם כן, להישמר למקרים הנדירים ביותר, אחרי שכלו כל הקצין ונבחנו כל החלופות. כמו כן, הוא חייב להיתחם בזמן מוגדר. למסקנה הזו הגיעו דמוקרטיה רבות הנתונות במאבק מתמשך עם סכנת הטרור. עלינו לערוך רפורמה בדיני המעצר המינהלי, ובד בבד למצוא פתרונות בסדר הדין הפלילי ובדיני הראיות כדי לצמצם את הצורך להשתמש באמצעי זה".

(אלעד גיל, "האם מעצר מינהלי הוא באמת הכלי הנכון להילחם בטרור?", מאמר דעה, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 26.2.2012).

לסייע לכוחות הביטחון לעמוד בהתחייבותם

"ההמלצה לחכות עד שמישהו יפר את החוק ואז להעמיד אותו לדין אינה מתאימה, שכן חיוני למנוע את ההתלקחות העלולה להיות תוצאה של התנהגות חוקית למהדרין. במקרה כזה... לא זו בלבד שזכותה של הממשלה לבצע [מעצר מינהלי], ייתכן כי הדבר אף מחובתה..."

"אי-אפשר לדחות על סף את הרעיון כי במקרים מתאימים, צעד כזה, לתקופה מוגבלת, עשוי לסייע לכוחות הביטחון לעמוד בהתחייבותם היסודית - לשמור על חייהם וביטחונם של התושבים, יהודים ופלסטינים כאחד".

(פרופ' רות גביון, "מבחן הלגיטימיות של המעצר", מעריב, 12.11.1996).

סיכום

מדינות דמוקרטיות מתמודדות בדרכים שונות מול סכנות, איומים ומעשי טרור מצד אזרחים וקבוצות. בשונה ממדינות לא-דמוקרטיות, הן מנסות לאזן בין השמירה על ערכי הדמוקרטיה ועל זכויות אדם לבין שמירה על קיומו של המשטר הדמוקרטי, קיום המדינה וקיומם של אזרחיה. האיזון הוא תלוי תקופה ותלוי גם באיום הנשקף, ביציבותה של הדמוקרטיה ובתרבות הפוליטית של המדינה.

על יתרונותיו של המשטר הדמוקרטי על פני משטרים אחרים, למרות הקשיים שהוא מתמודד עימם, נדון בפרק החותם את החלק "מהי מדינה דמוקרטית". בשני הפרקים הבאים נעסוק בנושאים חברתיים-כלכליים.

1. הציגו את הזכויות או העקרונות המתנגשים במעצר מינהלי.
2. הקטעים שלפניכם עוסקים בבקשה לפסול את המועמדות של ח"כ חנין זועבי מלהתמודד בבחירות לכנסות ה-19 וה-20.
 - א. הסבירו את עמדותיהם של הכותבים בעניין פסילת מועמדותה של ח"כ זועבי, ובסו את תשובתכם.
 - ב. הציגו ונמקו את עמדתכם בנושא, לאור שתי הגישות המוצגות בקטעים.

דפוס פעולה ארסי ומסוכן של פעילות חתרנית נגד המדינה

"פעולותיה של ח"כ חנין זועבי אינן יד המקרה, אלא דפוס פעולה ארסי ומסוכן ביותר, שהצטבר לאורך שנים רבות של פעילות חתרנית, הסתה ועידוד מאבק מזוין כנגד מדינת ישראל... בסעיף 7 לחוק יסוד: הכנסת נכתב: 'הכנסת תמנע התמודדותו של מתמודד אם יש במעשיו, במפורש או במשתמע, תמיכה במאבק מזוין, של מדינת אויב או של ארגון טרור, נגד מדינת ישראל'... התבטאויותיה של ח"כ זועבי עברו מזמן את הרף הנדרש לפסילתה מהתמודדות...

"נשיאת בית המשפט העליון, מרים נאור, התייחסה למאמר שכתבה זועבי באתר החמאס - מאמר אנטי-ישראלי חריף, בו קראה לפלסטינים להמשיך בהתנגדות, לכתר את ישראל ולדחות כל מו"מ עימה. אני מצטט את כבוד השופטת נאור: 'דבריה [של ח"כ זועבי] התפרשו כתמיכה בטרור ובהרג אזרחים. אין מדובר בביקורת על מדיניות הממשלה בעת לחימה, ולא בביקורת על חקיקה בכנסת. חומרת הדברים מתעצמת בהתחשב בעיתוי שלהם מצד העותרת, ימים ספורים לאחר חטיפת שלושה נערים, כאשר גורלם לא נודע, וגם בעיצומו של מבצע 'צוק איתן'."

(ח"כ אלכס מילר, מתוך פרוטוקול ועדת הבחירות המרכזית לבחירות לכנסת ה-20)

סתירת פיות אינה רק סותרת את הדמוקרטיה

"על משקל האמרה המיוחסת לוולטייר, עלינו להילחם בכל כוחנו נגד דברי הסתה, ההבל והשנאה של המפלגות הקיצוניות, מימין ומשמאל, אך בה בעת עלינו להיאבק על זכותן להביע את עמדותיהן, כל עוד אלה אינן מאיימות באמת על הדמוקרטיה. ויכוח זה צריך להתנהל בשוק הדעות, לא בוועדת הבחירות... הזכות לבחור ולהיבחר היא זכות יסוד בדמוקרטיה. ככל שנרחיב את מסגרת הפסילה, כך נרחק מלב הדמוקרטיה.

"מבחינה אמיתית של הדמוקרטיה אינו בהשמעת דעות המצויות בקונצנזוס, אלא במתן אפשרות - בגבולות החוק - להתבטאויות קשות ככל שתהיינה, מקוממות ומרגיזות, מאוסות, הצורמות את האוזן ואת הלב. פרט למקרים קיצוניים במיוחד, אסור שהכוח שניתן בידי ועדת הבחירות ישמש - משיקולים פוליטיים - מצע למנוע מציבור המונה עשרות ומאות אלפי אזרחים ייצוג בכנסת. בשורת פסקי דין קבע בג"ץ כי לנוכח חשיבות זכות היסוד החוקתית לבחור ולהיבחר, יש לפרש את סעיף הפסילה בצמצום רב, ולהציב רף ראייתי גבוה במיוחד בפני מבקש הפסילה.

"סתירת פיות אינה רק סותרת את הדמוקרטיה. היא גם בלתי מוסרית ומנוגדת לעקרונות היסוד היהודיים, הדוגלים דרך כלל בריבוי דעות, שכולל לעיתים השמעת דעות חריגות ומגונות, גם כאשר אינן נעימות לאוזן וללב."

(פרופ' אביעד הכהן, "פסילה מנוגדת לערכי הדמוקרטיה", ישראל היום, 12.12.2012)

3. מטלת חקר: עיינו בפרוטוקולים של ועדת הבחירות המרכזית בשתי מערכות בחירות לכנסת, ובדקו הצעות לפסילה של רשימות ומועמדים.
 - א. הציגו מי המבקשים לפסול - ואת מי.
 - ב. הציגו את הנימוקים לבקשות הפסילה.
 - ג. הציגו מה היו החלטות ועדת הבחירות.
 - ד. אם הייתה עתירה לבג"ץ - מה הייתה ההחלטה של בית המשפט ומה היו נימוקיו.

פרק כ"א: גישות חברתיות-כלכליות

בני הזוג ישראלי, תושבי מרכז הארץ, נישאו לפני כ-30 שנה. הם רכשו השכלה אקדמית, עבדו בשתי משרות וקנו דירה של שניים וחצי חדרים במרכז תל אביב. במהלך השנים נולדו להם שלושה ילדים. הם החליטו לצאת מהעיר, השכירו את הדירה בתל אביב ורכשו דירה נוספת, גדולה יותר, ביישוב קטן שבו הם מתגוררים כיום. שכר הדירה מקל עליהם את תשלום המשכנתא על הדירה השנייה ואת מימון הלימודים האקדמיים של ילדיהם. לכנסת הוגשה הצעת חוק המגבילה את גובה שכר הדירה שיכולה משפחת ישראלי לגבות עבור דירתה בתל אביב.

★ מה דעתכם על הצעת החוק? נאקו תשובתכם.

* התחום החברתי-כלכלי

התחום החברתי עוסק ביחסי האדם עם החברה האנושית שבה הוא חי, השתייכותו וקשריו. לדוגמה: מעמד, יחסי רוב ומיעוט, פערים בין שכבות באוכלוסייה.

התחום הכלכלי מתייחס לכל הפעולות הקשורות לניהול משאבי המדינה וחלוקתם: הכנסות, הוצאות, רווחים, תעשייה, מסחר, בנקאות, תקציב.

המדיניות החברתית-כלכלית* של כל מדינה מתבססת על המסורת והדפוסים הקיימים בה, צרכיה, ההכרעה הפוליטית של ציבור הבוחרים בזמן נתון ותפיסת העולם הנגזרת ממנה, מצב האזרחים, מצבה הכלכלי של המדינה והמצב הכלכלי בעולם. המדיניות הזו נושאת השלכות על מצב החברה - ועל מצב הפרטים בתוכה. על מנת להבין את התפיסות הכלכליות-חברתיות השונות, יש להכיר אידיאולוגיות שמעצבות את המדיניות הכלכלית-חברתית במדינות דמוקרטיות שונות - אידיאולוגיות שמכרעות באופנים שונים במתח שבין חירות לשוויון בהקשר הכלכלי-חברתי.

בפרק זה נתמודד עם השאלות:

- מהן הגישות המנחות מדינות בקביעת מדיניות כלכלית-חברתית?
- מה בין הגישה הניאו-ליברלית לגישה הסוציאל-דמוקרטית?
- מהי מדינת הרווחה?
- כיצד באה לידי ביטוי מדיניות הרווחה בישראל?

מהן הגישות המנחות מדינות בקביעת מדיניות כלכלית-חברתית?

* קפיטליזם

Capital: הון. קפיטליזם היא גישה חברתית-כלכלית, שהתפתחה במאה ה-18 ומתייחסת למערכת היחסים בין הפרטים לבין המדינה בנושאים כלכליים-חברתיים.

** ליברליזם כלכלי-חברתי

השקפה הדוגלת בכך שהמדינה צריכה לצמצם את מעורבותה במשק, ולתפקד רק כ"שומר לילה". כלומר, לוודא שישמרו "חוקי המשחק", כגון הגנה על הזכויות והחירויות של האזרחים וקיום שוק חופשי. המדינה נמנעת ככל האפשר מהתערבות במשק, ופועלת רק בתחומים שאין גורם פרטי שיפעל בהם. המדינה הליברלית מספקת לאזרחיה ביטחון פיזי ושירותים חיוניים בלבד. בתחום הכלכלי-חברתי הליברליזם הוא הקפיטליזם.

*** קרטל

התאגדות של בעלי אינטרסים, חברות עסקיות, סוחרים או ספקי שירותים ומוצרים, לשם תיאום מחירים, על מנת להגדיל את רווחיהם, באמצעות ביטול התחרות ביניהם.

הגישות הכלכליות-חברתיות הבולטות היום במדינות הדמוקרטיות הן **התפיסה הניאו-ליברלית והתפיסה הסוציאל-דמוקרטית**. שתי התפיסות הן פרי התפתחות של תפיסות חברתיות-כלכליות מנוגדות - **הקפיטליזם* והקומוניזם**. ביסודן של שתי הגישות מונח חזון על יחסי שלטון-חברה ועל מקומו של הפרט בתחום הכלכלי-חברתי.

הקפיטליזם והקומוניזם - כל אחד לחוד - הולידו תופעות חברתיות הרסניות: הקפיטליזם יצר חברה שבה עניים מרודים נותרו במחסור בלתי אנושי, והקומוניזם דיכא באכזריות את חירויות האדם, על מנת להשיג, כביכול, שוויון מוחלט.

הניאו-ליברליזם והסוציאל-דמוקרטיה הן תפיסות כלכליות-חברתיות מתונות יותר. נעסוק כאן בדמיון ובשוני ביניהן ובהתייחסות שלהן למדינת הרווחה. נדגיש כי אנו מתארים כאן טיפוסים תיאורטיים, אך בפועל המדינות השונות והמפלגות השונות בתוך המדינות מערבות תמיד מינונים שונים של שתי הגישות המנוגדות הללו.

ניאו-ליברליזם

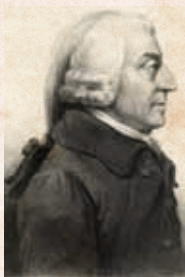
השקפת העולם הניאו-ליברלית יונקת מהשקפת העולם הליברלית** ומהתפיסה הקפיטליסטית בתחום הכלכלי-חברתי. מדיניות ניאו-ליברלית הופעלה כבר החל משנות ה-70 של המאה ה-20. לדוגמה: על ידי מרגרט תאצ'ר ראש ממשלת בריטניה (1979), על ידי הנשיא רונלד רייגן בארה"ב (1981) ועל ידי מפלגת הליכוד בישראל (1977).

עיקרי התפיסה הניאו-ליברלית:

- **ערך החירות** לאזרחים ניתנת האפשרות לפעול, ליזום, ליצור ולסחור, ובכך להגדיל את הונום ורכושם. "ראשית, החירות בהסדרים הכלכליים היא שלעצמה מרכיב בחירות במובנה הרחב, ולכן חירות כלכלית היא מטרה בפני עצמה. שנית, חירות כלכלית היא גם אמצעי להשגת חירות פוליטית".¹ התפיסה הניאו-ליברלית מעמידה את האדם ומימוש טובתו במרכז. יכולתו של הפרט להתעשר מבוססת על יכולתו לזהות את צורכי האחרים, ולהציע להם פתרונות תמורת תשלום בכסף או בשווה כסף. החירות בתפיסה זו היא ערך מרכזי: רק החירות והיכולת לצבור הון (הזכות לקניין) יניעו את האדם לפעול באופן יעיל, שיביא לרווחתו וגם לרווחת החברה.
- **שוק חופשי** (או תחרות חופשית, כלכלה חופשית, כלכלת שוק) - כינוי לכלכלה שבה כל ההחלטות והפעולות של אנשים ביחס למכירה וקנייה של סחורות ושירותים מתקבלות ומבוצעות מרצון וללא כפייה. בשוק מתקיימת תחרות חופשית בין מספר יצרנים על ליבם של הצרכנים, באמצעות המחיר, איכות המוצר, מהירות האספקה. אם לא יהיה תיאום מחירים (קרטל***), המערכת הכלכלית תאזן בכוחות עצמה בין ההיצע והביקוש, ללא התערבות של הממשלה, בכוחה של "היד הנעלמה".

1 מילטון פרידמן, קפיטליזם וחירות, ירושלים: ספרית לוויתן, ספרי מופת בהגות מדינית, בעריכת אוולנה גרץ, הוצאת שלם, תשס"ב, עמ' 9.

"היד הנעלמה"

אדם סמית (1723-1790), כלכלן סקוטי, מאבות הקפיטליזם, ניסח בספרו "עושר האומות" את תפיסת השוק החופשי. לטענתו,

בני אדם עובדים על מנת להתעשר, ובכך הם מפתחים ומגדילים את עושרה של החברה והמדינה.

סמית טבע את הביטוי **"היד הנעלמה"**, שהוא האמונה בכך שאם ניתן למערכת הכלכלית לפעול ללא התערבות ממשלתית, כוחות השוק ידאגו ליעילותה ויאזנו בין ההיצע לביקוש לטובת כולם.

סמית, מאבות התפיסה הליברלית, טען שהחירות הכלכלית-חברתית אינה מוחלטת, ויש נושאים שחייבים להיות באחריות המדינה ולזכות בהגנה חוקתית, כמו חינוך ותמיכה בחולים וחלשים.

• **צמצום מעורבותו של השלטון בחיים הכלכליים** כדי לשמור על חירותו של האדם, על היוזמה שלו ועל עצמאותו, יש לצמצם את ההתערבות של רשויות השלטון בתחום הכלכלי. הממשלה אינה מפקחת על מחירי המוצרים, שנקבעים בשוק החופשי. המיסוי, הפוגע בזכות לקניין, צריך להיות מינימלי, ונועד לשמור על האינטרסים החיוניים של משלם המיסים ושל החברה כולה.

במה באה לידי ביטוי האחריות והמעורבות של המדינה במערכת הכלכלית?

בעקבות משברים כלכליים שפקדו את מדינות העולם במאה ה-20, התחזקה ההכרה בקרב תומכי התפיסה הניאו-ליברלית, שהמדינות צריכות להתערב בכלכלה, בעיקר על מנת למנוע משברים. אבל המעורבות הזו צריכה להתבטא בתכנון מדיניות למשק כולו, תוך מעורבות מינימלית בענפי המשק השונים. המדינה צריכה להתערב במדיניות הקובעת את כמות הכסף במשק, בהפרטות וכו', ולאפשר בכך יתר חופש בתחום הכלכלה.

על פי התפיסה של הכלכלן הבריטי ג'ון מיינארד קיינס, בספרו "התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף" (1935), השוק לא נותן מענה לצורכי המשק בתחומים רבים, התחרות אינה באמת חופשית ונוצרים **כשלי שוק** רבים. כלומר, שירותים חיוניים אינם מסופקים על ידי גורמים פרטיים, בשל חוסר כדאיות כלכלית. לפיכך, הממשלות חייבות להתערב במערכת הכלכלית-חברתית, כדי לייצב את הפעילות הכלכלית ולעודד מסחר חופשי: לפקח על הפעילות, לצמצם ריכוזיות, להפעיל פיקוח הדוק על מונופולים (חברות שיש להן בלעדיות בייצור של מוצר מסוים או באספקת שירות). בנוסף, הממשלה צריכה לספק שירותים כמו כבישים, בתי חולים ותאורה ציבורית בדרכים, כי השוק הפרטי לא יספק אותם.

בתפיסה הניאו-ליברלית **המדינה מטילה אחריות רבה על הפרט, שאחראי לגורלו**. למי שאינו מסוגל לדאוג לעצמו המדינה מעניקה **רשת ביטחון** כלכלית, כדי למנוע רעב ולספק טיפול חירום רפואי, אך זוהי רשת מינימלית, כדי לא להעמיס מיסים על כלל האזרחים. ארה"ב, לדוגמה, היא מדינה ניאו-ליברלית.

סוציאל-דמוקרטיה

מקורותיה של הגישה הסוציאל-דמוקרטית בתנועות הסוציאליסטיות שהתפתחו במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20.

עיקרי התפיסה הסוציאל דמוקרטית:

- הערך המרכזי של התפיסה הוא **שאיפה לצמצום פערים** בכל תחומי החיים - הפוליטי, הכלכלי, החברתי, התרבותי.
- **האדם הוא יצור חברתי**. הוא ניחן ב**סולידריות**, ומוכן להתחלק עם אחרים במשאבים הכלכליים באופן שוויוני.
- **שוויון פוליטי תלוי בשוויון כלכלי-חברתי**. כלומר, אדם שטרוד במציאת פת לחם למשפחתו לא ייתן דעתו לאופן שבו מתקבלות החלטות ברשויות השלטון. לכן, כדי שהאזרח ייקח חלק בחיים הפוליטיים, הוא זקוק לביטחון כלכלי-חברתי בסיסי.

סוציאליזם

תפיסה כלכלית-חברתית הדוגלת בכך שהבעלות על אמצעי הייצור תהיה בידי המדינה, כדי להגן על העובדים מול בעלי ההון. זוהי תפיסה חברתית-קהילתית, המדגישה סולידריות חברתית, שבה הפרטים דואגים זה לזה. היעדים המובילים הם צמצום פערים וזכויות עובדים, אך לא שוויון מלא.

קומוניזם

קרל מרקס (1818-1883) ופרידריך אנגלס (1820-1895), מחברי "המניפסט הקומוניסטי", קראו למהפכה אלימה, שבה אמצעי הייצור יעברו מבעלי ההון לידי המדינה, המדינה תישלט על ידי הפועלים, והרכוש וההון יחולקו באופן שוויוני מלא בין האזרחים. הם שאפו גם לחברה ללא מעמדות. התפיסה הזו אינה דמוקרטית, שכן היא תומכת בתפיסת השלטון בכוח הזרוע ובשימוש באמצעי כפייה כדי ליטול את רכושם של בעלי ההון.

- **תפקיד המדינה להתערב באופן פעיל במערכת הכלכלית**, כדי למנוע אי-שוויון, לצמצם פערים בין עניים לעשירים, ולדאוג בכך לרווחת אזרחיה. המדינה אמורה לעשות זאת על ידי העברת הון מהעשירים לעניים. לדוגמה, על ידי מיסוי גבוה יותר לבעלי הכנסות גבוהות, כדי לממן שירותים חברתיים לנזקקים. הגישה הסוציאל-דמוקרטית מיושמת במדינות מערב אירופה, כמו שבדיה, אוסטריה, צרפת.
- **כלכלת שוק**, שמאפשרת לממש חירות כלכלית, אך תוך מעורבות הדוקה יותר של המדינה מאשר בגישה הניאו-ליברלית.

הידעתם?!

אחד במאי - חג הפועלים

באחד במאי 1886 הציבה הפדרציה של ארגוני העובדים בארה"ב אולטימטום למעסיקים: **להגביל את יום העבודה לשמונה שעות**. מאחר שהדרישה לא נענתה הוכרזה שביתה, אליה הצטרפו כ-350,000 פועלים. בהתנגשויות בין שוטרים למפגינים בשיקגו נהרגו עשרות מפגינים (ושבעה שוטרים). לזכר האירועים האלימים הללו קבע האינטרנציונל הסוציאליסטי (ארגון בינלאומי של מפלגות סוציאל-דמוקרטיות) את **חג הפועלים**.

ב-1889, במלאת 100 שנה למהפכה הצרפתית, החליט כינוס של משלחות פועלים לקבע את האחד במאי כיום סולידריות בינלאומית של כל הפועלים, בכל העולם. האינטרנציונל נקבע כהמנון של מאבק הפועלים והדגל האדום כסמלו, לזכר דמם השפוך של הפועלים האמריקאים. החג נחוג עד היום במדינות רבות, אבל לא בארה"ב.

(מבוסס על אתר מנח)

הידעתם?!

התנועות הסוציאל-דמוקרטיות צמחו במערב אירופה ובמרכז, במדינות כמו גרמניה, בריטניה וצרפת, כדי להביא שיפור בתנאי עבודתם ובתנאי חייהם של הפועלים. לעומת השינוי החברתי המהיר והכוחני של המהפכה הקומוניסטית ברוסיה ב-1917, במדינות מרכז ומערב אירופה שילבו התנועות הללו אידיאולוגיה דמוקרטית, והצמיחו את התפיסה הסוציאל-דמוקרטית.

תהלוכת הנוער העובד והלומד באחד במאי 2011. ויקישיתוף, cc-by-sa-3.0. יוצר: דוברות הנוער העובד.

מה בין הגישה הניאו-ליברלית לגישה הסוציאל-דמוקרטית?

שאלה:

בראשית הפרק הוצגה הצעת חוק המבקשת להגביל את גובה שכר הדירה.

★ חסידיה של איצ'ר תפיסה כלכלית-חברתית ימאכו בהכרח, וחסידיה של איצ'ר תפיסה ימאכדו אר? נאקו תלובתב.

הזכויות המועדפות: התפיסה הניאו-ליברלית מעניקה עדיפות לזכויות לחירות, לפיתוח עצמי ולקניין. הגישה הסוציאל-דמוקרטית מעניקה עדיפות לזכות לשוויון במובנה חברתי-כלכלי. במקרים רבים מתנגשים ערכי החירות והשוויון כאשר באים לממשם. לדוגמה: החירות של הורים לבחור את המוסד החינוכי של ילדיהם לפי רצונם, לעומת קביעת אזורי רישום לבתי הספר על ידי הרשות המקומית, המבקשת ליצור אינטגרציה, לאפשר ניידות חברתית של ילדי השכבות הנמוכות ולקדם שוויון חברתי.

מעורבות הממשלה: על פי התפיסה הניאו-ליברלית, אי-מעורבות של הממשלה ועידוד היוזמה והתחרותיות מביאים להגדלת "העוגה הכלכלית", כיוון שהם מגדילים את היצע המוצרים והשירותים. מהרחבת המעגל נהנים לא רק היזמים והיצרנים, אלא החברה כולה, והמדינה מתעשרת ומתפתחת מבחינה כלכלית. הקמת מנגנונים מדינתיים המתערבים

במשק מחזקת את עוצמת השלטון, ומאיימת על חירות האזרחים. מנגד, על פי התפיסה הסוציאל-דמוקרטית, מעורבות המדינה במערכת הכלכלית מצמצמת פערים באוכלוסייה, מקדמת שוויון בין האזרחים ותורמת ליכולתו של האזרח להשתתף בחיים הפוליטיים.

על פי התפיסה הסוציאל-דמוקרטית, **צמצום פערים יוצר חברה צודקת, ערכית ומוסרית יותר.** על פי התפיסה הניאו-ליברלית, **צדק חברתי מתבטא בכך שכל אדם מקבל ומתפרנס בהתאם לעבודתו** ולהצלחותיו, תוך פריסת רשת ביטחון למניעת קריסה של מי שכשל.

הידעתם?!

טוני בלייר. ויקישיתוף.

בשנות ה-90 של המאה ה-20 התפתחה "הדרך השלישית", המשלבת בין הגישה הסוציאל-דמוקרטית לגישה הניאו-ליברלית. על פי "הדרך השלישית", חשוב יותר להכשיר את האדם לעבודה ונכון פחות לספק לו שירותים, ברוח האמירה המפורסמת: "תן לעני חכה ולא דג".

התפיסה הזו אומצה, בין השאר, על ידי ראש ממשלת בריטניה לשעבר טוני בלייר. תומכיה טוענים, כי היא גם מעודדת את המעורבות של "החברה האזרחית".

* הפרטה

העברה של מוסדות, מפעלים ושירותים מדי הממשלה לידי חברות פרטיות.

יעילות ואיכות השירותים החברתיים שמעניקה המדינה: התומכים בתפיסה הניאו-ליברלית טוענים כי שירותים שניתנים על ידי גופים פרטיים יהיו **יעילים ואיכותיים** יותר משירותים הניתנים על ידי הממשלה. תומכי התפיסה הסוציאל-דמוקרטית טוענים שהשירותים הציבוריים יכולים להיות יעילים באותה מידה כמו אלה הניתנים על ידי גופים פרטיים. מחקרים רבים מראים כי בתחומים מסוימים

יש עדיפות למגזר הציבורי מבחינת היכולת לספק שירות ראוי, ובתחומים אחרים יש עדיפות למגזר הפרטי. ישנן דוגמאות רבות של "מיקור חוץ", כלומר **הפרטה** של שירות ציבורי והפקדתו בידיים פרטיות, שהתבררו ככישלון, מאחר שהחברה הפרטית פעלה בעיקר על מנת למקסם את רווחיה, גם על חשבון פגיעה בכבודם, בצורכיהם ובזכויותיהם של מקבלי השירות. דוגמה לכך היא הפרטתם של מוסדות סיעודיים, שהביאה במקרים מסוימים לביצוע טיפולים מיותרים מחד ולהזנחה של חסרי ישע מאידך. לעומת זאת, יש מקרים שבהם השירות שניתן על ידי המגזר העסקי יעיל ואיכותי יותר. כך קרה, למשל, בתחום התקשורת - הפרטה של חברת בזק ופתיחה של התקשורת הקווית לתחרות.

שאלה:

האינטרנציונל

"קום התנערה עם חלכה

עם עבדים ומצי רעב

אש נקמות הלב ליחכה

לקראת אויב היפון לקרב.

עולם ישן עדי היסוד נחרימה

מגב כפוף נפרוק העול,

את עולמנו אז נקימה

לא כלום אתמול - מחר הכול"

(תרגום עברי: אברהם שלונסקי - מתוך "האינטרנציונל").

★ בסביו איזו אילך סאלית-חברית מתאר בפמנון? נאמן.

מטלה:

★ הציגו מקרים נוספים לבהם יל התעלות בין מיתול ציך
פלוויון מנון פאלאי-חברית לבין מיתול ציך בחירות

הענקת קצבאות ותמיכות לעניים: על פי התפיסה הניאו-ליברלית, התלות של אנשי השכבות החלשות במוסדות המדינה פוגמת במוטיבציה שלהם ליטול את גורלם בידיהם כדי להיחלץ ממעגל העוני. תומכי התפיסה הסוציאל-דמוקרטית טוענים כי חובתה של המדינה לדאוג לרווחתו של כל אזרח, והתמיכה משפרת את מצבם של הנזקקים.

הוצאות גדולות על הענקת שירותים חברתיים: לדעת תומכי הגישה הניאו-ליברלית, ההוצאות על הענקת שירותים לכלל האוכלוסייה גוזרות על המדינה דעיכה כלכלית, בגלל מיסוי גבוה. לעומת זאת, תומכי הגישה הסוציאל-דמוקרטית טוענים שאי-הענקת השירותים עולה למדינה הרבה יותר, למשל, בהתמודדות עם עבריינות שנובעת ממצוקה כלכלית.

כפי שצוין, השוני בין הגישות החברתיות-כלכליות מתבטא בדגש המושם על ערכי החירות והשוויון, כפי שהם באים לביטוי במישור החברתי-כלכלי. בתחום הפוליטי, שתי הגישות דוגלות בערכי החירות והשוויון במידה שווה, ואין ביניהן מתח.

מרבית הוגי הדעות, משתי הגישות, מסכימים היום כי יש לשלב את שתי התפיסות במדינות הדמוקרטיות. בכל אחת מהן גלומים יתרונות וחסרונות, והשילוב מאפשר התמודדות טובה יותר עם בעיות כלכליות-חברתיות. למרות זאת, יש עדיין חילוקי דעות לגבי המינון הנכון של ערכי החירות והשוויון במישור הכלכלי-חברתי, כפי שעולה מהקטע הבא.

שילוב בין חירות ושוויון

"על אף חילוקי הדעות האידיאולוגיים, התגבשה הסכמה בין ליברלים-דמוקרטים וסוציאל-דמוקרטים בדבר הצורך בשילוב כלשהו של חירות ושוויון במשטר דמוקרטי. הסוציאל-דמוקרטים השלימו עם הגישה הליברלית, שאי-אפשר להשיג שוויון מוחלט בהכנסות, ברמת החיים, בתנאי המגורים ובהשכלה בלי לפגוע בחירויות האזרח, ואולי אי-אפשר להשיגו כלל. הליברלים קיבלו את התפיסה שמן החובה למנוע רעב ועוני חריף.

"הסוציאל-דמוקרטים דורשים, בניגוד לליברלים, לצמצם במידה ניכרת את הפערים החברתיים, כדי ליצור לפחות שוויון הזדמנויות ממשי במשק ובמערכת החינוך. אבל יש הבדל בין שוויון הזדמנויות פורמלי, כגון חינוך חובה חינם לכל, לבין שוויון הזדמנויות ממשי [מהותי], המחייב, למשל, השוואת תנאי מגורים והשקעה גדולה בשכונות מצוקה ובחינוך מבוגרים, כדי לסייע לילדים משכבות מצוקה להצליח במערכת חינוך החובה הפורמלית".

(בנימין נויברגר, דמוקרטיה ודיקטטורות: רעיונות, הקשרים, משטרים, כרך ראשון: דמוקרטיה, האוניברסיטה הפתוחה, 2004, עמ' 96)

★ בסביו מה מוסכם בין פליבלים לסוציאל-דמוקרטים? נאמן ולוהתם.

מהי מדינת הרווחה?

בעל מפעל טקסטיל בישראל הפסיד כספים רבים בשל עלויות ייצור גבוהות ובשל תחרות עם מוצרי טקסטיל המיובאים מסין, שם עלות הייצור זולה יותר ושכר הפועלים נמוך בהרבה. בלית ברירה הוא נאלץ לסגור את המפעל ולפטר את העובדים. משפחתו ומשפחות העובדים שפוטרו נקלעו למצוקה כלכלית.

★ מי, אדלרמן, זריק אסייץ אמלחות - המדינה באמצעות מילדי המלחמה, קרובי מלחמה, הקבאלה אלה מלחמות המלחמות
או איתן סצד וצמחות? ניקו מלחמה.

הרקע לצמיחת מדינת הרווחה

שורשיה של מדינת הרווחה נעוצים בשלהי המאה ה-19, במדיניות שהנהיג הקנצלר הגרמני ביסמרק, * כאשר יזם ויישם מדיניות של ביטוח סוציאלי, שלפיה המדינה אחראית לעובדים במקרה של תאונה, נכות או זקנה. מדינת הרווחה התפתחה במדינות הדמוקרטיות בין שתי מלחמות העולם.

מדינת רווחה היא מדינה המקיימת שוק חופשי, ומעניקה לכלל אזרחיה שירותים חברתיים ברמה כזו או אחרת. היקף השירותים משתנה על פי הגישה החברתית-כלכלית שמאמצת כל מדינה. מדינת הרווחה נוטלת חלק באחריות לכך שתושביה יחיו בכבוד בתנאים חומריים הולמים.

המאפיינים של מדינות הרווחה

מדינה מתועשת, מפותחת ועשירה יחסית - הכספים הרבים שקופת המדינה נדרשת להשקיע, כדי לקיים שירותים חברתיים ברמה סבירה, מחייבים שתהיה זו מדינה עשירה.

מדינה דמוקרטית - הריבון הוא ציבור האזרחים. המדינה מכירה באחריותה למימוש זכויות אדם, הכוללות במידה זו או אחרת גם זכויות חברתיות.

מדינה המקיימת כלכלת שוק - יוזמה פרטית, בעלות פרטית על מפעלים ושאיפה למקסם רווחים מניעות את החיים הכלכליים.

מדינה שמעניקה שירותים חברתיים בסיסיים לכלל האזרחים

בתחומי התשתיות, החינוך, הדיוור, הבריאות והתעסוקה. המדינה אחראית לרווחת הפרט באמצעות מוסדותיה. היא מממשת את אחריותה לביטחון הכלכלי של אזרחיה גם על ידי **חקיקה**, המבטיחה חינוך חינם לילדים בגילים מסוימים וביטחון סוציאלי, על ידי קצבאות כגון קצבת נכות, קצבת אבטלה וקצבת זקנה. כדי לממן את השירותים הללו המדינה גובה מיסים, וככל שתעניק שירותים רבים יותר - תיאלץ לגבות מיסים גבוהים יותר.

כיום, רוב המדינות הדמוקרטיות מגדירות את עצמן כמדינות רווחה, אך הן שונות זו מזו במידת מעורבותן בכלכלה, בהתנהלות המשקית וברמת שירותי הרווחה המסופקים לאזרחים. ההבדלים נובעים מאימוץ מדיניות שמבוססת על השקפה נאו-ליברלית או סוציאל-דמוקרטית, מיכולתן הכלכלית השונה של המדינות ומהמציאות הכלכלית העולמית.

* ביסמרק

אוטו אדוארד ליאופולד פון ביסמרק (1815-1898), קנצלר (ראש ממשלה) גרמניה המאוחדת. נחשב למייסד מדינת הרווחה הראשונה.

תשלומי רווחה

קצבאות שהמדינה משלמת, לרוב באמצעות הביטוח הלאומי, כדי לאפשר חיים בכבוד ורמת חיים מינימלית לאזרחים. יש ביניהם תשלומים כלליים - למשל, קצבת זקנה וקצבת ילדים - ויש תשלומים לנזקקים, כמו קצבת נכות, השלמת הכנסה, דמי אבטלה.

שאלה:

★ חלבו אלו מבין פלירותים בבאים
אפסל אפסריל (כאומר אפסריל אידי
מבירות פטריות) - ואילו לא. ניקו.

- בתי סופר

- מוסדות חינוך

- בתי חולים

- מוסדות אנוסים

ניתן להבחין בין מדינת רווחה ניאו-ליברלית למדינת רווחה סוציאל-דמוקרטית על פי מספר קריטריונים:

1. מה מטרת מדינת הרווחה?

על פי התפיסה הניאו-ליברלית, מטרתה של מדינת הרווחה היא **יצירת רשת ביטחון**, שתמנע צניחה של משפחות חלשות אל מתחת לתנאי מינימום שהמדינה קובעת. שיפור במצבם ייעשה בעיקר בדרך של עידוד לעבודה ופחות באמצעות קצבאות ושירותי רווחה. מדינות הרווחה הניאו-ליברליות שמות דגש על **שוויון פורמלי**, ומעניקות חינוך לכל כבסיס ל**שוויון הזדמנויות**.

על פי התפיסה הסוציאל-דמוקרטית, מטרתה של מדינת הרווחה היא קידום העקרונות של שוויון הזדמנויות, צמצום פערים ושאיפה ל**צדק חברתי**, שמשמעו חלוקה של המשאבים בין כלל האזרחים, תוך צמצום כוחם של בעלי ההון התורמים להנעת המערכת הכלכלית. על פי התפיסה הזו, השכבות החלשות יזכו בחלק גדול יותר של משאבים, כגון אדמות, משאבי טבע והון, כדי שיוכלו **להתקדם ולשפר את מצבם**. מדינות הרווחה הסוציאל-דמוקרטיות מייחסות חשיבות לצמצום פערים ולשוויון הזדמנויות.

2. מי אחראי לרווחתו של האדם - הוא עצמו, משפחתו, הקהילה או המדינה?

על פי התפיסה הניאו-ליברלית, האדם הוא יצור תבוני, שאחראי על חייו. כאשר אדם אינו מסוגל לדאוג לעצמו, האחריות עוברת למשפחתו או לקהילה, ורק במקרים קיצוניים לידי המדינה. תפיסה זו מעודדת התארגנות של החברה האזרחית לסייע ליחידים הזקוקים לעזרה, ומעודדת גילויי אחריות חברתית מצד בעלי עסקים גדולים.

על פי התפיסה הסוציאל-דמוקרטית, המדינה אחראית על **אספקת שירותים ברמה נאותה לכל אדם**. למרות שהמדינה אחראית לרווחתו של כל אדם, הוא אינו יכול להסיר מעצמו את האחריות לגורלו.

3. האם המדינה צריכה לדאוג לרווחתם של כלל אזרחיה או רק לנזקקים, וכיצד?

על פי התפיסה הניאו-ליברלית, מדיניות הרווחה נחלקת לשני סוגים: רמה בסיסית מינימלית, אוניברסלית, של הטבות חברתיות לכלל האזרחים, כמו שירותי חינוך וטיפול רפואי מציל חיים, ורמה של **התערבות במקרי סעד**, שבהם האדם אינו מסוגל לספק לעצמו את הצרכים ההכרחיים. המדינה מעניקה קצבאות וסיוע לנזקקים, שצריכים להוכיח את נזקקותם, באופן **סלקטיבי**.

גם בהתאם לתפיסה הסוציאל-דמוקרטית מדיניות הרווחה מתחלקת לשני סוגים: זכויות חברתיות המוענקות לכלל האזרחים, כלומר שירותים **אוניברסליים**, אך בהיקף רחב יותר מאשר בגישה הניאו-ליברלית. למשל, לימודים חנים מהגן ועד לאקדמיה, לצד שירותים סלקטיביים. בנוסף מספקות מדינות סוציאל-דמוקרטיות שירותים סלקטיביים רחבים מאלה של מדינת הרווחה הניאו-ליברלית. דוגמה לכך היא השקעה בדיור ציבורי או השתתפות של המדינה בתשלום שכר דירה למעוטי יכולת.

סלקטיביות או אוניברסליות

"הסוגיה של אופן הקצאת המשאבים הייתה אחד ממוקדי המחלוקת העיקריים על דמותה של מדינת הרווחה. שירותים הניתנים על בסיס סלקטיבי מתמקדים בעיקר באוכלוסיות עניות וחלשות, ומבחינים שונים, כגון מבחן הכנסה, קובעים את הזכות לקבלת השירותים.

"שירותים אוניברסליים ניתנים לכל האוכלוסייה, ללא מבחן נזקקות".

(מתוך יוסף קטן, ישראל כמדינת רווחה, בתוך הספר **ישראל 2000**, עורכים שרה ומאיר אהרונים, הוצאת מקסם, 2000)

4. האם השירותים צריכים להינתן על ידי המדינה או על ידי השוק הפרטי?

הידעתם?!

בעלי עסקים גדולים כמו: משפחת רוקפלר ומרק צוקרברג תורמים לחברה. יש הטוענים שהתרומה נעשית מתוך תפיסה של אחריות חברתית. אחרים סבורים שתורמתם נובעת מאינטרסים כלכליים.

★ מון דלמכר.

קיימת הסכמה כי המדינה אחראית על אספקת שירותים אשר לא ניתן להפקידם בידיים פרטיות. או שלא קיימת כדאיות כלכלית לספק אותם על ידי גורמים פרטיים. גם כאן, הנימוקים מתבססים על ההשקפות החברתיות-כלכליות.

אין מחלוקת על כך שהמדינה צריכה לספק שירותים כמו ביטחון פנימי וחיצוני ותשתיות בסיסיות. בנוסף, נקודת המוצא המקובלת היא שהמדינה אחראית למימון ולמימוש סף מינימלי של זכויות חברתיות. הדעות חלוקות אם השירותים החברתיים חייבים להינתן ישירות על ידי המדינה, או שאפשר לספקם באמצעות גורמים פרטיים. אפשרות נוספת היא שהמדינה תממן את השירותים אך הם יסופקו על ידי גופים פרטיים.

התפיסה הניאו-ליברלית שמצדדת בצמצום מעורבות המדינה שואפת לצמצם את השירותים הניתנים על ידי המדינה ולהעביר את רובם לידיים פרטיות. הדבר יביא לכך שהאזרחים יקבלו שירות מגופים שיתחרו זה בזה, והתחרות תטיב עם האזרחים. במקרים שבהם יש חשש למונופול, או כשאין לצרכנים מספיק ידע ויכולת לבדוק את טיב השירות, **המדינה תקבע תקנים לבחינת איכות השירותים ותפקח על יישומם.**

התפיסה הסוציאל-דמוקרטית תומכת בכך שהמדינה **עצמה תעניק את מרב השירותים, כמו חינוך, בריאות ודיוור**, מתוך חשש שגופים פרטיים יתנו שירות חסר, והשכבות החלשות לא יוכלו לממן שירותים משלימים.

לכל סוג של מדינת רווחה יש יתרונות ומחירים:

מדינת רווחה בעלת תפיסה סוציאל-דמוקרטית מעניקה שירותים אוניברסליים נרחבים לכלל האוכלוסייה, כדי לצמצם פערים, מטילה מיסוי גבוה למימון השירותים - והמחיר הוא פגיעה בקניין של בעלי היכולת, בחירויות וביזמות. מיסוי גבוה עלול לפגוע בנכונות של בעלי עסקים להשקיע וליצור מקומות עבודה, ולכן העוגה הכלכלית תקטן. מדינת רווחה בעלת מדיניות ניאו-ליברלית, שמעניקה שירותים סלקטיביים לנזקקים, על פי מבחני זכאות, זקוקה למיסוי נמוך, ובכך מעודדת יזמות - אבל המחיר הוא העמקת פערים חברתיים, הגדלת אי-השוויון ותחושות תלות, בוושה וקיפוח של הנזקקים לשירותים הסלקטיביים.

כפי שצוין, ישנן תפיסות שונות ודגמים שונים של מדינות רווחה. מדינות צפון אירופה, ובהן שבדיה, הנהיגו מדיניות רווחה סוציאל-דמוקרטית מרחיבה (כדי לממן את השירותים הנרחבים, מס ההכנסה בשבדיה גבוה, ומגיע עד 50% מההכנסה).

מדיניות רווחה ניאו-ליברלית נוהגת בארצות הברית ובמידה מסוימת בבריטניה.

מרגרט תאצ'ר

ראש ממשלת בריטניה בשנים 1979-1990, שאמרה:

"אין דבר כזה חברה. יש אנשים ונשים אינדיבידואלים - ויש משפחות. אף ממשלה אינה יכולה לעשות משהו, אלא באמצעות אנשים. אנשים חייבים קודם כל לדאוג לעצמם".

(מתוך יאיר ברק, "מילטון לא לבד", פנים, גיליון 41 - דצמבר 2007)

★ צ'יין ופסביו איצ'ו אילר
חברות-כלכלית מלמקסת
מדבריה לא תאצ'ר?

מדינת הרווחה - הדגם האמריקאי:

ארצות-הברית היא מודל למדינת רווחה ניאו-ליברלית, שבה חירות הפרט היא ערך עליון והמדינה ממעטת להתערב בפעילות הכלכלית. הדבר בא לידי ביטוי קיצוני בממשל רייגן (1981-1989), שצמצם את השקעות המדינה ברווחה לטובת שירותים פרטיים. ממשל אובמה ניסה מ-2009 להוביל לשינוי במדיניות הענקת השירותים, על ידי חקיקת חוק ביטוח בריאות חובה ועל ידי הרחבה של הוצאות הרווחה והחינוך לכדי 40% מהתוצר הלאומי. מדיניות כזו מחייבת, כאמור, העלאת מיסים, ונתקלה בהתנגדות קשה של חברי המפלגה הרפובליקאית ברשות המחוקקת (קונגרס).

מדינת הרווחה - הדגם השבדי:

המפתח השבדי לחיים הטובים

"המדינה מעניקה קצבאות נדיבות מאוד ומספקת שירותים חברתיים אוניברסליים, הכוללים חינוך חינם כל הדרך מהגיל הרך ועד האוניברסיטה, כמו גם חינוך משלים, הכשרות מקצועיות ומענקים והלוואות לסטודנטים. מערכת הבריאות השבדית, למשל, מספקת בריאות לכל תמורת השתתפות עצמית נמוכה. המדינה מטפלת גם בדיוור מוגן לגיל הזהב. זהו חלק מרעיון התמיכה באזרח 'מהעריסה עד הקבר'.

"שבדיה היא מדינת רווחה, אך קפיטליסטית מאוד. המעורבות הממשלתית במשק נמוכה, אין למדינה בעלות על אמצעי ייצור, המגזר העסקי פרטי וחופשי, חלק מפעילות הממשלה מופרט, כמו חלק גדול ממערכת החינוך והבריאות, והמדיניות הכלכלית דוגלת בשוק חופשי ובהתערבות מינימלית בשוק".

(גיא רולניק, "המפתח השבדי לחיים הטובים", The Marker, 7.3.2014)

כיצד באה לידי ביטוי מדינת הרווחה בישראל?

שאלה:

בישראל פועלות עמותות רווחה רבות התומכות בנזקקים. המדינה משתתפת בכ-60% מתקציבי עמותות שעוסקות בתחומי סיוע שונים: מזון ("לתת"), ציוד רפואי ("יד שרה", "עזר מציון"), ילדים עם פיגור שכלי (אקי"ם), בתי תמחוי ועוד. יש הרואים בעמותות אלה ביטוי של "אחריות חברתית", שהקהילה נטלה על עצמה. אחרים טוענים כי זו תוצאה של חלל ריק, שנוצר עקב יציאת המדינה מהתחומים האלה, נטישתם והזנחתם.

★ בסביו איצ'ו מפיסר לא מדינת רווחה באה
אבלו בקיומן לא עמותות רבות בישראל. נאמן
מלובתם.

מאז קום המדינה העניקו ממשלות ישראל לדורותיהן שירותים חברתיים נרחבים לכלל האזרחים. הדבר השתקף בחקיקה ובהענקת שירותי רווחה לכלל האוכלוסייה, לצד סיוע נוסף לנזקקים. דוגמאות לכך הן מערכת החינוך הממלכתית, קצבאות הילדים, דמי לידה, קצבאות זקנה, ביטוח בריאות באמצעות קופות החולים. כלומר, מדינת ישראל העניקה שירותים אוניברסליים וגם שירותים סלקטיביים, עם נטייה למדיניות סוציאל-דמוקרטית.

במהלך השנים חלו שינויים בהיקף השירותים המוענקים לאוכלוסייה בתחומים שונים, בשל חילופי שלטון, שינויים בהשקפת העולם של מעצבי המדיניות בהשראת התיאוריה הניאו-ליברלית, תהליכים עולמיים כגון הגלובליזציה, שינויים דמוגרפיים לאור גלי עלייה. הגופים הממשלתיים שסיפקו את השירותים, התקשו להדביק את קצב שיפור השירותים מהם נהנים אזרחים בעולם המערבי. גורמים אלה הביאו במהלך השנים למדיניות של הפרטה ולהתרחקות מהדגם הסוציאל-דמוקרטי.

להפרטה צורות ודרכים שונות:

© "מחאת האוהלים" 2011 תל אביב.
[By Itzuvit CC BY-SA 3.0] ויקיפדיה.

- מכירת חברות ממשלתיות לידיים פרטיות, כפי שנעשה בחברות כמו "בזק", "אל על" ו"כימיקלים לישראל".
- צמצום השירותים שהמדינה מספקת, באופן שמביא את הציבור לרכוש את השירותים בשוק הפרטי. כך, למשל, אי-העלאת תקציבי הבריאות ביחס ישר לצורכי האוכלוסייה דוחף לרכישת ביטוחים משלימים על ידי האזרחים, וקיצוץ תקציבי החינוך הוביל לצמיחת שירותי חינוך פרטיים ותוכניות לימודים נוספות (תל"ן). כלומר, הורים שוכרים שירותיהם של מורים, כדי שיעניקו לבניהם שעות הוראה נוספות. בשנות האלפיים התעצמה ההפרטה במערכת החינוך, ובאה לביטוי בהקמת בתי ספר פרטיים ובכניסה של עמותות לבתי הספר, דוגמת קרן קרב וברנקו וייס. עמותות אלה מלמדות חלקים מתוכנית הלימודים, ואילו המדינה מפסיקה לספק שירותים אלה.

מטלה:

★ קראו את פאמור בסוק אפי המקורות הבאים. בסביון אלו מפיסות כלליות-חברתיות באות אביטוי בל אחד מקורות

צדקה וצדק ביהדות

ביהדות יש התייחסות לצדקה ולצדק חברתי. הצדקה היא מצווה המוטלת על היחיד והקהילה: לתרום ולסייע לחלשים. ב"צדק חברתי" הכוונה לחלוקה מחדשת של המשאבים, על ידי גורמים מוסמכים בחברה, כדי למנוע פערים חברתיים גדולים.

היחס לגר: חשיבות מיוחדת מוקדשת בתורה ליחס לתושבים הלא-יהודים בארץ ישראל, המכונים "גרים". "וכי יגור איתכם גר בארצכם, לא תונו אותו. כאזרח מכם יהיה לכם הגר הגר איתכם, ואהבת לו כמוך" (ויקרא יט, לג-לד). 24 פעמים מופיע בתורה הציווי לאהוב את הגרים, לא לנצלם, להתייחס אליהם כראוי, לא לקפח את שכרם ולאפשר להם לנוח בשבת: "ששת ימים תעשה מעשיך, וביום השביעי תשבות - למען ינוח שורך וחמורך, ויניפש בן אמתך והגר". (שמות כג, יב). כמו כן, ביהדות יש מצווה להעניק מתנות לעניים המכונות: לקט, שכחה ופאה. "כי תקצר קצריך בשדה ובשכחתי עמר בשדה לא תשוב לקחתו לגר ליתום ולא למנה יהיה למען יברכה יהוה אלהיך בכל מעשה ידיך". (דברים כד, יט).

שמיטת חובות כצדק חלוקתי: כמה מצוות מוקדשות להיבטים מעשיים של חלוקה צודקת של העושר. בין הבולטות שבהן - מצוות שמיטת כספים, הקובעת כי אחת לשבע שנים פוקעים חובותיהם של מי שלוו כספים (העניים), ומצוות היובל, המורה להוציא לחופשי מי שמכר את עצמו לעבד בשל קשיים כלכליים, ולחלק את הקרקעות מחדש באופן שוויוני.

היחס לחלש בנצרות

מתן צדקה לעניים הוא חובה מרכזית בנצרות. היא מודגשת בדבריו של ישוע בברית החדשה, וקשורה לחמלה שיש לגלות כלפי עניים. לכנסייה הנוצרית מערכת עניפה של מוסדות צדקה: בתי חולים, מוסדות לטיפול בנכים ומוגבלים, בתי ספר ובתי תמחוי. הנזירים והנזירות הם הנושאים בעיקר הנטל של העבודה במוסדות אלה.

היחס לחלש באיסלאם

מצוות הזכאה (צדקה), אחת מחמשת עיקרי האסלאם, נועדה לצמצם את הפערים בין עניים לעשירים. אחת ממטרותיה היא ליצור סולידריות בין עשיר לעני, ולהעלות את האדם, השקוע רוב ימיו בעניינים חומריים, למדרגה של רוחניות. מצוות הזכאה חלה על חמישה מרכיבים מתוך כלל הרכוש: תבואת השדה, הפירות, עדרי הבהמות, הכסף והזהב והסחורות. על פי הקוראן נועדו כספי הזכאה "לעניים ולמסכנים... לשחרור עבדים, לשקועים בחובות... ולנע ולנד". (סורת החסינות 9, פסוק 60)

סיכום !

רוב המדינות הדמוקרטיות הן מדינות רווחה, המעניקות שירותים שמשפרים את איכות חייהם של אזרחים רבים. כיום קשה יותר ויותר לקיים את מדינת הרווחה, וגם ממשלות שחפצות בכך מתקשות לעמוד בנטל, עקב ריבוי טבעי נמוך באירופה, ירידה בכוח העבודה, הגירה של אוכלוסיות חלשות אל מדינות אירופה וגידול באוכלוסייה מזדקנת. בנוסף, קיימת תופעה של ניצול לרעה של שיטת מדינת הרווחה על ידי מי שאינם נזקקים. הגלובליזציה, בה נדון בפרק הבא, גרמה להעברת תעשיות למדינות שבהן שכר העבודה נמוך יותר, והדבר יוצר אבטלה בחלק ממדינות אירופה. אתגרים אלה מעוררים דיון ציבורי בדבר יכולתן של מדינות הרווחה להמשיך לתפקד לאורך זמן.

תרגול

1. לפניכם מספר סעיפים מתוך "ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם" שהתקבלה באו"ם.
א. הסבירו כיצד הגישות החברתיות-כלכליות השונות באות לידי ביטוי בסעיפים אלה.
ב. ציינו מהן הזכויות החברתיות שההכרזה מבקשת לממש. בסט את תשובתכם.

סעיף כ"ב

כל אדם, כחבר החברה, זכאי לביטחון סוציאלי וזכאי לתבוע שהזכויות הכלליות, הסוציאליות והתרבותיות, שהן חיוניות לכבודו כאדם ולהתפתחות החופשית של אישיותו, יובטחו במאמץ לאומי ובשיתוף פעולה בינלאומי בהתאם לארגונה ולאוצרותיה של המדינה.

סעיף כ"ג

- (1) כל אדם זכאי לעבודה, לבחירה חופשית של עבודתו, לתנאי עבודה צודקים והוגנים ולהגנה מפני האבטלה.
- (2) כל אדם, ללא כל אפליה, זכאי לשכר שווה בעד עבודה שווה.
- (3) כל עובד זכאי לשכר צודק והוגן, אשר יבטיח לו ולבני ביתו קיום ראוי לכבוד האדם, אשר יושלם אם יהיה צורך בכך, על ידי אמצעים אחרים של הגנה סוציאלית.

סעיף כ"ו

- (1) כל אדם זכאי לחינוך. החינוך יינתן חינם, לפחות בשלבים הראשוניים והיסודיים. החינוך בשלב הראשון הוא חובה. החינוך הטכני והמקצועי יהיה מצוי לכל, והחינוך הגבוה יהיה פתוח לכל במידה שווה ועל יסוד הכישרון.

(נלקח מאתר הכנסת).

2. קראו את הקטע:

א. הסבירו מהם הקשיים של מדינת הרווחה באירופה.

ב. הסבירו באיזו גישה כלכלית-חברתית תומך הכותב. בסט תשובתכם על הקטע.

"מדינות אירופיות נהגו במשך שנים להיענות ל'דרישות החברתיות'. הן העלו את השכר במגזר הציבורי, הורידו את גיל הפנסיה, הגדילו את החופשות השנתיות, הקטינו את מספר שעות העבודה, העלו את קצבאות האבטלה, הגדילו את מספר מיטות האשפוז והקטינו את מספר הילדים בכיתה. הכל חשוב. הכל נהדר. הכל חברתי. חוץ מבעיה קטנה אחת: תקציב שלא היה.

"כך הן נכנסו לגירעונות ענק ונטלו הלוואות עתק - עד שיום אחד העולם התעורר ואמר 'לא עוד. החזירו'. אבל הן אינן יכולות להחזיר, ולכן נקלעו למשבר עמוק: למיתון, לפיטורים, להורדות שכר, לאובדן חסכוניות ולאבטלה קשה. 'לפני שלושה חודשים הלכו תושבי שווייץ למשאל עם. אחת השאלות היתה, אם להאריך את החופשה השנתית מארבעה לשישה שבועות. לא יאמן, אך אזרחי שווייץ הצביעו בעד ארבעה שבועות בלבד. הם הבינו, בניגוד ליוונים, לספרדים, לאיטלקים ולצרפתים, שחופשה ארוכה יותר פירושה עלייה בהוצאות, ירידה בתפוקה, פגיעה ביצוא, פחות צמיחה ויותר אבטלה.

"מדוגמאות לנתונים: רמת החיים בשווייץ היא מהגבוהות בעולם... ההוצאה הציבורית בשווייץ היא 33% בלבד מהתוצר. בישראל 43%. וכאשר יש מגזר ציבורי קטן ויעיל, אפשר גם לגבות פחות מיסים. בשווייץ אין גירעון בתקציב, יש עודף(!) של כ-1% לעומת גירעון של 3.5% אצלנו.

"ומה על העניין החברתי? האבטלה בשווייץ היא מהנמוכות בעולם: 3.1% בלבד. האינפלציה 0.4% בלבד, ורק 6.9% מהאוכלוסייה נמצאים מתחת לקו העוני. אצלנו 20%."

(נחמיה שטרסלר, "עזבו אירופה, קחו שווייץ", הארץ, 8.6.2012)

3. בחרו שתי מפלגות בישראל. בדקו את המצע החברתי-כלכלי שלהן. הסבירו והדגמו איזו גישה כלכלית-חברתית באה לידי ביטוי במצע.

4. הסבירו איזו גישה כלכלית-חברתית באה לידי ביטוי בקטע הבא:

אין חובה לסייע למי שאינו רוצה לסייע לעצמו

"ומכאן תשובה על מקצת עניים בני עמינו המטילים את עצמם על הצבור ואינן רוצים לעשות בשום מלאכה אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה או איזו דבר אחר אשר בו יכולין להביא שבר רעבון ביתם, וקוראים תגר אם אין נותנים להם די מחסורם. כי דבר זה לא צוה ה' כי אם עזוב תעזוב עמו הקם תקים עמו, כי העני יעשה כל אשר ימצא בכוחו לעשות, ואם בכל זה לא תשיג ידו, אז חייב כל איש מישראל לסעוד ולחזקו וליתן לו 'די מחסורו אשר יחסר לו'".

("כלי יקר", שמות כ"ג, ה'. "כלי יקר" הוא פירוש על המקרא שנכתב על ידי ר' שלמה אפרים מלונטשיץ במאה ה-17).

פרק כ"ב: עידן הגלובליזציה* והשלכותיו על המדינות בעולם

במציאות של היום אפשר להתגורר בישראל, לעבוד בחברת היי-טק שיושבת בעמק הסיליקון בארה"ב, ללמוד בקורס שמתקיים באוניברסיטה בספרד, לצרוך מוצרים סיניים ולהאזין למוזיקה ניגרית.

* גלובליזציה

תמונה של גלובוס. ויקישיתוף.

מקור המושג הוא המילה הלטינית גלובוס - כדור הארץ, כלומר העולם.

המושג גלובליזציה מעניק כותרת לתופעה עולמית משמעותית בתחילת המאה ה-21 שבה מידע, אנשים, הון, סחורות וטכנולוגיה עוברים במהירות וללא חסמים ממדינה למדינה, בלי שמרחק גיאוגרפי או גבולות מדיניים יעכבו את המעבר. כך נוצרת "קהילה עולמית", בעלת הרגלים משותפים והשפעה על הערכים ואורח החיים בעשרות רבות של מדינות, בתחומי הכלכלה, הפוליטיקה, התרבות, התקשורת, החברה, המדע, הרפואה, המשפט ועוד.

מקובל לומר שהעולם כולו הופך **לכפר גלובלי**. אזרחות היא עניין מדינתי, אבל אנחנו חייבים להכיר גם את ההיבט העל-מדינתי, הגלובלי, ולהבין את הקשרים הקיימים בין הגלובליזציה לבין המדינות הנפרדות.

בפרק זה נכיר את הגלובליזציה על היבטיה השונים, נכיר ארגונים על-מדינתיים ומוסדות בינלאומיים, נדון במוסדות משפט בינלאומיים ובהשפעת הגלובליזציה על מצב זכויות האדם והדמוקרטיה במדינות השונות.

© סמל לגלובליזציה. Globalization
By John Shandy, (Own work) [CC0],
via Wikimedia Commons.

השאלות שבהן נתמקד בפרק:

- מהם הגורמים לגלובליזציה?
- מהן השפעות הגלובליזציה בתחום הכלכלי-החברתי?
- מהן השפעות הגלובליזציה בתחומי התקשורת והתרבות?
- מהן השפעות הגלובליזציה על המשפט הבינלאומי ומוסדותיו?
- כיצד משפיעה הגלובליזציה על מדינת ישראל?

מהם הגורמים לגלובליזציה?

*המלחמה הקרה

כינוי שניתן ליריבות הכוללת בין ארצות הברית לברית המועצות בשנים 1945-1991. היריבות כללה, בין השאר, מרוץ חימוש צבאי, מאבק דיפלומטי ומלחמה כלכלית, שגלשו למלחמות של ממש בקוריאה ובוייטנאם, אך לא הגיעו לכדי מלחמה ישירה בין המעצמות ולפתיחה באש זו על זו. מכאן שמה: המלחמה הקרה.

לאחר שתי מלחמות העולם שילבו מדינות אירופה וארה"ב ידיים, כדי למנוע מלחמות נוספות וכדי לשקם את אירופה, והגבירו את שיתוף הפעולה ביניהן. **המלחמה הקרה*** על ההשפעה בעולם, **שהתנהלה בין שתי המעצמות הגדולות - ברית המועצות וארצות הברית** - ובין השקפות העולם המנוגדות שהן הובילו, ארכה למעלה מארבעה עשורים, והסתיימה ב-1991. ברית המועצות קרסה והתפוררה לכמה מדינות, ארצות הברית הפכה למעצמה העולמית המובילה, והשוק האירופי המשותף, שקם מוקדם יותר, הפך לאיחוד האירופי.

ההתפתחויות הטכנולוגיות בתחומי התקשורת והמחשוב שהתעצמו באותה תקופה, ובעיקר המחשבים האישיים שנכנסו למאות מיליוני בתים, ואחר כך המחשבים הניידים, הטלפונים הסלולריים והאינטרנט, והוזלת השימוש בתקשורת - כל אלה הקלו על יצירת תקשורת יעילה ומיידית בין מדינות העולם, וצמצמו את משמעותם של המרחקים הגיאוגרפיים.

גם ההתפתחות הכלכלית המואצת והתרחבות התפיסה של "שוק חופשי עולמי", תוך צמצום המעורבות של הממשלות בפעילות כלכלית-חברתית, תרמו להיווצרות הגלובליזציה. חברו להם מוסדות פיקוח על-לאומיים, שהחלו לקדם תהליכים כלכליים, תרבותיים ופוליטיים, שחוצים גבולות ויוצרים מרחב חברתי משותף, שלא התקיים עד אז.

מהן השפעות הגלובליזציה בתחום הכלכלי-חברתי?

גלובליזציה כלכלית פירושה שהפעילות הכלכלית, אשר התבססה בעבר על סחר מקומי, הופכת לפעילות עולמית בעיקרה. הדבר מתבטא בביטול מכסים על יבוא סחורות, ביטול מגבלות על העברות כספים בין מדינות, ביטול מגבלות על פעילות חברות זרות וצמצום מגבלות על הגירה לצורכי עבודה. עוד מתבטא

הדבר ביצירת תשתית תחבורה ותעבורה יעילה וזולה, המאפשרת ניצול יתרונות יחסיים של פערי מחירים ועלויות שכר במדינות שבהן רמת החיים נמוכה יחסית. חברות רבות, כמו "נייקי" או "ג'נרל מוטורס" האמריקאיות, משנעות חומרי גלם אלפי קילומטרים למפעלי ייצור במדינות כמו הודו, אינדונזיה, קוריאה או תאילנד, בהן עלויות הייצור נמוכות, ושוב משנעות משם את המוצרים המוגמרים אלפי קילומטרים לכל רחבי העולם.

יצוא הסחורות והשירותים בעולם (במיליוני דולרים אמריקאיים)

1973	579
1983	1.838
1993	3.676
2003	7.377
2008	15.717
2013	18.300

(על פי נתוני ארגון הסחר העולמי)

1. התרחבות הסחר הבינלאומי. בניגוד לעבר, שבו התבססו הכלכלות על מוצרים מקומיים ויבוא לא גדול, זורמות היום ממדינה למדינה כמויות אדירות של סחורות תעשייתיות, חקלאיות ורוחניות.

בנוסף לכך, בעבר נשען הסחר הבינלאומי על מוצרים גמורים, וכיום עשוי להתבצע ייצורו של מוצר בודד בכמה מדינות, כאשר כל רכיב מיוצר במדינה אחרת, והלקוח הסופי עשוי להימצא במדינה נוספת.

להתרחבות הסחר הבינלאומי יש יתרונות וחסרונות. מחד גיסא, המדינות נהנות מפיתוח כלכלי ומירידת מחירים, בשל הצפת השווקים במוצרים זולים שיוצרו בעלות נמוכה במדינות מתפתחות.* מאידך גיסא, יבוא נרחב והעתקת קווי ייצור לארצות אחרות מובילים לסגירת מפעלים ולפיטורים נרחבים במדינות המפותחות, שם עלויות הייצור גבוהות פי כמה.

הסחר הבינלאומי המתגבר מעודד תלות כלכלית בין מדינות, וזו יוצרת מצב שבו משבר באחת מהמדינות המובילות עלול לפגוע קשות בכלכלתן של מדינות רבות אחרות. יש גם יתרון לתלות הזו במובן של שיתופי פעולה בין מדינות, שנעזרות זו בזו על מנת למנוע קריסה כלכלית.

2. התעצמות של תאגידים רב-לאומיים.** התאגידים הרב-לאומיים פועלים בכמה מדינות, כדי למקסם את רווחיהם. הם ייצרו במדינות בהן כוח העבודה זול, ירכשו חומרי גלם במדינות שבהן הם הזולים ביותר, וינצלו את המיסי הנמוך במדינות אחרות. מאז תחילת המילניום השני, תאגידים רב-לאומיים מפיקים את רוב משאבי האנרגיה בעולם, ומפיצים אותו על פני הגלובוס.

התאגידים הרב-לאומיים אמנם תורמים לכלכלת המדינות, המפותחות וגם המתפתחות, מאחר שהם משלמים מיסים הן למדינה שבה התאגדו והן למדינות שבהן הם פועלים ומספקים מקומות עבודה, אך לעיתים קרובות מדובר בניצול של העובדים במדינות העניות ובחיסול עסקים מקומיים. במדינות המפותחות - החזקות מבחינה כלכלית - התאגידים גורמים ליצירת אבטלה, בשל העברת מפעלים למדינות המתפתחות. בנוסף, חלק מהמדינות המתפתחות אינן מגינות בצורה מספקת על זכויות העובדים, כמו שכר מינימום, תשלום עבור שעות נוספות ופנסיה חובה, ואף מאפשרות העסקת ילדים כמעט בתנאי עבדות, על מנת לפתות תאגידי ענק להשקיע בהן.

*מדינה מתפתחת

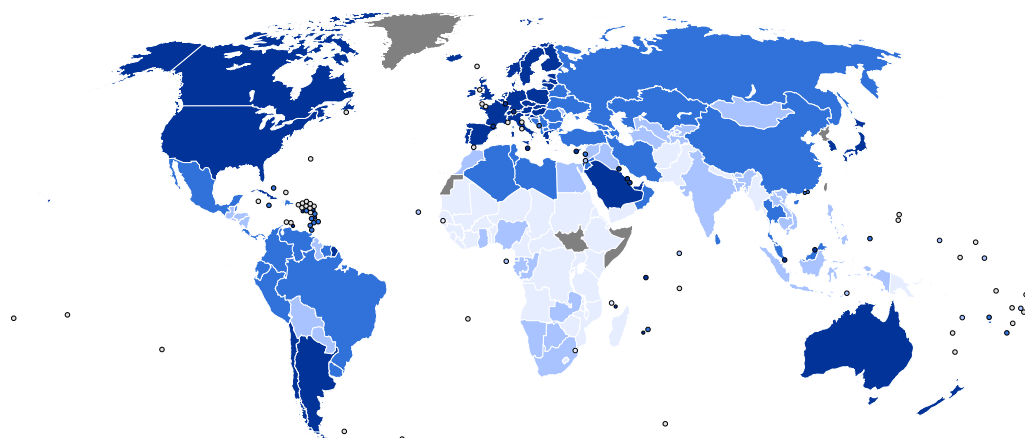
מאופיינת ברמת חיים, טכנולוגיה והשכלה נמוכות, לצד תשתית לא מפותחת. המדינות המתפתחות שוכנות בעיקר באפריקה, דרום אמריקה ואסיה, וחיים בהן כשלושה רבעים מתושבי העולם. הקבוצה הזו כוללת מדינות בדרגות התפתחות שונות - מרמה נמוכה מאוד ועד בינונית.

מדינה מפותחת

מתאפיינת ברמת חיים, השכלה, שירותים וטכנולוגיה גבוהים. מדינות אלה שוכנות בעיקר בצפון אמריקה, אירופה, אוסטרליה ובחלקים מאסיה, וחיים בהן כרבע מתושבי תבל. המדינות המפותחות מכונות גם "מדינות עשירות".

** תאגיד רב-לאומי

חברה יצרנית שיש לה מפעלים ושלוחות במספר מדינות במקביל. התאגיד רשום במדינה אחת, אך פועל במספר מדינות ויש לו הסכמי שיתוף פעולה עם חברות במדינות שונות. בדרך כלל הפיתוח מתקיים במדינות מפותחות, והייצור מתבצע במדינות מתפתחות.

מדד הפיתוח האנושי הוא כלי להשוואת רמת התפתחותן של מדינות - על פי השכלה, תוחלת חיים ורמת הכנסה.
מקרא: כחול כהה - גבוה מאוד. ככל שהכחול מתבהר - מדד הפיתוח האנושי יורד (מתוך אתר מינהל הפיתוח של האו"ם, UNDP)

רצים ברחובות בניסיון למצוא אוויר נקי לנשימה

את הלילה של 3 בדצמבר 1984 לא ישכחו תושבי העיר ההודית בהופאל לעולם. באותו לילה אירע "האסון התעשייתי הגדול ביותר בעולם", עם דליפתן של 42 טונות גז רעיל ממפעל של התאגיד האמריקאי הענקי "יוניון קרבייד" הישר אל רחובות העיר. התוצאה המיידית היתה קטלנית: כאלפיים בני אדם מתו במקום. מאות אלפים שנותרו בחיים והספיקו לקום ממיתתם - מצאו את עצמם באישון לילה רצים ברחובות בניסיון למצוא אוויר נקי לנשימה.

(על פי ענת אבישר, "אסון בהופאל", ynet, 12.9.2008)

אנשי הארגון הבינלאומי גרינפיס מוחים נגד זיהום קרקע בברזיל. ויקיפדיה, ברשיון Creative Commons 3.0 ייחוס

3. פעילות ארגונים על-מדינתיים. בעשורים האחרונים קמו ארגונים על-

מדינתיים, כדי להגביר את שיתוף הפעולה בין מדינות העולם. הבולטים שבהם הם הבנק העולמי, שתפקידו העיקרי להעניק הלוואות וסיוע בפיתוח תשתיות; קרן המטבע הבינלאומית, המפקחת על המערכת הפיננסית ומתגייסת למען מדינות שנקלעות למצוקה; G8 - פורום המדינות הדמוקרטיות המתועשות; OECD, ארגון המדינות המפותחות לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי.

הקמת יחידות רב-מדיניות, דוגמת האיחוד האירופי, עשויה להניב יתרונות כלכליים בתחרות הגלובלית עבור המדינות המרכיבות אותן. עם זאת, היא עלולה גם להטיל משא כלכלי כבד על המדינות החזקות, הנתבעות לשאת על כתפיהן כלכלות של מדינות חלשות, תופעה שבלטה באירופה בשנים האחרונות.

ארגונים בינלאומיים על-מדינתיים מתערבים גם בנושאים פוליטיים ובצביון הדמוקרטי של מדינות. ה-OECD, למשל, מחייב את חברותיו להזדהות עם ערכיו, ובהם: דמוקרטיה פלורליסטית, שלטון החוק, מימוש זכויות אדם, מינהל תקין וכלכלת שוק חופשי. גידול מעורבותם של ארגונים על-מדינתיים באופן ניהול המדינה, על חשבון הממשלות, גם מצמצם את האפשרות של האזרחים להשפיע על המדיניות במדינה שבה הם חיים.

בנוסף לארגונים על-מדינתיים כלכליים ישנם ארגונים שעניינם אינו בתחום הכלכלי בלבד, כמו האיחוד האירופי (שהחל כארגון כלכלי), והאו"ם, אשר מטרתם היא לקדם שיתוף פעולה ולמנוע מלחמות.

200 מיליון מהגרי עבודה

התגוררו ב-2011 מחוץ
למדינת מוצאם, על פי דו"ח
מיוחד שפרסם האו"ם.
(כלכליסט, 14.7.2011)

אחד האמצעים שבהם משתמשים הארגונים העל-מדינתיים הוא הטלת עיצומים כלכליים על מדינות שמסכנות את שלום העולם, למשל בפיתוח נשק להשמדה המונית.

4. גידול במספר מהגרי העבודה. מיליוני בני אדם מהגרים בין מדינות ויבשות. המעבר הוא בעיקר ממדינות לא מפותחות למדינות מפותחות, במטרה לשפר את איכות החיים.

בתחילה פתחו המדינות המפותחות את שעריהן בפני מהגרי העבודה. הן עשו זאת כיוון שהיו זקוקות לכוח עבודה זול, כדי לעודד צמיחה ובשל ירידה בילודה. עם הזמן צצו בעקבות נחשולי המהגרים גם בעיות: תושבי המדינות המארחות נדחקו משוק העבודה; נוצרו פערים ומתחים חברתיים וכלכליים עמוקים בין מקומיים למהגרים; התעוררה שנאת זרים; התפתחה מתיחות אתנית, בין-דתית ובין-תרבותית - למשל בין נוצרים בני המקום לבין מהגרים מוסלמים, או מתיחות בין-גזעית בין לבנים לשחורים.

האתגר שניצב בפני המדינות העשירות בשנים האחרונות הוא מציאת שביל הזהב, שיאזן בין מדיניות שמאפשרת וזקוקה להגירה ובין שמירה על זכויות האדם של המהגרים, לבין שמירת אופייה של המדינה ומניעת התופעות השליליות שנלוות להגירה רחבת היקף. הלכה למעשה, המגמה במדינות מסוימות לאחרונה היא של הגבלת ההגירה לתחומיהן, והקשחת היחס כלפי מהגרים.

מבחינת המדינות שמהן מהגרים, הבעיה היא שההגירה "מייצאת" כנראה דווקא את האוכלוסיות החזקות יחסית ואת בעלי היוזמה, מותירה את האוכלוסיות החלשות יותר, ומחריפה בכך את מצוקתן.

5. החברה האזרחית הגלובלית.

קבוצות של אזרחים וארגונים בינלאומיים שאינם ממשלתיים, הפועלים למען נושאים כגון מלחמה בעוני, ברעב ובמחלות ושמירה על איכות הסביבה, יוצרים חברה אזרחית גלובלית. ההתארגנויות הללו הן ביטוי לכך שאזרחים ממדינות שונות מגלים אחריות לגורלו של כדור הארץ, וסולידריות עם אנשים זרים, ממקומות מרוחקים.

חלק מהארגונים פועלים נגד החברות הרב-לאומיות שמגבירות, לטענתם, את חוסר

שאלה:

★ בסביבו ניצב מבטאת התאונות את הכפר באילוב.

התמונה: ויקי שיתוף.

משימה ברשת:

חפשו ברשת דיווחים על הפגנות של ארגונים כמו Greenpeace נגד המדינות המתועשות, והסבירו מה היה הרקע להן.

הצדק החברתי והסביבתי. פעילותם מתבטאת, בין השאר, בהפגנות ובנקיטת הליכים משפטיים נגד אותן חברות. ככלל, רוב הארגונים הפועלים נגד גלובליזציה הם ארגונים בינלאומיים, מסוגו של הארגון להנהגת סחר הוגן (FLOI - Fairtrade labelling Organizations International), שמורכב מ-24 ארגונים. הארגונים החברתיים דורשים שקיפות מצד ממשלות, לרבות במדינות הדמוקרטיות, כדי לחזק את הדמוקרטיה.

תאגידים בינלאומיים שונים פועלים - במקביל לפעילותם העסקית - גם למען כדור הארץ ואיכות הסביבה. ביל גייטס, מייסד ענקית התוכנה "מייקרוסופט" ואחד מעשירי העולם, תומך כלכלית במחקרים של מדעני אקלים, שמטרתם למנוע נזקים קיומיים עקב שינויי האקלים, ובפיתוח תרופות למחלות קשות, בעיקר כאלה שנפוצות בעולם השלישי.

מהן השפעות הגלובליזציה בתחומי התקשורת והתרבות?

בתקשורת

המהפכה הדיגיטלית הולידה שינוי מהפכני בתחום התקשורת והפצת המידע. המחשב והאינטרנט, הטלפון הסלולרי ואחריו הטלפון החכם, הרשתות החברתיות - כל אלה מאפשרים היום לכל אדם לצלם, להפיץ ולקבל מידע מרחבי העולם, בזמן אמת. זרימת המידע חוצה כמובן גבולות של מדינות, יבשות ואוקיינוסים. המהפכה בהעברת המידע ויכולת הציבור להגיב מממשות את זכות הציבור לדעת, ובכך מחזקות את הדמוקרטיה. אמצעי התקשורת מאפשרים גם הפצת ערכים, כמו מימוש זכויות אדם או חיזוק שלטון תקין ואחראי, המתנהל באופן ראוי על פי כללי שלטון החוק. הרעיונות של זכויות האדם חודרים כך למדינות לא-דמוקרטיות, ומעוררים הפגנות ופעולות נגד ממשלים רודניים, כמו אלה שבסין ובסוריה.

ערוצי תקשורת כמו הלוויין והכבלים חושפים אנשים מכל "פינות" הגלובוס למידע בשלל תחומים. מצד אחד מידע על עריצות של שליטים, פגיעה בזכויות אדם ומידע על התארגנויות נגד של אזרחים, ומצד שני מידע על תרופות חדשות ומוצרים מתקדמים.

בתרבות

חוקרים טוענים שהגלובליזציה התרבותית מעצימה את השפעתה של התרבות המערבית, מחזקת תהליך של אמריקניזציה ברחבי העולם באמצעות סדרות טלוויזיה, מותגים מסחריים ואפילו שידורי ספורט, ודוחקת ומטשטשת תרבויות מקומיות. זאת, בשל ריכוז הבעלות על אמצעי תקשורת משפיעים בידיים אמריקאיות.

חוקרי גלובליזציה אחרים מברכים על כך, וטוענים כי היא מעודדת חשיפה למגוון תרבויות מיבשות שונות. לדבריהם, מתקיימת גם זרימה למערב של תכניות טלוויזיה, למשל אופרות סבון דרום אמריקאיות, ושל תרבויות אסייתיות כמו יוגה, ג'ודו, רפואה אלטרנטיבית ודיקור סיני. הצופים - בשני "הצדדים" - מפענחים את תוכניות הטלוויזיה על פי התרבות המקומית שעליה גדלו ואליה הם שייכים, ואינם מטמיעים אותן כמות שהן.

התחזקות ההשפעה של התרבות המערבית עוררה התנגדות בעיקר בחברות שאינן מערביות. היא הוגדרה על ידי מתנגדיה כמושחתת מבחינה מוסרית ובלתי צודקת, ובמקומה הוצבו ערכים וכללים תרבותיים ודתיים שנועדו לשמור על התרבות המקומית: טיפוח אתרי מורשת, שימור שפות עתיקות וכו'. התנגדות ל"השתלטות המערבית" ניתן למצוא גם במעצמות דוגמת רוסיה וסין.

הפגנות מחאה ברחבי העולם נגד הבנקים והמדיניות הכלכלית העולמית

תמונות של מחאה חברתית עולמית. ויקיפדיה.

נלקח מ- worldhistoryatyhs.
wikispaces.com
ברשיון Creative Commons Attribution
Share-Alike 3.0 License.

ארגוני טרור בינלאומיים

"מגדלי התאומים"

ויקיפדיה, Creative Commons
ייחוס-שיתוף זהה 3.0 לא מותאם.

מרכז הסחר הבינלאומי בניו יורק
שנהרס בפיגועי ה-11 בספטמבר
2001.

ההתנגדות לגלובליזציה התרבותית המערבית הציתה גם טרור דתי. בלט בכך הארגון של אוסמה בן-לאדן, "אל-קאעידה", שמנהל מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 מלחמת טרור נגד המערב, ובעיקר נגד ארצות-הברית - מלחמה שליבה הוא מאבק בין תרבות המערב "הקלוקלת" לתרבות האיסלאם. אל-קאעידה ביצע שורה של פיגועי טרור בארצות שונות, ושיאם היה הפלת "מגדלי התאומים" בניו יורק ב-11 בספטמבר 2001. ראוי לציין שאל-קאעידה יצא אמנם נגד הגלובליזציה, אבל גם הוא ארגון בינלאומי, מייצר טרור בינלאומי, והינו תוצר של הגלובליזציה.

ב-2014, בעקבות פיצול באל-קאעידה, תפס את מקומו כמוביל הטרור העולמי ארגון "המדינה האיסלאמית", הידוע בשם דאעש. הארגון, שכבש חלקים מסוריה ועירק, נודע בשל האכזריות שבה הוא פועל וההרס שהוא זורע, במקביל לשימוש רחב ברשתות התקשורת החברתית להפצת רעיונותיו ברחבי העולם.

מחן השפעות הגלובליזציה על המשפט הבינלאומי ומוסדותיו?

* משפט/חוק בינלאומי

ענף במשפט המסדיר את היחסים המשפטיים בין מדינות ובנושאי זכויות אדם.

** בית הדין הבינלאומי לצדק (ICJ)

הגוף המשפטי הראשי של האו"ם. נוסד ב-1945, ותפקידו ליישב סכסוכים משפטיים (אזרחיים) בין מדינות, על פי בקשתן, ולהעניק ייעוץ משפטי לגופי האו"ם ולסוכנויות מיוחדות.

בית הדין הבינלאומי הפלילי (ICC)

גוף עצמאי, שאינו שייך לאו"ם, ומבטא את המאמץ המשפטי הבינלאומי מאז מלחמת העולם השנייה: לשפוט אישים (ולא מדינות) על עבירות חמורות - רצח עם, פשעים נגד האנושות ופשעי מלחמה ותוקפנות.

אחת ממטרותיהן של מדינות היא למנוע אי-סדר בעולם, ולשם כך הן גם משתפות פעולה ביניהן. **החוק הבינלאומי*** הוא אחד הכלים החשובים להשגת שיתוף פעולה כזה - מכוח הסכמתן של המדינות לקבל אותו ומכוח מנהגים בינלאומיים, אשר מדינות העולם רואות כמחייבים גם בלי שנחתמו בהסכמים. החוק הבינלאומי המסורתי התמקד ביחסים בין מדינות, ונמנע מלעסוק במה שהתרחש בתוך שטחיהן. ואולם, בעשורים האחרונים החלו ארגונים בינלאומיים לשנות זאת, בניסיון לעצב סוג חדש של חוק גלובלי, על-לאומי. הן החלו לעסוק בנושאי **זכויות אדם**, לחקור פעילות של מדינות כלפי אזרחיהן ולעסוק **בגופים שאינם מדינות**.

במסגרת השינוי הוקמו מוסדות בינלאומיים הרשאים להטיל עיצומים ולהעניש את מי שאינם מציינים לכללי החוק הבינלאומי. הבולטים שבהם הם **בית הדין הבינלאומי לצדק בהאג (ICJ)**, **בית הדין הבינלאומי הפלילי** (ICC)** ו**בתי הדין הפליליים הבינלאומיים לסוגיות מיוחדות**, כמו מלחמת הבלקן בשנות ה-90 של המאה ה-20 ורצח העם ברואנדה.

החוק הבינלאומי מפרש פגיעה של מדינות בזכויות אדם כאיום על שלום העולם וביטחונו, ולכן על שליטי מדינות ובעלי תפקידים צבאיים מוטלת כיום אחריות פלילית, בכוונה שיקיימו זכויות אדם וימנעו מהפרתן.

שינויים אלה מגבירים את חשיבותם של ארגונים על-מדינתיים, ואלה הופכים לסוכנים חשובים בתהליך ומספקים מידע למוסדות השפיטה הבינלאומיים.

ארגון "אמנסטי" *** לדוגמה, חשף במהלך 2012 מידע שלפיו כוחות ממשלת סוריה הרגו אנשי אופוזיציה שבויים, ודיווח שנתיים קודם לכן כי לוב הפרה באופן בוטה זכויות אדם בשטחה.

בשל המעורבות הגוברת של המשפט הבינלאומי בהתנהלותן של מדינות, קיימת מגמה גוברת של בתי משפט לאומיים לשלב בפסיקתם תפיסות של החוק הבינלאומי. בחלק מהמקרים מדינות מסמיכות את בתי המשפט הפנימיים שלהן לשפוט עבירות בינלאומיות קשות שבוצעו ברחבי העולם, גם ללא זיקה לאותה מדינה או לאזרחיה.

כיצד משפיעה הגלובליזציה על מדינת ישראל?

כמו כל מדינות העולם גם ישראל מושפעת בתחומים רבים מהתפתחות הגלובליזציה.

בתחום הכלכלה

- **הצטרפות לארגון ה-OECD* וחברות בארגונים בינלאומיים** נוספים, המבטאות הכרה ביכולתה הכלכלית ומשמשות זרז להמשך הצמיחה.
- **גידול בהשקעות החוץ.** מאז שנות ה-90 של המאה ה-20, ובעיקר בראשית המאה ה-21, חל גידול משמעותי בהיקף ההשקעות הזרות בישראל.
- **גידול בהשפעתם ובכניסתם של תאגידים רב-לאומיים.** ממשלות ישראל מעודדות השקעות בארץ של חברות זרות - בעיקר חברות היי-טק כמו יבמ, אינטל ומייקרוסופט - על ידי הטבות מס, ומעודדות הקמת מפעלים בינלאומיים, המעסיקים עובדים ישראלים. מצד אחד, הדבר מספק תעסוקה לעובדים, מייצר רווחים לחברות מקומיות, המשתפות פעולה עם החברות הזרות, ומכניס מיסים לאוצר המדינה. מצד שני, החברות הזרות מתחרות לעיתים בחברות ישראליות ומחלישות אותן.
- **שינויים בתעשייה.** התפתחות חברות היי-טק ומעבר מתעשייה מסורתית, כמו מפעלי טקסטיל, לתעשייה מודרנית.
- **"בריחת מוחות".** ישראל סובלת מתופעה של עזיבת עובדים משכילים, בשל אפשרויות מקצועיות "קורצות" בחו"ל ורצון לשפר את שכרם ותנאי העסקתם. התופעה מכונה "בריחת מוחות", והיא ניכרת בקרב אנשי סגל אקדמי, חוקרים, רופאים ואנשי היי-טק.

*** אמנסטי

בול של איי פארו משנת 1986, המציין 25 שנה לאמנסטי אינטרנשיונל. ויקישיתוף.

ארגון מתנדבים לא פוליטי, הפועל לשמירת זכויות האדם ברחבי העולם.

* ישראל וה-OECD

הצטרפותה של ישראל ל"ארגון לשיתוף פעולה כלכלי ולפיתוח" ב-2010 חיזקה את מעמדה הבינלאומי ואת מעמדה הכלכלי בעולם. השתתפות בכלכלה הגלובלית מהווה תנאי הכרחי להתקדמות ולשגשוג, והחברות ב-OECD מהווה עוגן משמעותי במגרש המשחקים הבינלאומי. ההשתייכות ל"מועדון", המאגד 34 מהכלכלות החזקות בעולם, מקל על ישראל את העמידה בסערות הגיאופוליטיות, על השלכותיהן הכלכליות.

(על פי שר האוצר לשעבר יובל שטייניץ, בספר ישראל ב-OECD (2010)

תכנית להחזרת מוחות ישראליים מחו"ל

"ישראלים רבים מאוד, העובדים בחברות גלובליות ומתקדמים במרוצת תפקידם, מוצאים עצמם מועברים למטות או לסניפים אחרים ברחבי הגלובוס. הערכות גורסות כי למעלה מ-20 אלף ישראלים עובדים מחוץ לישראל עבור חברות שונות. בחלק לא מבוטל מהמקרים מדובר בבעלי מוחות מבריקים, מנהלים מוכשרים וכישורנות בולטים בתחומם.

"זאת ועוד, מדינות שונות בעולם מרכזות מאמצים על מנת להביא לתחומן כישורנות בולטים ומוחות מבריקים. טקסס, למשל, מקצה כ-200 מיליון דולר בשנה כדי לשים ידה על טכנולוגיות חדשות, הגנה על פטנטים וכן על 'ציד ראשים' בתחומים מוגדרים".

(אתר משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה)

מתפרות "אופיס טקסטיל" הועברו מהגליל למצרים

"המפעל, הממוקם בכפרים הדרוזיים בית ג'אן וחורפיש, פיטר 70 עובדים והעביר את הייצור למצרים".

(תני גולדשטיין, ynet, 4.5.2011)

עמק הסיליקון 2

"ישראל היא השנייה בעולם, אחרי עמק הסיליקון, מבחינת הריכוז הגדול ביותר של חברות היי-טק".

(רוברט גרייפילד, נשיא ומנכ"ל נאסד"ק, נובמבר 2004. מאתר משרד התמ"ח)

★ רצינו יתרונות ומסירות לא מוצרי צריכה אמריקאיים.

★ בסביבתנו, אצלנו, מנינו את מלכד פתח"ת אכסן תכנית אכלבת "מוחות ישראליים" ארצה.

מהגרי עבודה. כבר לאחר מלחמת ששת הימים החלו להגיע לישראל עובדים

זרים, וזרימתם לארץ הואצה לאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה, בדצמבר 1987, בהסכמתה ובעידודה של המדינה. הגלים התגברו בראשית המאה ה-21, וכוללים מאז מאות אלפי מהגרי עבודה בתחומי הסיעוד, הבניין, החקלאות, התעשייה והשירותים. כיום מוערך מספרם בכרבע מיליון. חלק ממהגרי העבודה הגיעו לארץ כחוק, עם היתר לעבוד בתחומי תעסוקה נדרשים, וחלקם נשארו בארץ גם לאחר תום תקופת האשרה שלהם. אחרים נכנסו לארץ כתיירים ונשארו לעבוד ללא אשרה בתוקף. מספרם הוערך ב-90 אלף נכון לסוף שנת 2014.¹ אלפי אנשים חדרו לארץ דרך גבול מצרים באופן בלתי חוקי, ומוגדרים כמסתננים, אך חלק מהם הינם "מבקשי מקלט", כלומר אנשים שנאלצו לברוח ממולדתם בגלל רדיפות על רקע דתי או אחר. כמו במדינות אחרות, גם בישראל מתגלעים מתחים בין המהגרים לבין אזרחי המדינה, על רקע אתני, חברתי וכלכלי. מספרם הגדול של העובדים הזרים מעלה על סדר היום הציבורי שוב

ושוב שאלות של הענקת אזרחות למהגרי עבודה ולילדים שנולדו בארץ, הענקת טיפול רפואי, מקומות מגורים ועבודה, נישואים ועוד, והנושא נמצא במחלוקת חריפה, שמקבלת לא פעם ביטויים קיצוניים ואף אלימים.

יתרונות הגלובליזציה הכלכלית עבור ישראל הם שיפור בכלכלה ובמצבם של העוסקים במקצועות מסוימים, כמו מקצועות טכנולוגיים. מצד שני, הגלובליזציה הכלכלית חושפת את ישראל לפגיעה בשעת משברים פיננסיים בעולם, וכן לפגיעה במפעלים ובפועלים מקומיים, המאבדים את מקור פרנסתם בשל העברת קווי ייצור למדינות מתפתחות.

משעבד להיות כל הזמן בתחרות עם כל העולם, (אחת הדמויות הישראליות) בספר הרחק מטשקנט מספרת:

"יש לנו סניפים גם באירופה וגם באסיה. התחלתי לפעול בארצות שכוח העבודה בהן זול. ככה זה בעסקים, כולנו פועלים במסגרת הכפר הגלובלי. היום אני עובד בעיקר בפולין ובצ'כיה. משעבד להיות כל הזמן בתחרות עם כל העולם..."

(נתן שחם, הרחק מטשקנט, הוצאת כנרת, זמורה-ביתן, דביר, עמ' 349-350).

1 רשות האוכלוסין וההגירה, נתוני זרים בישראל, טבלה מסכמת, 2014.

משימה ברשת:

חפשו ברשת אירוע בו חלה התנגשות בין אזרחים ישראלים לבין מהגרי עבודה או מסתננים.

★ רצינו את סיבות הפתחלות טכנ

נימן, אצלנו, ארמאוד צמ נאוד

באינטרסים בין הצרחים ארמאודים?

התחום המדיני ותחום המשפט הבינלאומי

מגמת הגלובליזציה במשפט הבינלאומי משפיעה גם על ישראל, וניכרת בהתייחסות הבינלאומית להגנה על זכויות האדם בסכסוך הישראלי-פלסטיני. ארגונים אזרחיים בינלאומיים בוחנים, מדווחים ולעיתים מגנים פעולות צבאיות של ישראל, כאשר הם סבורים שיש בהן פגיעה בחוק הבינלאומי. מועצת זכויות האדם של האו"ם, לשם דוגמה, מינתה ועדת חקירה בינלאומית (ועדת גלדסטון) לבחינת פעולות צה"ל בעת מבצע "עופרת יצוקה" ב-2011. צה"ל מצדו פועל לשמירה על דיני הלחימה הבינלאומיים בעת לחימה, ובמקרים של כשלים חוקר ומטפל באירועים, ובית המשפט העליון מדגיש בפסיקותיו פעם אחר פעם את החובה לעשות כן.

הפגנה נגד זיהום אוויר, דצמבר 2009. היוצר Pechke, ויקישיתוף.

אוטוסטרדת המידע תקיף את כדור הארץ

"נשיא ארה"ב ואני מאמינים כי הקמתו של מבנה גלובלי למידע הוא תנאי מוקדם להתפתחות של ממש לכל החברים במשפחת האדם. התשתית הגלובלית של המידע תקיף את כדור הארץ באוטוסטרדת מידע, שבה יוכלו כולם לנסוע".

(אל גור, סגנו של נשיא ארה"ב ביל קלינטון, בוועידה בינלאומית לטלקומוניקציה, 1994)

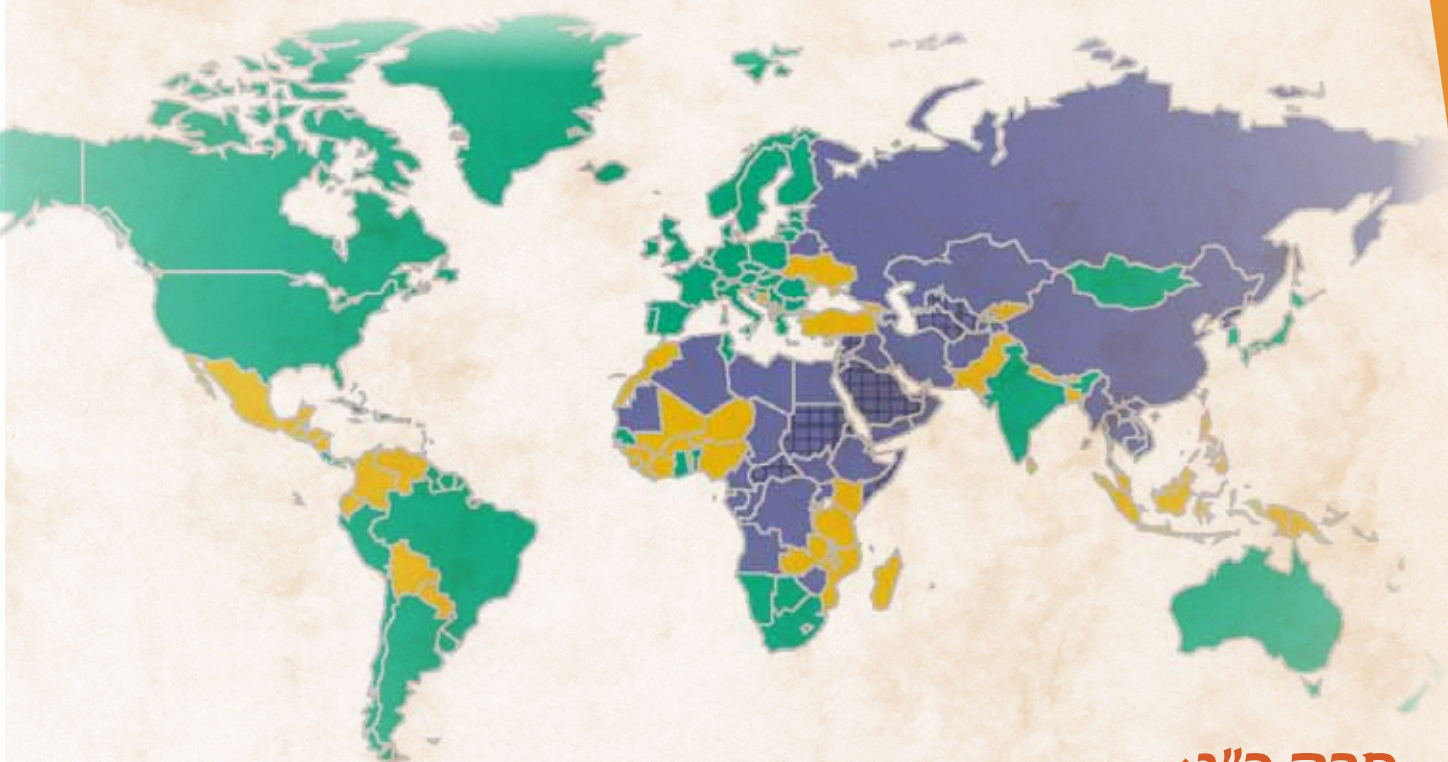
סיכום

הגלובליזציה - ברכה או קללה?

תרומתה של הגלובליזציה להתפתחות האנושית ולהפצתם של הרעיונות והערכים הדמוקרטיים היא תרומה גדולה. יחד עם זאת, אין ספק שהיא צופנת בחובה גם תופעות שליליות, כמו ניצול מחפיר של עובדים במדינות המתפתחות וקריסת התעשיות המסורתיות במדינות המפותחות. במקביל לתהליך הגלובליזציה מתרחשים תהליכים של חיזוק זהויות לאומיות מקומיות. כך בסקוטלנד, בקטלוניה שבספרד, בארצות הבלקן ובאזורים נוספים בעולם. הוויכוח על חיזוק או היחלשות מעמדן של מדינות הלאום בעידן הגלובליזציה נדון בפרק "לאום ומדינות לאום", בחלק הראשון של הספר. בפרק הבא נחתום את החלק "מהי דמוקרטיה" בדיון על אתגרי הדמוקרטיה.

תרגול

1. קראו את הפרק והציגו שלושה יתרונות ושלוש מגרעות של הגלובליזציה.
2. לאלו ביטויים של תופעת הגלובליזציה התחברת, ואלו מהם עוררו בך אי נחת או כעס?
3. הציגו דוגמאות מהסביבה הקרובה שלכם לתופעת הגלובליזציה (אופנה, מכשירי חשמל ואלקטרוניקה, כלי בית, תרבות).
4. מדינה דמוקרטית, המחויבת לזכויות האדם, מחויבת ממילא גם לשמור על זכויות האדם של המהגרים אליה. מהו לדעתכם הנימוק לקביעה זו?

פרק כ"ג: אתגרי הדמוקרטיה

במהלך ההיסטוריה האנושית פעלו אינספור משטרים לא דמוקרטיים. במאה ה-20 החל תהליך דמוקרטיזציה* עולמי, שמתאפיין באימוץ משטרים דמוקרטיים בחברות שלא היו דמוקרטיות. נשאלת השאלה - מדוע מאמצות המדינות הללו את המשטר הדמוקרטי? מה יש במשטר הדמוקרטי שמושך אליו, למרות המורכבות המובנית בתוכו? בפרק זה, המסיים את החלק השני של הספר - "מהי דמוקרטיה" - נציג את מורכבות המשטר הדמוקרטי, נבחן את הסכנות האורבות למימושו ונסיים בהצדקות לקיומו.

* דמוקרטיזציה

תהליך המעבר מחברה לא דמוקרטית לחברה דמוקרטית, הכולל מספר שלבים:
חינוך - חשיפה לערכים דמוקרטיים במערכת החינוך ובכלי תקשורת.
הזדהות והפנמה עם ערכים כמו חירות ושוויון.
ולבסוף, **כינון** משטר דמוקרטי המממש את הערכים האלה.

השאלות המרכזיות בפרק:

- מהי מורכבות המשטר הדמוקרטי?
- מהן הסכנות האורבות לדמוקרטיה?
- במה עדיפה הדמוקרטיה על פני משטרים שאינם דמוקרטיים?

שאלת חשיבה:

★ מדוע, לדעתכם, מדינות בולוא אינן דמוקרטיות?

מהי מורכבות המשטר הדמוקרטי?

אנדרטת הדמוקרטיה בבנגקוק. ויקיפדיה 2008.

המשטר הדמוקרטי הוא משטר מורכב. יישומם של העקרונות הדמוקרטיים מהווה תשתית לקיומה של דמוקרטיה, אך כל מדינה מפרשת ומתרגמת את הערכים והעקרונות הללו בהתאם לאופייה ולתרבותה הפוליטית.

הערכים והעקרונות האלה מצויים במתח מתמיד בינם לבין עצמם: **זכויות מתנגשות עם זכויות, עקרונות עם זכויות ועקרונות עם אינטרסים.** מדובר במושגים מופשטים, ובמקרים רבים יש להם יותר ממשמעות אחת. לדוגמה, המושגים חירות ושוויון, שהם ערכים בסיסיים בדמוקרטיה, נתונים לאינספור פרשנויות.

ריבוי ההסברים והרצון לממש את הערכים מנקודות מבט שונות הם לגיטימיים ומעשירים את החברה, אבל יוצרים לא אחת מתח בין אנשים וקבוצות בתוכה.

הייחוד של המשטר הדמוקרטי הוא בקביעת כללי משחק לפשרה, להסדרה ולהכרעה בנושאים שנויים במחלוקת, על מנת לאפשר חיים משותפים, תוך הימנעות מפגיעה בזכויות אדם. או במילים אחרות: משטר שמסדיר תהליכי הכרעה ולא תוצרים מסוימים, ספציפיים.

מהן הסכנות האורבות לדמוקרטיה?

לנוכח מורכבותו של המשטר הדמוקרטי, התובע מהאזרחים מתן לגיטימציה לערכים סותרים ולדעות שונות משלהם, אין ערובה שהוא ימשיך להתקיים. במילים אחרות - **קיומה של הדמוקרטיה תלוי באזרחים**, ומותנה בכך שיקבלו את כללי המשחק הדמוקרטיים: ציות לחוקי המדינה וקבלת הכרעת הרוב, גם כאשר היא מנוגדת לרצונך או להשקפת עולמך, והתחשבות במיעוט.

לכן החינוך לדמוקרטיה הכרחי: ניתן להקנות לאדם את הערכים והמיומנויות הדרושים, אפשר לטפח את רצונו לחיות בחברה כזו ולנהוג על פי עקרונותיה - על ידי חינוך לאחריות למעשיו, לבחירה בין אלטרנטיבות, לחיים עתירי מורכבויות, לטיפול האוטונומיה תוך התחשבות בזולת וברצונותיו.

שדה הקרב נמצא בתוך נפשנו

"הסכנה החמורה לדמוקרטיה שלנו... איננה בקיומן של מדינות זרות טוטליטריות. הסכנה היא בקיומם של מצבים ברגשותינו אנו ובתוך המוסדות שלנו... מקום שדה הקרב הוא אפוא בתוך-תוך נפשנו ובתוך המוסדות שלנו".

(ג'ון דינאי, "חירות ותרבות", מתוך אריך פרום, **מנוס מחופש**, תל אביב: דביר, תשכ"ז, עמ' 13)

הסכנות לדמוקרטיה בשל התנהגות האזרחים

1. אדישות פוליטית.* מתבטאת בירידה בהשתתפות הפוליטית בכלל, ובהשתתפות בבחירות בפרט. בעבר אפיין חוסר ההשתתפות אוכלוסיות במצב סוציו-אקונומי נמוך, אבל התופעה מתרחבת לכל שכבות הציבור ומאיימת על הדמוקרטיה. דמוקרטיה יציבה זקוקה להשתתפות פוליטית ולתמיכה של כלל השכבות, ובייחוד האוכלוסייה המשכילה. ללא השתתפות ומעורבות פוליטית, המציבה גבולות לממשל, יש סכנה שהוא ינצל את האדישות לצבירת עוצמה פוליטית מופרזת.

"מה כבר יכול לקרות?"

"יש הרבה סיבות לעליית הנאציזם. אחת הסיבות המרכזיות היא אדישות הבוחרים הגרמנים, החנווני משטוטגרט והפועל הממוצע מדיסלדורף, שהפקירו את הפוליטיקה לאחרים וחשבו 'מה כבר יכול לקרות'. נשמת אפה של הדמוקרטיה זו ההשתתפות בבחירות".

(ד"ר מולי פלג בראיון לחן קוטס-בר ובועז גאון, "הורגים את הדמוקרטיה", מעריב, 24.3.2006)

2. התעצמותן של קבוצות לא דמוקרטיות. אחת השאלות שמדינה דמוקרטית מתמודדת איתן היא יחסה לקבוצות לא-דמוקרטיות הפועלות בתחומה, כולל

קבוצות המנסות לקעקע את הדמוקרטיה. מדינות שונות נוקטות גישות שונות כלפי הנושא, בהתאם לחוסן ולתרבות הפוליטית שלהן. לעיתים, הדמוקרטיה מגבילה קבוצות אנטי-דמוקרטיות כדי להגן על עצמה.

3. אי-הפנמה של ערכים דמוקרטיים. תרבות פוליטית דמוקרטית חיונית לייצובה של הדמוקרטיה. אי-הפנמה של הערכים הדמוקרטיים על ידי האזרחים עלולה להיות מסוכנת להמשך קיומה של דמוקרטיה.

סכנות לדמוקרטיה מצד המשטר

1. הפניית סמכויות השלטון נגד האזרחים. משטר דמוקרטי מחזיק בסמכויות שלטוניות רבות, המאפשרות לו לפגוע בזכויות האזרח הבסיסיות ביותר. בישראל, לדוגמה, קיימות תקנות המאפשרות לממשל לפגוע בזכויות אדם כגון חופש ההתארגנות, על מנת להגן על הדמוקרטיה.¹ יש לוודא שאותם מנגנונים יהיו מוגבלים, כדי שהשלטון לא ינצל את העוצמה שניתנה לו במטרה להגן על האזרחים ועל הדמוקרטיה, ולא ישתמש בה לפגיעה באזרחים ובדמוקרטיה.

2. עליית מפלגות לא-דמוקרטיות בדרכים דמוקרטיות. במסגרת בחירות דמוקרטיות עלולה לעלות לשלטון מפלגה, שתנצל את כוחה על מנת לבטל את הדמוקרטיה ולכונן משטר דיקטטורי. כמה וכמה דיקטטורים ניצלו במאה ה-20 את הדמוקרטיה כדי להגיע לשלטון ולבטלה. הדוגמה הבולטת ביותר היא, כמובן, עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, בעקבות התחזקותו בבחירות דמוקרטיות. הסכנה הזו מרחפת במיוחד בעיתות משבר.

* אדישות פוליטית

נובעת מגורמים כגון:

- תחושות של ניכור ושל חוסר יכולת להשפיע על המערכת הפוליטית.
- תהליך של התרכזות אדם בתוך עצמו, שגורמת להפחתת הסולידריות עם הקהילה בה הוא חי.
- אי-יעילות של המערכת הפוליטית.
- התחושה שמגיעים לשירות הציבורי אנשים בלתי ראויים.
- תופעות של שחיתות פוליטית.

1 כמו: תקנות שעת חירום, ומעצר מינהלי. ראו בפרק כ', "גבולות וביטחון בדמוקרטיה", בחלק השני.

במה עדיפה הדמוקרטיה על פני משטרים שאינם דמוקרטיים?

* משטרים לא-דמוקרטיים

משטרים אוטוקרטיים, מונרכיות לא חוקתיות, משטרים טוטליטריים, רפובליקות עממיות קומוניסטיות - חלקם מדכאים את אזרחיהם וחלקם אינם עושים זאת, אבל כל המשטרים שאינם דמוקרטיים מתאפיינים בכך שאינם מתבססים על הערכים הדמוקרטיים והליברליים.

למרות חולשותיה ומגבלותיה, הדמוקרטיה עדיפה על פני משטרים לא-דמוקרטיים. * משטרים שאינם דמוקרטיים מבססים את קיומם על מקורות לגיטימציה שונים: סמכות דתית - השליט שולט בחסד האל; סמכות מסורתית - המנהיגים ואבותיהם שולטים במדינה מדורי דורות; סמכות כריזמטית - השליט ניחן בכוח מנהיגות מרשים וסוחף אחריו את ההמון; סמכות עוצמתית - השליט חזק מיריביו. לעומתם, מקור הסמכות של השלטון הדמוקרטי הוא ציבור האזרחים.

נציגי העם יממשו בדרך הטובה ביותר את זכויות אדם. בדמוקרטיה העם הוא הריבון, הוא מעניק לשלטון את כוחו, וביכולתו להחליף את השלטון. במשטרים שאינם דמוקרטיים האזרחים אינם יכולים להחליף את השלטון. לפיכך, קיימת סכנה שהשליט ישתמש בכוחו לטובתו שלו ולא לטובת העם, ואף ישתמש בכוחו נגד העם. זאת ועוד, שלטון דמוקרטי-ליברלי מחויב לזכויות אדם ולהגנה על זכויות אזרחיו. במדינות שאינן דמוקרטיות יכולת האיזון והגבלת סמכויות השלטון אינה יעילה, ולכן קיימת סבירות גבוהה שהשלטון יפגע באזרחים ויעשה שימוש לרעה בסמכויותיו.

שלטון העם, שהוא עיקרון מרכזי בדמוקרטיה, מושתת על כבוד האדם ועל הסכמת האזרחים לשלטון. על כן, הוא מעניק סיכוי לכך שנציגי העם ידאגו לצרכיו יותר מאשר יעשה זאת שליט לא נבחר, אשר עשוי לדאוג לאינטרסים האישיים שלו ושל מקורביו.

הידעתם!?

מגביהים את החומה

"כל שירותי גוגל נחסמו לחלוטין בסין. המעצמה הקומוניסטית חסמה את מעצמת האינטרנט".

(ניצן סידן, אתר כלכליסט, 10.11.12)

כל משטר מתחייב להגן על זכויות האדם. אולם בפועל משטרים שאינם דמוקרטיים-ליברליים אינם ממשים את זכויות אזרחיהם. הם יכולים להכריז על מחויבותם לעקרונות וזכויות אדם, על ידי כתיבתם בחוקה, והם יכולים לקיים כביכול בחירות, כפי שהיה בברית המועצות וכפי שהוזה בצפון קוריאה, אבל אלה אינם מבטאים נאמנה את רצונם של האזרחים, שמנועים מלהשמיע את קולם האמיתי.

דמוקרטיה אמריקנית.
Fotolia gstudiot.

מלבד ההגנה על החירות הפוליטית מדגישה הדמוקרטיה את החירות האישית. באשר היא, ומעניקה לחופש הביטוי ערך מיוחד, המוביל לאוטונומיה מוסרית. החופש הזה מתבטא, בין השאר, בפלורליזם מחשבתי ופוליטי, בסובלנות ובשמירה על זכויות המיעוט. במשטרים לא-דמוקרטיים חירותו של האזרח מצומצמת מאוד בחייו האישיים, וכמעט אינה קיימת בחייו הפוליטיים.

הדמוקרטיה מעניקה הזדמנות להפעיל אחריות מוסרית. ומאפשרת לאדם לבחור בחירות מוסריות. במשטרים שאינם דמוקרטיים האפשרות הזו מאוימת ומצומצמת.

בצפון קוריאה מוציאים להורג על שטויות

1. "שליטה של צפון קוריאה, קים ג'ונג און, בנו של השליט הקודם ונכדו של מייסד המדינה, עלה לשלטון במדינה הקומוניסטית המבודדת לפני כשנתיים, בעקבות מות אביו קים ג'ונג איל. עוד קודם לכן הוא סומן על ידי אביו כיורשו.

"קים נשלח ללמוד בבית הספר הבינלאומי בברן שבשווייץ, אשר שכר הלימוד השנתי בו מגיע ל-28 אלף דולר. הוא התחיל את לימודיו במוסד ב-1994, כשהיה בן 11, ועזב אותו ב-1997. במדינה של מפלגה אחת אין לאזרחים אפשרות לצאת מהמדינה, חופש הביטוי מוגבל ביותר, המדינה מנסה לחסום כל זרימת מידע חופשית מחוץ למדינה".

(העיתון 'סאן' חשף: כוכב 'גריז' - קים ג'ונג זוקו", ynet, 9.4.2013).

2. "ג'אנג ג'ין סונג בן ה-43 היה חסיד נלהב של המשטר בצפון קוריאה, ועבד במשרד התעמולה של המדינה המבודדת ביותר בעולם. הוא היה עד להוצאות להורג ברחוב עבור פשעים קטנים ביותר, ופעם ראה אדם רעב נורה למוות משום שגנב חוט ברזל, כדי למכור אותו תמורת חתיכת לחם.

"בשנת 2004 נתקל ג'אנג במגזין דרום קוריאני, ונדהם לגלות בתמונות אנשים שמחים, שעושים חיים. תוך ידיעה שהוא מסכן את חייו, הוא הסתיר את המגזין בחולצתו והוציא אותו ממשרדו המאובטח. 'אי-אפשר היה לשאת את הפיתוי. ראיתי את כל התמונות הנפלאות של חיים שמחים בדרום קוריאה, ורציתי להראות לחברים שלי', סיפר ג'אנג בראיון מיוחד ל'דיילי מירור' הבריטי.

"למרות 'הפשע הגדול' שביצע, ג'אנג ידע שכוחות הביטחון יחששו לעצור אותו, משום שהוא נודע כ'זה שפגש את קים ג'ונג איל', הרודן הצפון קוריאני שהלך לעולמו ב-2011. 'זה היה כמו לפגוש את אלוהים. אמרו לי לא להביט לו בעיניים, אלא להתמקד בכפתור השני של חולצתו, כדי להראות שאני סתם בן תמותה', סיפר על פגישתו עם השליט. לדבריו, קים העניק לו שעון 'רולקס', ואמר לאנשיו לשמור עליו ולתת לו תוספות מזון והטבות שונות.

"ג'אנג ברח לסין, ועבר משם לדרום קוריאה הדמוקרטית. 'רק כאן הבחנתי כמה עצים רבים יש בהרים. הופתעתי גם לראות כמה הפגנות מחאה מתקיימות ברחובות. הבנתי שדרום קוריאה היא מדינה שנשלטת על ידי ההמון ולא על ידי דיקטטור".

(עריק: בצפון קוריאה מוציאים להורג על שטויות", ynet, 14.4.2013).

★ *פסביו מרפס רפבדליס בין רפתרלות בצפון קוריאה לרפתרלות לא מדינה דמוקרטית.*

*** קידום ההשכלה והחינוך**

גם בחלק מהמדינות הלא-דמוקרטיות מקדמים את האזרחים, אלא שבהן לא קיימת בהכרח גם בחירה חופשית של האזרחים - לבחור את מקצועם ולעבוד היכן שהם בוחרים.

הדמוקרטיה מטפחת חינוך והשכלה* ומעניקה הזדמנויות לניידות חברתית

ולשגשוג כלכלי. דמוקרטיות מטפחות את החינוך וההשכלה של אזרחיהן, תוך רצון לתת בידיהם כלים שיאפשרו להם לממש את יכולותיהם מתוך אוטונומיה וביקורתיות, באופן שייטיב עימם.

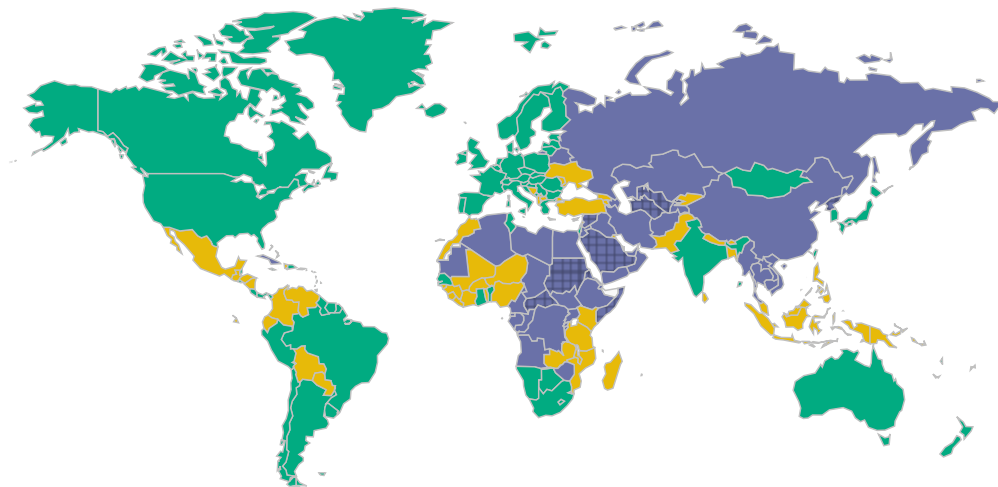
התקשורת והעברת המידע החופשיות תורמות להרחבת הידע וההשכלה ולרווחתו הכלכלית של האזרח, ומאפשרות יוזמה חופשית בתחום הכלכלי.

מטלה:

היכנסו לאתר הארגון Freedom House לדרך Freedom in the World 2015 הוא ארגון עצמאי, בלתי תלוי, שנוסד בארה"ב ב-1941. מטרתו היא מעקב אחרי רמת מימוש זכויות היסוד של האדם וזכויות האזרח במדינות השונות. אחת לשנה מפרסם הארגון דו"ח מפורט על מצב הדמוקרטיה בעולם).

Freedom in the World 2015

מקרא: ■ מדינות חופשיות ■ חצי חופשיות ■ לא חופשיות

מפת מדינות העולם בשנת 2015. לפי אתר freedom house.

★ ציינו במפה וציינו היכן על סני כדור הארץ מרוכזות רוב המדינות הדמוקרטיות. מיהן המסקנות שלכם לגבי מצב הדמוקרטיה בישראל על פי יגלות.

★ ציינו במפת מדינות היחלוק אפי מדד הפיתוח האנושי (המדינות המפותחות והמפותחות) בסיוק האולטימטיב, ציין 287, והסבירו האם יש קשר בין מידת הדמוקרטיה לבין מצבן הכלכלי.

שאלת חשיבה:

במחצית השנייה של המאה ה-20 מדינות דמוקרטיות כמעט ולא נלחמו זו בזו.

★ מדוע?

סיכום !

שאלה:

ווינסטון צ'רצ'יל, מגדולי המנהיגים של בריטניה וראש ממשלתה במלחמת העולם השנייה, בשנים 1940-1945: "הדמוקרטיה היא שיטת המשטר הגרועה ביותר הקיימת, מלבד כל יתר שיטות המשטר שנוסו עד היום".

★ מה דעתכם על דבריו של צ'רצ'יל?

צ'רצ'יל ב-1944. ויקיפדיה.

נסיים את החלק השני של הספר בקטע, שניתן לענות בעזרתו על השאלה בה עסקנו בפרק זה:

"הבוקר אישר הרדיו החום את הידיעה. הם אמרו: 'עברייך הוא כל מי שהיה לו כלב או חתול לא תקינים (לא חומים) בכל תקופה שהיא'... ושמתי לב היטב להמשך דבריו: 'גם אם לך באופן אישי לא היו מעולם כלב או חתול לא תקינים, זאת אומרת לא חומים, אלא למישהו מבני משפחתך - אב, אח או למשל בת דודה - ואפילו אם זה קרה רק פעם אחת בחיים - עכשיו אתה עצמך מסובך בצרות'. 'אני לא יודע לאן הם לקחו את צ'רלי. עכשיו הם כבר באמת מגזימים, זה טירוף. ואני חשבתי שאני יכול לישון בשקט... עם החתול שלי...'"

"כל הלילה לא עצמתי עין. הייתי צריך להיזהר מהחומים [השלטון] כבר מהרגע שבו העבירו את חוק החיות הראשון. בסופו של דבר, החתול שלי היה החתול שלי, כפי שהכלב של צ'רלי היה הכלב של צ'רלי. היה עלינו לומר 'לא', זאת אומרת להתנגד, אבל איך עושים את זה? הכל קורה כל כך מהר, ויש עבודה, ומה שקוראים דאגות יומיום, פרנסה וכיוצא באלה, וגם האחרים מקטינים ראש כדי להשיג קצת שקט ושלווה, לא?"

פרנק פבלוף, בוקר חום, תרגום: ראובן מירן, נהר ספרים, (2003)

תרגול

1. קראו את האירוע הבא וכתבו באיזה מועמד תבחרו. נמקו בחירתכם.

א. מועמד אחד לראשות הממשלה מבטיח לבער את השחיתות ואת הגניבות על ידי משפטים מהירים של חשודים, ללא סניגורים, כי אין טעם לבזבז כספי ציבור על סניגורים מטעם המדינה. העונשים על גניבה ושחיתות יגיעו עד מאסר עולם.

ב. מועמד שני מבטיח להילחם בשחיתות ובהפרות חוק על ידי חינוך והחמרת הענישה, תוך הבטחת הגנה משפטית לחשודים.

2. קראו את הקטע וענו:

האם תבחרו להתגורר בסינגפור? נמקו.

"בסינגפור, עיר מדינה בדרום מזרח אסיה, הגנים פורחים והרחובות נקיים. המדינה משקיעה כספים רבים בחינוך וברוחה, בבניית מלונות ובפיתוח כלכלי. תהליך הפיתוח כלל הפקעה של קרקעות חקלאיות מכפריים, לצורך בנייה. החקלאים קיבלו אמנם דירות כפיצוי, אבל הם מנועים מלעסוק בחקלאות ומתקשים להסתגל לחיים העירוניים.

"בסינגפור מתקיימות בחירות ויש גם ייצוג לאופוזיציה, אך אזור שבוחר בנציגי האופוזיציה אינו מטופל, ונציגי האופוזיציה נרדפים ועלולים להיות מפוטרים. התקשורת כולה נשלטת על ידי השלטון".

(נדב לוי, "סינגפור ונהנים, ולא רק קניות", טבע הדברים, גיליון 178, 2010)